

AKADEEMIA

7. AASTAKÄIK 1995 NUMBER 8

Iisraeli demokraatia ja Eesti	Andres Mäe
Vilkuna koostöö eestlastega	Ilkka Herlin
Mineviku pikad varjud	Margus Laidre
Luulet	Artur Alliksaar
Keskustelu Alliksaarega	Eino Lainvoo
Pilk Alliksaarele Lätist	M. Grinberga, G. Godinš
Mu Jumal, mu Jumal	Christoph Wrembek
Teadus ja inseneritegevus	Meeme Allmann
Nakkushaigustest	Marika Mikelsaar
Küberneetiline ruum	Peeter Mürsepp
Eesti põlevkivitööstus 1920.—30.	Jaak Valge
Kas Jumal mängib täringuid?	Ian Stewart

Erik Laidi juhtkirju ajalehest *Maleplane*

Kolleegium

Igor Cernov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalia</i>	Jaan Kangilaski
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

431 373, 431 117

Fax:

431 373

Arveldusarve nr. 12301797 ERA-Pangas

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 1. VIII 1995. OU «Greif» trükkikoda, Tartu, Olikooli 17/19. Trükiarv 3600. Tell. nr. 7946.

© AKADEEMIA 1995

AKADEEMIA

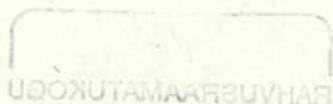
Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

7. AASTAKÄIK 1995 NUMBER 8 (77)

- Iisraeli "etnilise demokraatia" mudel ja võimalused selle rakendamiseks Eestis
Andres Mäe 1571
- Kustaa Vilkuna koostööst eestlastega
Ilkka Herlin 1584
Tõlkinud Katrin Raid
- Ainus võimalus: Erik Laidi juhtkirju ajalehest *Malevlane* (1943–1944)
..... 1597
- Mineviku pikad varjud: Rootsi välispoliitika läbi Moskva silmade
Margus Laidre 1610
- Luulet
Artur Alliksaar 1625
- Keskustelu Alliksaarega Narva laagri laatsaretis
Eino Lainvoo 1633
- Artur Alliksaar Daugava kaldalalt vaadates
Maima Grīnberga, Guntars Godinš 1639
Tõlkinud Ērika Krautmane

- Mu Jumal, mu Jumal, miks sa jätsid mu maha: Psalm,
mida Jeesus ristil palvetada võis
Christoph Wrembek 1645
Tõlkinud Vallo Ehasalu
- Teadus ja inseneritegevus: Nende erinevusest Thomas
Kuhni teadusfilosoofiast lähtudes
Meeme Allmann 1669
- Küberneetiline ruum
Peeter Müürsepp 1685
- Kas inimkond vabaneb kunagi nakkushaigustest?
Marika Mikelsaar 1693
- Eesti filosoofia
Jaan Kaplinski
- Riikliku põlevkivitööstuse majandamistingimused ja -tule-
mused 1920. ja 1930. aastatel. I
Jaak Valge 1712
- Arvustus:* Uidang eesti vanema ajakirjandusmaastiku teil ja
ristteil. *Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed: Eesti ajakir-
janduse arengust (XVII sajandist XX sajandini)*. Koosta-
nud Juhan Peegel, Krista Aru, Sergei Issakov, Ea Jansen,
Epp Lauk. Tartu—Tallinn, 1994.
Vello Paatsi 1742
- Apologeetiline mälestusteraamat. Eduard von Del-
lingshausen. *Kodumaa teenistuses: Eestimaa Rüütelkon-
na peamehe mälestused*. Tallinn: Olion, 1994.
Toomas Karjahärm 1750
- Undo Uus. *Blindness of Modern Science*. Tartu 1994.
Anto Unt 1753
- Editorial note. Summaries 1758
- Kas Jumal mängib täringuid?: Kaosematemaatika. I
Ian Stewart 1765
Tõlkinud Kristin Haljasorg

Lk 1624, 1643, 1668, 1692, 1741: Viive Tolli illustratsioonid.

IISRAELI "ETNILISE DEMOKRAATIA" MUDEL JA VÕIMALUSED SELLE RAKENDAMISEKS EESTIS

Andres Mäe

SISSEJUHATUS

Väga keeruline on ratsionaalselt põhjendada, miks maailmas üldse peavad eksisteerima väikerahvad.

Kui mitmekesisus — väiksema entroopia ja suurema informatiivsuse mõttes — on ühtviisi hea nii bioloogias kui inimkultuuris, siis peaks väikerahvaste püsijäämine olema inimkonna ühine mure, on öelnud professor Taagepera (Taagepera 1994: 2). Sama mõtet on väljendanud ka professor Walter Rand oma artiklite kogumikus *Eestlus on looming*, mis ilmus 1994. aastal "Loomingu Raamatukogus".

Suurte ja väikeste rahvaste keele ja kultuuri säilitamisel on erinevad tingimused. Nii näiteks ei sõltu saksa, itaalia ja prantsuse keele ning nendel keeltel põhineva kultuuri püsimine vastava keele ja kultuuri olemasolust Šveitsis, kuid retoromaani keele ja sellel keelel põhineva kultuuri püsimine sõltub sellest küll (Taagepera 1994). Hoolimata domineeriva keele ühisusest leiavad aga niihästi šveitslased kui ka austerlased, et neil on ainulaadne ja Saksamaast erinev identiteet. Iga rahvus vajab kestmiseks teatud tingimusi. Üheks olulisemaks tingimuseks on rahvuse poolt kontrollitava maa-ala olemasolu. Georg Elwert eristabki rahvusi

etnostest nii, et rahvuslik kogukond tugineb ühisele riigile, aga etnoste puhul on kuuluvust määravad välispiirid muutlikud (Elwert 1991: 2369–2370). Ja kui Eesti on ainus paik maailmas, kus eesti rahvus ja kultuur saavad kesta, siis võib nõustuda väitega, et Eesti riigis on õigustatud eesti rahvuse domineerimine. Kuidas selline ühe rahvuse domineerimine tegelikkuses välja näeb? Kuidas ühe rahvuse domineerimine saab võimalikuks demokraatlikus riigis?

Yoav Peled kirjeldab oma artiklis "Ethnic Democracy and the Legal Construction of Citizenship: Arab Citizens of the Jewish State" võimalust, kuidas riigis, kus elavad erineva etnilise päritoluga grupid, võib saavutada sellise olukorra, et on rahuldatud demokraatia nõuded, kusjuures domineerib üks etniline grupp (Peled 1992: 432). Peledi arvates on niisugune olukord saavutatav, kui rakendada eri tüüpi kodakondsust eri etniliste gruppide puhul: põhirahvuse jaoks on kasutusel üht tüüpi kodakondsus, rahvusvähemuste jaoks teine.

Kas peaksime Eestis võtma eeskjuju Iisraelist? Kas saame Iisraeli eeskjuju Eestis ka rakendada? Nii võiks sõnastada sinise artikli peamised küsimused.

I. ETNILISE DEMOKRAATIA MUDEL

Enne kui üritan leida vastust küsimusele, kas Eestis on võimalik rakendada Iisraeli kogemust — sealset etnilise demokraatia mudelit —, pean oma käsitluse tarvis defineerima mõisted "demokraatia" ja "kodakondsus", samuti seda, mida tähendab etnilise demokraatia mudel ja kuidas ta tegelikkuses toimib.

1. Demokraatia mõistest

Püüan selgitada demokraatia mõistet kahele eeskujule tuginedes. Arendt Lijphart väidab (toetudes omakorda Robert Dahlile), et demokraatiast saab rääkida üksnes siis, kui riigis kehtib kaheksa põhilist tingimust (Lijphart 1984: 2; Dahl 1976: 3):

- 1) vabadus ühineda organisatsioonidesse;
- 2) vabadus end väljendada;
- 3) õigus hääletada;

- 4) õigus saada valitud avalikesse ameteisse;
- 5) poliitiliste liidrite õigus võistelda valijate toetuse eest;
- 6) alternatiivsete informatsiooniallikate olemasolu;
- 7) vabad ja õiglased valimised;
- 8) riiklikku poliitikat teostavate asutuste tegevuse sõltuvus valijate häältest ja teistest rahva eelistuse väljendustest.

James N. Danziger ütleb veidi lihtsamalt, et demokraatia tingimuseks on piiratud mandaadile tuginev poliitiliste liidrite võim, mis tähendab, et valitsemisvõim kehtib teatud perioodi vältel ning valijaskond saab valida uusi liidreid mitme võimaluse seast (Danziger 1991: 109).

Tingimusi võiks lisada veelgi (näiteks võimude lahususe), kuid käesoleva töö eesmärk on teine.

Igas demokraatlikus riigis kehtib ka teatavaid piiranguid. Näiteks antakse valimisõigus alles mingist vanusest alates. Samasuguseks piiranguks võib lugeda ka riigi kodakondsust.

2. Kodakondsuse mõistest

Kodakondsus tähendab teatud sidet isiku ja riigi vahel. Sel sidemel on kaks mõõdet: poliitiline ja õiguslik. Näiteks mittekodaniku ja riigi vahel eksisteerib tavaliselt ainult õiguslik side, ent kodaniku ja riigi vahel on lisaks õiguslikule ka poliitiline side. Teisisõnu, suuremalt jaolt on ainult kodanik see, kes antud riigi poliitilisi otsuseid teeb ja täide viib. Mittekodanikule võib demokraatia seega olla mingis ulatuses piiratud.

Kodakondsus saadakse kas vanemate kodakondsuse (*ius sanguinis*) või siis sünnikoha (*ius soli*) järgi. Kuid kodakondsusi võib eristada ka rakenduslikust küljest lähtudes.

3. Eesti Vabariigis kehtinud kodakondsusseadusest

Eri riikide kodakondsus on kujunenud erinevaid teid pidi. Enamik moodsal ajal loodud riikidest on riigi loomise hetkel andnud kodakondsuse kõigile loodava riigi maa-alale jäävatele elanikele (*ius soli* põhimõttest lähtudes). Nii toimis ka vastne Eesti Vabariik, kui Eestil oli XX sajandi algupoolel esmakordselt võimalik iseseisva

riigina toimima hakata. Hiljem, kui võeti vastu kodakondsus-seadus, lähtuti selgelt *ius sanguinis*'e põhimõttest. Kitsendava etnilise tingimusena oli kehtestatud eesti keele oskuse nõue.

Kuid kodakondsusi võib eristada ka vastavalt sellele, kuidas toimivad kodaniku ja riigi suhted või millised on ühiskondlikud suhted eri kodakondsuste puhul. Püüdes leida eestikeelseid vas-teid ingliskeelsetele terminitele *liberal/republican citizenship* läh-tusin pigem terminite sisulisest erinevusest kui otsesest tõlkest.

4. Kaks erinevat kodakondsust, kaks erinevat ühiskonda

On võimalik eristada kaht kodakondsuse tüüpi:

1) määratlev kodakondsus (*liberal citizenship*) põhineb indivi-duaalsuse, võrdsuse ja universaalsuse põhimõtetel ning on justkui vabatahtlik leping indiviidi ja riigi vahel, kusjuures etniline, rassi-line või muu eripära ei avalda mingit mõju kodakondsusele (Peled 1992: 433);

2) kohustav kodakondsus (*republican citizenship*) eeldab, et riigi kodanikel on lisaks muule ka kindel kohustus osaleda riigi toimimises, s.t et osaletakse aktiivselt ühise hüve määramisel, loomisel ja kaitsmisel (Peled 1992: 433).

Määratlev kodakondsus on ebaisikuline, sest klassikaline libe-raalne demokraatia eeldab, et ühiskond koosneb ennekõike isiku-test, mitte gruppidest (Taagepera 1994: 2). Määratleva kodakond-susega ehk lõtv ühiskond (*weak community*— Peled 1992: 433) on avatud ja kaasav ning tema liikmed ei pea tingimata osalema ak-tiivselt ühiskonna asjade otsustamisel. Ka kodakondsuse saamise tingimused ei ole rangelt selekteerivad, s.t kodanikuks saamist ei takista rahvuslik ega rassiline kuuluvus. Kohustav kodakondsus on seotud isiku päritoluga. Kohustava kodakondsusega ehk range ühiskond (Peledil *strong community*) on moodustunud ajaloolise üksusena. Sellise ühiskonna kestmine on omaette väärtus, mis panebki erilised kohustused tema liikmetele. Range ühiskond on kindlasti välistav, mis tähendab, et tema liikmeks saavad vaid ran-getele tingimustele (etniline päritolu, keel, religioon vms) vasta-vad isikud. Omaette küsimus on, kas range ühiskond saab olla ka suletud, iseäranis kaasaegses maailmas. Totalitaarsed ühiskonnad

on kahtlemata ranged ja välistavad. Demokraatiast eristab neid see, et nad on ühtaegu ka suletud ühiskonnad.

5. Etniline demokraatia kui mudel

Olukorda, kus riigis eristatakse kodanikke nende päritolu järgi, säilitades samal ajal demokraatia püsimiseks vajalikud põhitingimused, nimetab Peled etniliseks demokraatiaks (Peled 1992: 432). Erinevalt Nõukogude Liidu omaaegsest nn "sotsialistlikust demokraatiast" on Iisraeli riigi loojad suutnud siiski riigi loomisel liberaalseid mudeleid rakendada; teades traditsioonide ja religiooni suurt mõju Juudi riigi asutamisel võib demokraatiat Iisraelis suisa imeks pidada (Biale 1987: 154).

Järelikult on etniline demokraatia selline ühiskondlik korraldus, mille puhul domineerib demokraatlikus riigis üks etniline grupp (Taagepera 1994: 1). Lõdvas ühiskonnas pole etniline demokraatia võimalik, sest kodakondsuse saamisele ei seata kitsendusi. Küll on etniline demokraatia võimalik ranges ühiskonnas, kus kodakondsus antakse teatud tingimustel ja kodanik on kohustatud osalema riigi ja ühiskonna elus.

6. Lühike ülevaade Iisraeli ajaloost

Edasiste selgituste ja näidete paremaks mõistmiseks esitan väikese ülevaate Iisraeli ajaloost (*Facts...* 1995: 51–52). 1920. aastal määrati San Remo rahukonverentsil Suurbritanniale Ottomani impeeriumilt vallutatud Palestiina alade haldamise mandaat. Sionistide algatatud juutide naasmine oma päritolumaale (*to Jewish national home* — nii on see kirjas 1917. a Balfouri deklaratsioonis ja Rahvasteliidus 1922. aastal vastu võetud otsuses Briti mandaadi kohta Palestiinas) võis takistamatult alata.

Ajavahemikus 1940–1942 sundis natside genotsiid juute Euroopast massiliselt põgenema ja suurem osa neist saabus Palestiinasse. Inglise koloniaalvõimude katsed sisserändu piirata lõppesid sellega, et juudid hakkasid Palestiinasse tulema illegaalselt. 1947. a võttis ÜRO Peaassamblee vastu otsuse luua kaks demokraatlikku riiki Lääne-Palestiinas, üks araablastele, teine

juutidele. Suurbritannia Palestiina mandaat tühistati. 1948. a 14. mail kuulutati vastavalt ÜRO otsusele välja Iisraeli riik.

Aastail 1948–1949 toimus esimene Iisraeli—Araabia sõda, sest araabiamaad keeldusid ÜRO otsust aktsepteerimast. Iisrael okupeeris selle sõja tulemusena Palestiina araablastele määratud alad ja pool Jeruusalemma linnast. Iisraelist ja tema poolt hõivatud aladelt põgenes naaberriikidesse umbes 900 000 araablast.

1949. a toimusid Iisraelis esimesed riigi esinduskogu — Knesseti — valimised. Iisraeli esimeseks peaministriks sai David Ben Gurion.

1950. a võttis Knesset vastu nn *Naasmisseaduse*. Selle põhjal saavad kõik Iisraeli saabuvad juudid Iisraeli kodakondsuse.

1967. a sõdis Iisrael taas araabiamaadega (Kuuepäevane sõda), vallutades Siinai poolsaare, Golani kõrgendikud, Jordani jõe läänekalda ja teise poole Jeruusalemmast. 1973. a toimus kolmas Iisraeli—Araabia sõda (nn Yom Kippuri sõda).

1975. a sai Iisraelist Euroopa Ühisturu liige.

1978. a sõlmisid Iisrael ja Egiptus rahulepingu Camp Davidis.

1982. a viis Iisrael lõplikult oma väed välja Siinai poolsaarelt. Iisraeli väed ründasid Palestiina Vabastusorganisatsiooni (PVO) tugipunkte Liibanonis.

1985. a sõlmis Iisrael vabakaubanduslepingu USAga.

1987. a toimusid massilised väljaastumised Iisraeli poolt okupeeritud aladel (nn *intifada*).

1989. a algas massiline juutide emigreerumine Nõukogude Liidust.

1991. a alustati Lähis-Ida rahuläbirääkimisi Madridis.

1993. a kirjutasid Iisrael ja PVO alla põhimõttelisele kokkuleppele Palestiina araablastele omavalitsuse andmisest.

1994. a sõlmiti kokkulepe, mille kohaselt Palestiina araablased said omavalitsusõigused Gaza sektoris ja Jericho linnas. Iisraeli peaminister Yitzhak Rabin, välisminister Simon Peres ja PVO liider Yassir Arafat said Nobeli rahupreemia.

7. Etnilise demokraatia mudel tegelikkuses

Iisraeli sõltumatuse deklaratsioonis on öeldud, et Iisraelis on juudi rahvas saavutanud iseseisvuse. Ka Iisraeli esimene peaminister David Ben Gurion on rõhutanud, et juutide eriline staatus Iisraeli riigis on tingitud juutide ajaloolisest õigusest sellele maale (Peled 1992: 435).

Seega on Iisrael juutide loodud riik. Iisraeli kui juudi riigi kestmine on omaette väärtus ja enamik seal elavaid juute on allutanud end selle eesmärgi teenimisele. Yoav Peled väidab, et Iisraeli majanduseski domineerib ühiskondlik sektor erasektori üle. Sionistlikule missioonile — luua oma riik ja kaitsta seda — on allutatud Iisraelis kõik muu.

Iisrael on militariseeritud riik. Benjamin Beit-Hallahmi nimegab Iisraeli koguni garnisonriigiks (Beit-Hallahmi 1987: 210), kus sõjaväes teenivad nii mehed kui naised. Et suur enamik araablastest kodanikke ei teeni Iisraeli armees, sest neid ei kutsutagi tegevteenistusse (erandiks on drused), siis jäävad nad ilma kõikidest soodustustest, mis saavad osaks armees teeninule (Peled 1992: 436; *Politics...* 1989: 26).

Araablastest Iisraeli kodanikud naudivad küll kõiki poliitilisi õigusi võrdselt juutidega, kuid nad peavad tunnistama Iisraeli kui juudi riiki ja arendama oma poliitilist tegevust kehtiva seaduslikkuse raamides; see asjaolu muudab nende olukorra küllaltki keeruliseks (*Politics...* 1989: 26). Väga vähestele neist on sellised tingimused vastuvõetavad. Araablaste poliitilised eelistused on seetõttu nihkunud tugevalt vasakule, enamasti pooldavad nad kommuniste (Peled 1992: 437). Üheks põhjuseks on kindlasti asjaolu, et kommunistid on ainsa poliitilise jõuna nõudnud okupeeritud alade vabastamist ja selliste muudatuste tegemist Iisraeli seadustes, mis kõrvaldaksid igasugused vihjed Iisraelile kui pelgalt juudi riigile.

Ehkki Iisraeli seadused ei näe kusagil ette kaht erinevat ja etnilisest päritolust sõltuvat kodakondsust, on Iisraeli riigi olemus see, mis teeb selge vahe juutide ja araablaste vahele. "Liberaalsel põhimõttel, et õigus on üle hüvest, on Iisraeli juutide hulgas vähe toetust," märgib Yoav Peled (1992: 434).

II. KAS ETNILISE DEMOKRAATIA MUDELIT ON VÕIMALIK RAKENDADA EESTIS?

Kas Iisrael võiks olla eeskujuks, kuidas tagada rahvusvähemustele inim- ja kodanikuõigusi, rakendades kaht eri tüüpi kodakondsust?

1. Mudeli ainulaadsus ja iseärasused

Kõigepealt võib väita, et seda, mida tinglikult nimetatakse etnilise demokraatia mudeliks, rakendatakse tänini vaid Iisraelis. On mitu asjaolu, mille põhjal võib väita, et selline mudel on ainulaadne.

Esiteks toimus kodanikuõiguste laienemine araablastele alles siis, kui neid oli pärast esimest Araabia—Juudi sõda 1947–1949 juutide poolt kontrollitavale territooriumile jäänud esialgselt mitu korda vähem. 1986. a andmete põhjal oli Iisraelis kodanikke 4 331 000, neist juute 3 561 000, kuid elanikke koos okupeeritud aladega 5 712 000 (*Politics...* 1989: 27). Teiseks on sõjaväelisele korrale allutatud kõik okupeeritud alad, seal ei kehti tsiviilvõim. Teisisõnu ei laiene demokraatia neile aladele (*Politics...* 1989: 29). Seal elavad araablased ei kuulu Iisraeli kodakondsusesse, kuigi nad maksavad sotsiaal- ja tulumaksu Iisraeli riigile ning neil on õigus pöörduda Iisraeli kohtute poole (*Politics...* 1989: 200). Sellest hoolimata ei identifitseeri enamik okupeeritud alade araablasi end Iisraeli riigiga.

Ka araablastest kodanikel on üsna raske oma poliitilisi eelistusi väljendada. Peled toob näiteid, kus araablaste valimisnimekirju ja erakondi on ähvardanud kõrvaldamine valimisvõitlusest, sest nad sõandasid seada kahtluse alla selle, et Iisrael on juudi riik (Peled 1992: 436–439). Samas ei tehta takistusi neile juudi erakondadele, mille programmis on nõutud kõigi mittejuudi päritolu kodanike riigist väljasaatmist.

2. Erimeelsused Iisraelis

Iisraeli senist sisepoliitikat on kritiseerinud juudid ise selle vastuolulisuse tõttu.

Juudi ajaloolane David Biale on nimetanud vähemusrahvuste olukorda Iisraelis "keskaegseks" ja leidnud, et juutide käitumine

araablastega on võrreldav sellega, kuidas Ottomani impeerium käitus juutide endiga paar sajandit tagasi (Biale 1987: 155). Samas ei vaidlusta Biale seda, et Iisraelis kehtib demokraatlik riigikord.

Vasakpoolsete vaadetega Benjamin Beit-Hallahmi väidab, et peamiselt Ida- ja Kesk-Euroopa juudi ringkondadest pärit sionistlik ideoloogia, mis pidi tõstma juudid pärast oma riigi taastamist teiste kaasaegsete rahvuste kõrvale, on tegelikult pöördunud relvaks iseenda vastu. Nüüd on Iisrael kaasaegses maailmas suisa paaria seisuses, ja seda suuresti tänu oma pidevatele konfliktidele araablastega (Beit-Hallahmi 1987: 210).

Iisraeli riigi sisemised vastuolud ei piirdu ainult juutide ja araablaste konfliktiga. Omad erimeelsused on juutide endigi seas. Vastuolud on seotud eelkõige juutide päritoluga (sisserännanuile eelistatakse Iisraelis sündinuid, nn sabrasid), ka nende erineva religioossusega jne. Seni on väline araabia riikide surve hoidnud Iisraeli eemal suurtest sisemistest lõhestumistest.

3. Vastuolud Iisraeli seadustes

Peamine vastuolu on selles, et Iisraeli ühes põhilises seaduses¹, nimelt Knessetit puudutavas, on määratletud, et Knesseti valimistel ei või osaleda selline partei, mis eitab Iisraeli kui juudi riiki. Samas püütakse takistada valimistest osavõttu ka nondel erakondadel, mis eitavad Iisraeli demokraatlikku olemust või õhutavad rassismi (Peled 1992: 438). Peled ütleb, et neis tingimustes avaldubki etniline demokraatia, kuid on sunnitud samas nentima, et just ülalmainitud tingimused on põhjustanud kõige enam vaidlusi selle üle, kas Iisrael ikka on demokraatlik riik või mitte.

Teiseks on Iisraelis ametliku riigikeelena kehtestatud kaks keelt — ivriit ja araabia —, kuid kodakondsusseaduses on üheks naturalisatsioonitingimuseks just ivriidi oskus (*Zakonodatelnõje...* 1993: 211). Tõsi küll, see tingimus ei laiene neile, kes enne Iisraeli riigi loomist olid Palestiina kodanikud (*ibid.*: 212). Ka saavad lihtsustatud korras kodakondsuse need isikud, kes on tee-

¹Olen tõlkinud termini *Basic Law* "põhilisteks seadusteks", lähtudes sellest, et *Constitution* on "põhiseadus".

ninud Iisraeli armees (*ibid.*: 211), seega on automaatselt välistatud araabia päritolu isikud.

3. Erinevused Eesti seadustes

Eesti riigi põhiseadus ja kodakondsusseadus on Eesti kodakondsust määratlenud liberaalse (määratleva) kodakondsuse põhimõtetest lähtudes. Ainsa etnilise kitsendusena on Eesti Vabariigi Põhiseaduses ja kodakondsusseaduses kehtestatud eesti keele oskuse nõue. Kuid riigikeele/riigikeelte oskuse nõue ja seega ühtlasi etniline piirang kodakondsuse saamisel kehtib demokraatlike riikide enamikus.

Eesti kohalike volikogude valimisseadus võimaldab kõigil Eesti alalistel elanikel osaleda valimistel. Tõsi küll, kandideerida saavad ka kohalikel valimistel vaid kodanikud. Esimestel kohalikel valimistel pärast iseseisvuse taastamist näitasid siinsed mitte-eestlased üles poliitilist aktiivsust: näiteks Tallinna linnavolikogus saadi 27 kohta kuuekümne neljast (*Hommikuleht*, 19. X 1993).

Eesti riigi kaitsejõududes teenivad eestlaste kõrval ka muulased, kes on Eesti riigi kodanikud. Kuigi igasugusel armeeteenistusel on suur roll isiku sotsialiseerimises, ei soovi vahest keegi, et nende noormeeste lojaalsus Eesti riigi suhtes niipea proovile pandaks.

4. Erinevused Eesti rahvastikus

Enne Teist maailmasõda oli 1934. a Eesti Vabariigis mitte-eesti soost kodanikke umbes 12%. Nõukogude okupatsiooni tulemusena Eestisse elama asunud muulasi oli veel 1989. a umbes 39% (*Eesti... 1937*: 8–9; *Eesti... 1990*: 4, 10, 16).

Eesti taastatud iseseisvus on kestnud ainult 3 aastat, kuid erinevalt noore Iisraeli mittejuutidest ei kipu siinsed mitte-eestlased sugugi lahkuma. Siiajäämise põhjus on ilmne — Eestis ei ohusta nende isiklikku julgeolekut miski, pole sõda ega diskrimineerimist rahvuslikul pinnal.

Kui Iisraeli rahvaarv on vahelduva eduga kasvanud ennekõike sisserändavate juutide arvel, siis Eesti rahvaarvu kasv on pärast

taasiseseisvumist pidurdunud. Pagulaseestlased (eriti Läänest) ei tule kuigi meelsasti tagasi oma kodumaale.

5. Erinevused rahvuslikus eneseteadvuses

See on kahtlemata kõige kergemini arvustatav punkt, sest raske on tugineda kindlatele tõikadele või autoriteetidele.

Arvan, et juudid erinevad muudest rahvastest oma religioosuse poolest. Võib olla ühtaegu juudi ateist — uskumata usudogmasid —, ent samas olla veendunud, et tegemist on ehtsa rahvusliku religiooniga, mis annab moraalset ja sugukondlik-rahvuslikku tuge. Eestlastel selline rahvuslik usund kahjuks puudub. Juutide püsimine diasporaas sai võimalikuks just tänu nende koondumisele rabide ja religiooni ümber. Juudi kogukondades mõisteti isegi kohut ja koguti makse Talmudi põhjal (Biale 1987: 48). Ka Emil Durkheim on märkinud oma kuulsas uurimuses enesetappude kohta juudi kogukondade tugevat mõju oma liikmetele. Durkheim pidas judaismi religiooniks, mis kõige edukamalt takistab suitsiide. Väidaksingi, et juudid on olnud välise surve tõttu ja maailma laiiali pillutatuna sunnitud rohkem kokku hoidma kui eestlased. Juute aitas selles nende religioon.

KOKKUVÕTTEKS

Niisiis võib küsimusele, kas Eestis on võimalik rakendada Iisraeli etnilise demokraatia mudelit, vastata pigem eitavalt. Seda hoolimata välisest sarnasusest — nii eestlased kui Iisraelis elavad juudid on suhteliselt väikesearvuline rahvas, kel on vaenu-lik ja suurearvuline naaber (meil Venemaa, Iisraeli juutidel araabiaamad), kelle rahvast omakorda osa elab väikerahva asualal. Peamisi põhjusi pigem eitava vastuse andmiseks on kaks, kusjuures üks tuleneb teisest. Esiteks on juudid sõdinud araablastega ja see on õnnestunud neil tänu välisele toetusele. Eesti Vabariik on pälvinud aga rahvusvaheliselt kõrge tunnustuse just seetõttu, et on vältinud igasugust verevalamist rahvuslikul pinnal. Erinevalt juutidest pole eestlastel ka loota välist toetust, kui peaks puhkema verine konflikt siinsete muulastega.

Teiseks on sõdade tõttu araablaste osakaal Iisraelis 46 aasta jooksul vähenenud 50%-lt 15%-ni (Peled 1992: 432), kusjuures oluline hulk araablasi lahkus esimese viie aasta jooksul pärast Iisraeli riigi loomist. Seevastu Eestis elavad muulased ei katvasegi siit lahkuda. Artikli kirjutamise ajal avaldatud küsitluse andmetel oli neid, kes soovisid Eestist naasta kodumaale, ainult üks kümnest (*Hommikuleht*, 12. XI 1994). Samas soovivad eesti keelt õppida peamiselt Tallinnas elavad muulased, venelased Kirde-Eestis saavad seni veel hakkama eesti keelt oskamata.

LÕPETUSEKS

Selge on, et meie, eestlased, peame leidma mooduse, kuidas rahvusena edasi kesta ja et see moodus ei saa olla siinsete muulaste suhtes vägivaldne.

Selge on ka, et meil puudub üks ja universaalne vahend, mis viiks Eestist välja kõik siia okupatsiooniaastail saabunud muulased või suurema osa neist.

Millised võiksid olla need teed, mis aitaksid Eesti Vabariigis eestlastel saada ja jääda peremeesteks oma esiisade maal? Pakusin kaht võimalust, kusjuures kumbki neist pole uudne.

1. Eestlaste iibe kasv. Peaksime käituma erinevalt teistest Euroopa rahvastest ja kasvatama oma rahvaarvu paarikümne järgneva aasta jooksul näiteks kahekordseks.

2. Muulaste integreerimine Eesti ühiskonda. Kaks põhjendust:

a) mida rohkem on ühe rahvuse liikmed osalenud mingi riigi loomises või edasises arengus, seda suurem on ka seos riigi ja rahvuse vahel, s.t seda legitiimsem ja vastuvõetavam tundub riik rahvusele, seda suurema asjaosalisena tuntakse end riigis (Eestis on loodud juba vähemalt kolm venelaste erakonda ja ühtegi neist ei kõrvaldatud 1995. a Riigikogu valimistelt kui Eesti riigile vaenulikku poliitilist jõudu);

b) erinevalt juutidest ja araablastest, keda eristab nii keel kui religioon, eristab eestlasi ja venelasi ainult keel. See peaks looma suuremad eeldused venelaste integreerumiseks Eesti ühiskonda.

Meie esivanemad on ajaloo jooksul korduvalt ilmutanud suurt assimileerimisvõimet. Meie ei tohiks neist kehvemad olla.

Kirjandus

- Beit-Hallahmi, Benjamin 1987. *The Israeli Connection*. New York
- Biale, David 1987. *Power and Powerlessness in Jewish History*. New York: Schocken Books
- Dahl, Robert 1976. *Polyarchy*. New Haven: Yale University Press
- Danziger, James N. 1991. *Understanding the Political World. An Introduction to Political Science*. New York: Longman
- Eesti arvudes 1920–1935. 1937. Tallinn
- Eesti arvudes 1989. 1990. Tallinn
- Elwert, Georg 1991. Natsionalism ja etnilisus. — *Akadeemia*, nr 11–12
- Facts About Israel*. 1995. Ed. by Ellen Hirsch. Jerusalem
- Lijphart, Arend 1984. *Democracies*. New Haven: Yale University Press
- Peled, Yoav 1992. Ethnic Democracy and the Legal Construction of Citizenship: Arab Citizens of the Jewish State. — *American Political Science Review*, vol. 86, no. 2, June, pp. 432–443
- Politics in Israel*. 1989. Ed. by Asher Arian. New Jersey
- Zakonodatelnõje ...* 1993 = Законодательные акты о гражданстве. Том 2–3. Москва
- Tagepera, Rein 1994. Ethnocracy and Democracy in Estonia and Israel. (Manuscript)

13

ANDRES MÄE (sünd. 1962) lõpetas Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna 1995. a. ERSP Tartu piirkonna esimees.

KUSTAA VILKUNA KOOSTÖÖST EESTLASTEGA

Ilkka Herlin

Tõlkinud Katrin Raid

Kui Eestis üritati 1935. aastal sõjaväelist riigipööret, oli sellesse segatud ka soomlasi Akadeemilisest Karjala Seltsist (Uola 1982: 305–313). Pärast mässukatset otsustasid mõned, kes enda arvates realistlikult mõtlesid, et Soome ja Eesti suhted tuleb mõistlikumal alusel taastada, ning asutasid uue Soome—Eesti ühingu, mille eestvedajate hulgas olid kohe algusest peale ka Kekkonen ja Vilkuna. Seltsi esimene esimees oli president Kallio, asetäitja pangadirektor Paasikivi. Ühingu laekuriks sai Vilkuna ja tänu sellele võis põhimõtteline ja teadlikult omaksvõetud heanaaberlik poliitika edasi kesta ka ühiskondlikul tasemel. Sõja-aastail sai ühing teoks teha oma asutamisteremoonial lausunud sõnad: “Eesmärgiks ‘on töötada Soome ja Eesti rahva heade ja usalduslike suhete säilitamiseks ja tugevdamiseks’ ” (Asutamisprotokoll; L9/12, TPA (= Tasavallan Presidendin Arkisto)).

Kustaa Vilkunal oli 1930. aastatel kujunenud kindel veendumus, et Soome kuulub Skandinaavia kultuuriühitsusse. Selle vaatenurga järgi oli Eesti Soome seisukohast midagi teisejärgulist. Praktiline mõistus dikteeris sedasama: Eesti asja sidumine Soome asjaga ainult vähendaks Soome manööverdamisvõimalusi.

Selline veendumus ei takistanud Vilkunat tegemast kõike tema võimuses olevat eestlaste abistamiseks sõja ajal ja pärast sõda. Eestlaste aitamine kujunes seega erandiks Vilkuna muidu täiesti

Yhteistyötä virolaisten kanssa. — Ilkka Herlin, *Kivijalasta harjahirteen: Kustaa Vilkunan yhteiskunnallinen ajattelu ja toiminta.* Helsinki: Otava, 1993, s. 192–202. © 1993 Ilkka Herlin

pragmaatilises isamaalises tegevuses. See oli hõimutöö. Aga nagu mõnikord juhtub, võib teiste abistamine eneselegi kasuks tulla. Nii juhtus Vilkuna ja eestlastega.

Alates vaherahust laekus Vilkunale Eestist halbu uudiseid. Korraks olid eestlased arvanud, et Nõukogude okupatsioonile järgneb vabadus, kui sakslased ja eestlased kihutavad Nõukogude väed tagasi Venemaale. Üsna varsti aga mõisteti, et sakslaste näol ei olnudki tegemist vabastaja, vaid uue orjastajaga. Peagi tuli ilmsiks sakslaste tegelik pale, mis loomulikult ei äratanud ka soomlastes usaldust Saksamaa vastu. Eestist moodustati "Idapiirkonda" kuuluv protektoraat, kus kehtestati eestlastele ja sakslastele erinevad seadused. Mõnda aega kehtis isegi selline seadus, mille järgi ühe ja sama kuriteo eest määrati sakslasele trahv või arest, eestlasele aga 20 kepihoopi (Märgukiri Eesti olukorra kohta; mapp "Soome—Eesti ühing" ja "Eestlased", Valpo II, VA (Valpo — Valtiollinen poliisi; VA — Valtionarkisto)). Samuti ei tagastanud sakslased bolševike poolt ühistatud vara. Peale selle oli nende eesmärk laiendada protektoraadi maa-ala kuni Ilmjärveni ja see tundus olevat hukatuslik: see oleks hajutanud eesti rahva veel hullemini kui stalinlik terror. Vabast reisimisõigusest ei olnud juttugi, rääkimata postist või telefonisidest. Juba 1942. aasta kevadel oli teada, et sakslased on viinud vagunitäite kaupa juute Eestist välja teadmata suunas. See tuli ilmsiks Vilkuna muretsetud Rootsi saadiku raportitest (Rootsi saatkonna raport; L9/1, TPA).

Vilkunale kui tsensuuriülemale laekus eriti ohtrasti informatsiooni sakslaste hirmuvalitsuse kohta ja ta asus otsekohe eestlaste heaks tegutsema. Hõimutöös osalejaile tuli oluliseks kasuks töö käigus saadud kinnitus, et natsionaalsotsialistide univorm on niisama salakaval kui bolševike oma. Sirp ja vasar vaid asendusid haakristiga.

Sõja algusest peale puutus tsensuuriamet Eesti asjadega kokku mitut moodi. Saksamaad ei tohtinud ärritada, sest see oli saavutamata võitu ja ees ootas võimalik saagijagamine. Soomele oli Eesti olukord teada, kuid Saksamaa tõttu keelati avalikud üleskutsed 10. juulil 1941 põhjendusega, et parim aeg abistamiseks kooskõlastatakse (Tsensuuri lauajuhend 10.7.1941; L9/3, TPA). Aaro Pakaslahti kirjutas oma ülevaates peatoimetajale 1941. aas-

ta lõpul: "... et näidata üles loomulikku kaastunnet näiteks Eesti asjade suhtes, kirjutaks ja avaldaks meie avalik sõna kindlasti meelsasti oma arvamust, aga kogemus on meile õpetanud, et teatud asjade puhul on avalikust sekkumisest tõhusam vaikselt tehtud töö — võin meie maa ajakirjanduse esindajatele usalduslikult öelda, et Soome ei ole peitnud pead liiva alla, vaid tegutsenud olemasolevate võimaluste kohaselt" (Aaro Pakaslahti ettekanne 1941. aasta lõpust; Informatsioonitalituse ettekanded Hc 1, VTL, VA (VTL — Valtion tiedoituslaitos)). Tegutseti omaksvõetud rahvusliku üksmeele ja vabatahtliku enesetsensuuri raames.

Osa Soome—Eesti ühingu kandvate jõudude hulka kuuluvaid teadusmehi avaldas selle peale oma arvamust Eesti olukorra kohta 28. novembril 1941 presidendile esitatud memorandumis. Memorandum ei olnud mõeldud avalikustamiseks ja selle eest oli lihtne hoolt kanda, sest Vilkuna oli üks allakirjutanutest. Muu hulgas tunti muret selle üle, et Eesti saatus võib lüüa mõra Soome ja Saksamaa suhetesse — aja jooksul nii ka juhtus (Memorandum Härra Vabariigi Presidendile; L9/12, TPA).

Eestis aetav okupatsioonipoliitika oli peamine põhjus, mis tõi kaasa põgenikevoolu Eestist Soome. Eestlased olid täis tahtmist võidelda Nõukogude Liidu vastu. Sakslaste käitumine viis aga selleni, et Saksamaa ridades ei tahetud võidelda, mistõttu võitlusvõimelisemad mehed hakkasid põgenema Soome. Sakslaste psühholoogia järgi oleks mehed saadetud võitlema ükskõik kuhu. Eestlased võitlesid aga kõige meelsamini oma kodumaale võimalikult lähedal. Sügisel 1943, kui sakslased kuulutasid Eestis välja sundmobilisatsiooni, muutus põgenemine nii massiliseks, et põgenike abistamiseks tuli midagi ette võtta. Juba enne seda oli Soomluse Liit pagulasi majanduslikult toetanud (mapp "Eestlased"; Valpo II, VA). Saatkonnaõunik Pallo oli koos oma abilistega koostanud Eesti olukorra kohta märgukirja, mille soome keelt oli viimistlenud professor Heiskanen ja poliitilised Soomet puudutavad osad formuleerinud Vilkuna (teade põhineb ajalehe *Vaba Eesti Sõna* artiklil 14.12.1962 (V. Kures); L9/12, TPA).

Vilkuna tegutses samal ajal koos Kekkosega Soome—Eesti ühingu, mille kaudu suunati praktilist tegevust. Ühingu juhtkond otsustas 6. septembril 1943 asutada toimkonna, mis organiseeriks pagulaste eest hoolitsemist. Vilkuna ajas seda asja ka Riiklikus

Informatsioonitalituses. Soome poolelt asusid tegevuse etteotsa Puntila ja Helanen ning Eesti poolelt Wellner ja Laid (Märgukiri eesti pagulaste aitamise kohta 13.9.1943; L9/12, TPA; Warma 1973: 206–207).

Lõpuks jõuti Eesti Büroo asutamiseni, millele raha muretseti siseministeeriumist. Büroo juhatajaks sai Eerik Laid. Eesti Büroo organiseeris peamiselt kontakte ja Laid vastutas just välissidemete eest. Riikliku Informatsioonitalituse ja Propagandarelvavendade toetatud ajaleht *Malevlane* tegutses Eesti Büroo ruumides, kuid vormiliselt sellest lahus (Warma 1973: 206; Vilku 1962: 135). Tegevuse koordineerimiseks loodi ka Soome—Eesti komitee. Komitee oli seisukohal, et on kõige targem, kui Riiklik Informatsioonitalitus ametlikult tegevusse ei sekku, vaid toetab seda majanduslikult (Märgukiri 13.9.1943; L9/12, TPA; Warma 1973: 207).

Eesti endisel suursaadikul minister Warmal oli tema mälestuste järgi kindel kujutus sellest, kuidas tööd peaks korraldama. Oma arvamused saatis Warma Vilkunale, kes paistis olevat asja “vaimne juht” (Warma 1973: 208). Vilku ühutas omakorda Wellnerit välja töötama täpsemat tegevuskava. 14. septembril kutsus Vilku Eerik Laidi ettepanekul eesti sõjasangari kapten Talpaku, Harald Wellneri ja parlamendisaadiku Kekkose restorani König, kus otsustati teha peastaabile ettepanek eesti rügemendi loomiseks. Järgmisel päeval kohtusid Talpak ja Wellner Vilkunaga Riikliku Informatsioonitalituse ruumes, kus koostati vastav memorandum, mille Vilku toimetab peastaapi tõenäoliselt Lehmuse kätte (Talpaku 1956. Vilku üleskirjutus; L9/11, TPA). Pärast asjaomaseid sekeldusi rügement asutati. Eesmärgiks oli takistada põgenike sattumist sakslaste kätte, sest nii peastaabi luureosakond kui ka Valpo olid teinud ettepaneku, et põgenikud antaks välja. See oli teada, sest eestlastel oli oma väeosa loomise kavatsus juba sõja alguses, kuid tegevusse asuti alles siis, kui põgenikeprobleem hakkas ulatuma välispoliitikasse (Bruno Aaltose kiri välisministeeriumile 30.10.1941, Peastaabi luureosakonna märgukiri 1069; mapp 561, EK-Valpo I, VA).

Umbes 10 protsenti põgenikest läks edasi Rootsi. Suurem osa leidis tee Soome kaitsejõududesse ja selle kaudu rindele. Tööle saadetute pärast oli tülinat, sest osa neist sattus rasketesse tingi-

mustesse ja sellega kaasnes tihti kaebusi (Peastaabi luureosakonna märgukiri 14.1.1944; L9/12, TPA). Sakslased kahtlesid pidevalt — ja põhjendatult — eestlaste solidaarsuses ja kartsid, et need jõutagavarad lähevad liitlaste poolele üle. Samal ajal jätkusid lahkkelid saksa- ja inglise-meelsete eestlaste vahel (Politseiagent Kauhase raport 7.6.1943; mapp 561, EK-Valpo I, VA). Soome positsioon oli sellises olukorras tuleohtlik. Eestlaste aitamise võis kergesti sakslaste umbusku suurendada, mille tagajärjeks oli toiduainetega varustamise piiramine ja usalduse nõrgenemine.

Rikkalik põgenikevool vallandas ulatusliku äritegevuse, millest lõikasid profiiti soome ja eesti piiritusevedajad, kalamehed ja ka Saksa armee varustajad. Peale inimeste veeti salakaubana ka informatsiooni, kohvi, kakaod ja muud nõutavat kaupa. Vahepeal liikus Eestis kuulujutt, et Soome kaitsejõududelt võib põgenike ületoomiseks saada bensiini. Sakslaste pärast pidi Vilkuna sellel kuulujutul tiibu kärpima ja ta avaldas ajalehtedes “uudise”, et kaitsejõududelt on varastatud bensiini, kuid varastel ollakse jälil (Vilkuna üleskirjutus; L9/12, TPA. Uudis, *Uusi Suomi* 19.11.1943).

Warmma kirjutas oma eriti salajases märgukirjas Stockholmis ja Londoni saatkonnale: “Meil õnnestus korraldada ka pagulaspõrke soodsalt tänu Soome ametivõimude ja erinevate organisatsioonide ühisabile. Härra Wellner jäeti nendest asjadest faktiliselt kõrvale ja nende praktiline korraldamine usaldati magister Laidile” (Warmma 1973: 215). Warmma ja Wellner tülitsevad juhtpositsiooni pärast pagulaseestlaste hulgas (mapp 561 (Eesti—Läti—Leedu); EK-Valpo I, VA), mis on nähtavasti mõjutanud ka Warmma mälestusi. Tegelikult juhtisid tööd ilmselt Laid ja Vilku.

Töö suudeti organiseerida nii, et illegaalselt saabunud kuulati esmalt Valpo's üle ja saadeti seejärel Soome kaitsejõudude alluvusse väljaõppele. Kui neid kogunes piisavalt palju, loodi omaette eesti rügement, mis võitles hiljem Kannasel.

Sakslastele selline asjade käik ei meeldinud, kuid nad ei saanud seda ka keelata, sest rinne oli ju ühine. Valpo mehed olid oma saksameelsuses esialgu üsnagi kogenematud. Vähehaaval muutus Valpo ja Saksa salapolitsei Gestapo sujuv koostöö palju teadlikumaks. Valpo põhjendas ühistööd sellega, et sel moel saadi informatsiooni salakuulajate kohta ja tehti ka muidu usaldusväärset ja džentelmenlikku koostööd Saksamaa, Soome ainukese kaitsjaga.

Valpo ülem Anthoni sai sakslastelt informatsiooni eestlaste kohta, keda kahtlustati spionaažis venelaste või inglaste heaks. "Valpo on ilmselt üks neid väheseid ühendussidemeid, tänu millele on Soome niivõrd kaua olnud ausates suhetes Saksamaaga," kirjutas politseiagent Kauhanen, kui eestlastega seotud probleemid hakkasid süvendama umbusku relvavendade vahel (Politseiagent Kauhase märgukiri 11.12.1943; mapp 563 (Eesti põgenikud), EK-Valpo I, VA).

Anthoni ametist vabastamist hakati üha avalikumalt nõudma ka Eduskunnas, ja hiljem asendatigi ta Paavo Kastariga¹. Valpo püüdis omalt poolt takistada eestlaste ülejooksmist Rootsi, sest sakslased kartsid, et nad ühinevad seal liitlaste üksustega. Valpo kritiseeris ka Jollase vastuvõtukeskust selles, et sealseteks sidemeesteks olid armee kõige ingliseeelsemad ohvitserid (Politseiagent Kauhase märgukiri 11.12.1943; mapp 563 (Eesti põgenikud), EK-Valpo I, VA).

Küsimus oli ka üldisemalt Soome suhetest suure relvavennaga. Näiteks Kekkonen oli sõja käigus omandanud rahupooldaja ja Valpo vastase maine, mis lubas tal üsna otsekoheselt Valpo ja Saksamaa vastu tegutseda. Sakslastele tähendas Valpo-vastane tegevus loomulikult otseselt tööd liitlaste heaks. Viikuna ja Kekkose koostöö oli seega pinnuks silmas Linkomiehele, kes pidi hoolitsema terviku töökindluse eest.

Soomlaste sideohvitseriks Eestis oli Vilho Helanen. Ei olnud kahtlustki, kelle poole kaldus selle mehe sümpaatia. Ta oli varem tegutsenud Riiklikus Informatsioonitalituses ja Ida-Karjalas, kuid siis saadetud Eestisse. Kui ka tema hakkas raporteerima sakslaste jõhkratest tegudest, sai soomlaste mõõt täis. Anthoni oli lubanud sakslastele teada anda Eesti põgenike nimed tingimusel, et põgenike perekondi ei puudutata, mida sakslased lubasid täita. Helanen oli märganud, et sakslased ei pea oma lubadusest kinni ja soovitas Asko Ivalole saadetud kirjas nimede esitamise lõpetamist (Vilho Helase kiri Asko Ivalole 27.11.1943; mapp 563 (Eesti põgenikud), EK-Valpo I, VA. Kirja koopია on ka Viikuna arhiivis).

¹Anthoni tagandati oma ametikohalt ilmselt just seotuse pärast sakslastega, millele lisandus veel kaheksa juudi väljaandmine Saksamaale ja eestlastega seotud tegevus.

vis (L9/1, TPA). Sellel on märkus kirja mõjust järelepärimisele Eduskunnas.).

Helase kiri pani Kekkose Eduskunnas tegutsema. Nagu kirjutas Linkomies, hakkas parlamendisaadik Kekkonen kavandama "rännakut valitsuse vastu" (Linkomies 1970: 383). Juhul kui peaminister ei lõpeta nimede väljaandmist, ähvardas Kekkonen esitada arupärimise Eduskunnas. Kuigi Linkomies hoiatas Kekkost, jäi viimane endale kindlaks. Kekkose õnnemäng läks korda, siseminister tegi nimede väljaandmisele lõpu ja saksameelne Valpo sai nina pihta (Suomi 1986: 400). Hiljem sai Linkomies aru, et Vilkuna oli teinud selle maaliitlastest opositsionääriga koostööd. See nõrgendas otsekohe Vilkuna positsiooni Riikliku Informatsioonitalituse juhina. Tegelikult püsis Vilkuna pärast seda oma ametis vaid seetõttu, et paremat meest ei olnud parasjagu leida (Linkomies 1970: 176). Kuid samal ajal, kui Vilkulal tekkisid otsesed või kaudsed pahandused seoses eestlaste abistamisega, tihenes tema koostöö Kekkosega.

Vilkuna tegutses jätkuvalt Eesti—Soome—Saksa—Vene—Rootsi—Inglise suhete vahendajana. 1943. aasta jõulude eel pöördus Vilkuna ühe ebameeldiva asjaga Laidi poole. Sakslased Lapimaal olid soovinud, et Eestist toodaks Rovaniemile 200 tütarlast aluspesu õmblema ehk teisisõnu võetaks sunni viisil lõbutüdrakuiks. Kummalises valguses paistis selles loos Lapimaa kuberner Kaarlo Hillilä, kes oli seda ettevõtmist toetanud ja muretsenud selleks välisminister Ramsay nõusoleku (Raport Inglise raadio soomekeelsest saatetest; L9/12, TPA. Warma 1973: 251–253).

Laid pidas nõu saadik Warmaga. Warma kirjutab oma mälestustes, kuidas ta ajas selle plaani nurja, võttes ühenduse Asko Ivaloga, kes oli häbitundega lubanud, et proovib selle nõudmise tagasi lükata. Samuti kõneles Warma Väino Voionmaaga, ähvardades kogu loo välisraadiote kaudu avalikkuse ette tuua, nii nagu pärast juhtuski (Raport Inglise raadio soomekeelsest saatetest; L9/12, TPA. Warma 1973: 251–253). Vilkuna informeeris asjast teisi, nagu tegi ka Asko Ivalo. Ramsay tühistaski oma loa, öeldes, et temale oli asi esitatud hoopis teises valguses (Warmaga 1973: 253).

Ei ole võimalik selgitada, miks Vilkuna end sellesse segas, aga võib oletada, et Hillilä oli tal palunud sakslaste kavatsuse

elluviimist takistada. Hillilä oli kahe tule vahel. Ta ei tahtnud säärase asja pärast sakslastega tülli minna, mistõttu ta pidi plaani läbikukutamiseks teisi vahendeid valima. Hillilä oli agar hõimusoõber, muuseas vabatahtlikuna osa võtnud Eesti Vabadussõjast 1919. aastal (Helanen 1921: 495). Ka pärast seda episoodi aitas ta kõvasti riskides eestlasi kõikvõimalikul viisil. Kuid Warma usaldust ta enam ei võitnud, mida Vilkuna sai hiljem kibedasti tunda.

Usalduse puudumine suhtlemist siiski ei takistanud. Veel 2. septembril 1944, mõni nädal enne põgenemist Stockholmi, istus Warma täiesti rahulikult koos Hillilä ja Vilkunaga *Seura-huone*'s ja tundis huvi rahu kohta käivate kuulduste vastu, mida viimased kindlalt eitasid arvatavasti seepärast, et Warma ei hoidnud tavaliselt informatsiooni kaua enda teada, vaid edastas selle kohe läände. Pärast vaherahu sõlmimist käis Hillilä veel Warma pool kodus ja teatas, et enne vaherahu Valpo valve all olnud eestlaste paadid vabastatakse võimalikult vaikselt kontrolli alt ja antakse põgenike kasutusse, ning et on võimalik ka bensiini saada (Warma 1973: 292). Nii õieti avatigi pagulaste mereteed Rootsi. Tänu kõigele sellele saavutas Vilkuna ka senisest parema kontakti Rootsi ja selle kaudu liitlastega.

Juba kevadel 1943 olid Vilkuna ja Hillilä aktiivselt oma sõpru abistanud. Professor Ants Oras põgenes Eestist koos oma naise, paari ohvitseri ja Jaan Otsaga². Viimane oli ilmselt spioneerinud mõnede soomlaste ja ka lääneriikide heaks. Ka Orasel oli Läänes kontakte, muu hulgas inglasest käli, ta oli õppinud Oxfordis inglise keelt ning õpetanud seda Soomes (Oras 1958: 13). Natsid Soomes ja Eestis teadsid, et Tartu ülikoolis on inglise orientatsiooniga kildkond, mis tegutses tagaselja natsivalitsuse vastu ja spioneeris liitlaste heaks (Politseiagent Kauhase raport 7.6.1943; mapp 561 (Eesti—Läti—Leedu), EK-Valpo I, VA). Neil näis olevat kavas hakata Rootsis eesti sõdureid värbama ja koolitama, pidades silmas, et Inglismaa vabastab Eesti varem või hiljem natside või Nõukogude ikkest, sõltuvalt sõja lõpptulemusest (vt ajaleheartikleid Orase tegevuse kohta; L9/12, TPA).

²Jaan Ots oli 1930. aastate nimekamaid Tartu üliõpilaskonna tegelasi, muide *Akadeemia* toimetaja 1937–1940. *Toim.*

Oras koos oma kaaslastega oli paadiga teel Rootsi poole. Kuid vaatamata sellele, et paati juhtis lennuväeohvitser, eksisid nad Soome, sattusid Valpo kätte ja nii said nendest teada sakslased, nagu ka Vilkuna. Vilkuna sai informatsiooni kätte ilmselt Anthoni telefoni pealt kuulates. Põgenikud lasti vabaks. Ots ja Orase perekond läksid Helsingisse (Oras 1958: 239).

Helsingis algas vaidlus Oraste ja Otsa saatuse üle. Natsid nõudsid nende tagasisaatmist, sest Oras oli "märkimisväärsel viisil osalenud eestlaste ja inglaste vahelistes salasepitsustes" (Raport 17.11.1943; toimik 563, EK-Valpo I, VA). Kuid soomlastest hõimusõbrad puiklesid vastu. Jälle oli mängus toiduainetega varustamise piiramine ja eestlaste saatus ning Soome demokraatia maine. Viimased jäid peale, sedapuhku küll parlamendiväliseid vahendeid kasutades. Kui muu ei aidanud, võttis Vilkuna ühenduse Hilliläga, kes lubas hankida sellele seltskonnale valenimega passid ja väljasõiduviisid, sest Valpo ei olnud nõus neid üle piiri laskma. Nii nad saidki lõpuks Torniosst minema, sest Hillilä oli eelnevalt informeerinud kohalikku politseiülemat (Oras 1958: 242). Torniosse oli neid 28. mail 1943 saatnud "keegi Toivo Vuorela", nagu Anthoni telefoni teel Vilkunale mainis (Vilkuna üleskirjutus Anthoni telefonikõnest 24.1.1944; L9/12, TPA).

Valpo mehi veeti seega alt. Pärast pikaajalist selgitamist said nad kavalusest aru ja Hillilä sattus vastamisi siseminister Ehrnroothiga. Natsid nõudsid nii Vilkuna kui ka Hillilä ametist tagandamist. Ka Linkomiehele ei meeldinud sellised kavaldamised. Vilkuna oli mitmelgi korral palunud Linkomiehel eestlaste saatuse suhtes oma mõju avaldada, kuid viimane ei tahtnud sellest midagi kuulda (Vilkuna 1970).

Päriselt tühja see töö ei jooksnud, mille kinnituseks on Orase raamatus lausunud kaunid tänusõnad Soomele: "See kindlus, millega mõned meie sõbrad olid lubanud meid toetada — lubadused, millest peeti kinni —, otsusekindlus, millega Soome valitsus keeldus meid Gestapo'le välja andmast, see, kui võrd kiiresti tõrjuti tagasi katsed seada meid poliitiliselt halba kuulsusse, Soome Eduskunna liikmete nõudmised, et meid lubataks maalt lahku da — kõik see oli selgesti nähtav tunnistus tõeliselt iseseisvast vaimust" (Oras 1958: 258).

Ilmselt arvasid Hillilä ja Vilkuna, et nad saavad sel viisil teha midagi liitlaste heaks, sest nad teadsid, et sakslased on niikui-nii teadlikud nende tegevusest rahu nimel. Linkomiehes äratas see tegevus siiski kahtlusi. Hillilä sai sellest loost niipalju kasu, et see ei lasknud tal saada Valpo ülemaks. Kekkose märkmete järgi oli Hillilä sundkorraldusega Valpo ülemaks määratud, kuid see ülesanne ei olnud talle meeltnööda. Nüüd, kui Orase lugu sai Valpo's teatavaks, ei kõlvanudki ta enam sellele kohale, mis oligi eesmärgiks. "Hiilgavalt läbiviidud asi," kirjutas Kekkonen oma kalendrisse (Urho Kekkose kalender 14.–31.1.1944, Urho Kekkose kogu, TPA).

Vilkuna jäi endiselt Eesti esindajaks Soomes, mille tõenduseks on see, et ta valiti Eesti asjadega tegelevasse komisjoni, mille määras 9. mail 1944 ametisse siseminister Ehrnrooth. Teisteks liikmeteks said minister Asko Ivalo, professor V. A. Heiskanen, doktor Paavo Kastari ja doktor Vilho Helanen (Ametisse määramise akt; L9/12, TPA).

Rootsis sai Oras tänu oma kontaktidele tööle USA saatkonda ja hakkas aktiivselt tööle lääneliitlaste heaks. Lootus, et Ühendriigid vabastavad Eesti võõra võimu okupatsiooni alt, püsis pikka aega. Soomeski hellitati selliseid lootusi, kuigi Soome ei olnudki okupeeritud. Vilkunale ja Hilliläle oli Orase aitamisest sedavõrd kasu, et kui sõja lõpuperioodil ja vaherahu sõlmimise ajal haaras Soomet paanika ja hakati põgenema Rootsi, olid nendel mees- tel juba pagulaskonna ja liitlastega olemas head suhted, mida ära kasutades võis informatsiooni hankida (Oras 1958: 246). Ei ole võimalik tõestada, et Vilkuna ja Hillilä aitasid Oraseid ka taktikalistel põhjustel, selleks et saada paremat kontakti lääneliitlas- tega, kuid nii see igatahes juhtus. Sõjajärgses poliitikas oli sellel suur tähtsus.

Oras oli niisiis üks neist, keda Vilkuna kohtas hiljem oma in- formatsiooniretkel Stockholmi 1944. aasta septembris. Meeleolu restoranis Brända Tomten oli lootusrikas. Eestlased uskusid, et kujunenud olukord võtab peagi suuna sinnapoole, et lääneriigid võivad oma lubaduste kohaselt Baltimaad sajandipikkusest ik- kest vabastada. Mõningaid skeptikuid, nagu saatkonna nõunikku Pallot, ei võetud kuulda (Oras 1958: 258. Märjukirjad Stock- holmis käikude kohta sügisel 1944 ja talvel 1945; L9/15, TPA).

Vilkuna 1967). Olgugi et pagulaseestlased ei kiitnud Vilkuna seisukohti heaks, usaldasid nad teda.

Endise saadiku Warmaga olid lood teisiti. Pääsenud muuseum Hillilä ja Vilkuna abiga põgenema Rootsi, sattus ta Stockholmis viibinud paanikasse aetud soomlaste mõjuvalda ega usaldanud enam oma abistajaid. Vilkuna andis nimelt Warmale edasi Hillilä ettepaneku, et saadik tuleks Soome arutama koos kontrollkomisjoni meestega Eesti-küsimust. Warm ei julgenud minna. Selle asemel hakkas ta levitama teadet, et Hillilä ja Vilkuna on "venelaste käsilased", kes üritavad ka teda Helsingisse meelitada, et kontrollkomisjon saaks ta kinni võtta ja Siberisse saata (Vilkuna 1967)³.

"Oleks tasunud vähemalt proovida, kui Eesti praegust olukorda vaadata," nentis Vilkuna 1967. aastal, kui teda taas kord käsilaseks olemises süüdistati (Vilkuna 1967). "Venelaste käsilase" kuulsusest ei saanud Vilkuna kunagi lahti.

Hõimutööd ei katkestanud Vilkuna ei siis ega hiljemgi. 1947. aastal, kui eestlasi taas Soomest välja anti, sedakorda Nõukogude Liidule, üritasid teadusmehed taas oma arvamust avaldada memorandumis, mille oli kirjutanud Vilkuna. Nad ei proovinudki teha seda avalikult, vaid viisid oma kirja Eduskunna Maaliidu fraktsioonile. Allakirjutanud palusid, et Maaliit esitaks arupärimise eesti vangide saatuse küsimuses. Kuid poliitiliste tagajärgede kartuses vaikis Eduskunna fraktsioon selle maha (Memorandum Eduskunna Maaliidu fraktsioonile 12.11.1947 ja Vilkuna märkused sellel; L9/12, TPA). Kaks silmapaistvat enesetsensuuri arendajat, Vilkuna ja Posti, said iseenda vitstega peksa.

Vilkuna valas oma pahameele välja, kirjutades ajalehe lugejarubriiki kirja, milles avaldas imestust, miks ei võtnud Hella Wuolijoki teiste hulgas seisukohta magister Paul Alvre saatuse suhtes. "SKDLi [= Suomen Kansan Demokraattinen Liitto] toetajana loodan, et meie tuntuim eesti päritoluga avalik tegelane, juhataja proua Hella Wuolijoki ütleks tema eest oma kaaluka sõna, muidu

³Ajalehes *Uusi Suomi* oli 4.12.1966 artikkel, milles vihjati Warmateadetele ja Vilkuna osale kontrollkomisjoni käsilasena. Vilkuna kirjutas selle peale artikli ajalehele *Suomen Kuvalehti*.

minu usk inimlikkusesse ja inimõigustesse puruneb täiesti,” kirjutas Vilkuna varjunime all *Civis (Helsingin Sanomat 26.10.1947)*⁴.

Vilkuna pidas pärast sõda jätkuvalt kirja teel ühendust pagulaseestlastega Rootsis. Paljud tema teadlastest sõbrad olid siirdunud sinna ja osa Ühendriikidesse. Seevastu nõukogude eestlastega oli raskem kontakti hoida. Kuid niipea kui võimalus avanes, haaras Vilkuna sellest kinni. 1956. aastal oli Vilkuna koos Väino Kaukosega teaduslik-tehnilise koostöö komisjoni istungil Moskvas ja küsis seal, kas ta võiks tagasiteel Tallinna põigata. Tänu õnnestunud presidendivalimiskampaaniale läks tal see korda⁵. Vilkuna

⁴Vilkuna ütles Hella Wuolijoga ka muude asjade pärast.

⁵Sellest reisist on juttu Ilkka Herlini raamatus lk 381. Palve oli eelnevalt Kekkosega kokku lepitud. Tallinnas pühitsesid Vilkuna ja Kaukonen Fr. Tuglase 70. sünnipäeva ja andsid kirjanikule edasi Soome Kirjanduse Seltsi tervituse. Nad käisid ka Tartus. Soome tagasi pöördudes hakkas Vilkuna kohe kavandama uut Eesti-sõitu. Ta lootis edendada pagulaste ja kodueestlaste ühistööd ja teineteisemõistmist. Ta võttis kontakti Rootsis oleva Eerik Laidiga ning küsis, mida pagulased tahaksid Nõukogude Eestist teada ja kuidas ühistööd arendada tuleks. Laid saatis pika kirja küsimustega ja kontaktisikute andmetega, rõhutas väga suurt ettevaatlikkuse vajadust selles asjas (vt Eerik Laid Kustaa Vilkunale 9.5.1956; kirjad, KVA (= Kustaa Vilkunan Arkisto)).

Vilkuna kontaktid Eestisse ei jäänud muidugi kohaliku *KGB* tähelepanuta. Polkovnik I. Karpov ja 2. osakonna ülem alampolkovnik Voronin teatasid 17. jaanuaril 1958 2. peavalitsuse ülemale kindralmajor O. Gribanovile Moskvasse oma aruandes 2. osakonna agentuuroperatiivse töö kohta 1957. aastal lõigus “Töö Eesti NSV-d külastavate välisdelegatsioonide ja turistidega”:

“Nii saadi mõningaid andmeid eri ajal Eestis viibinud soomlaste Vil-kuna, Heikkineni ja Preela (?) kohta, mis kinnitavad I ja II Peavalitsuse kahtlusi nende isikute kuulumisest välismaistesse luureorganitesse. On tehtud kindlaks, et need soomlased püüdsid sõlmida laialdasi sidemeid eestlaste hulgas, pidasid võõrastemajade numbrites nõukogudevastaseid jutuajamisi, pildistasid selliseid objekte, mida said kasutada nõukogudevastases propagandas, ning andsid mitmele kohalikule elanikule üle mingisuguseid pakke. [---]

1957. aastal kohtus Ariste soomlase Kustaa Vilkunaga, kes oli 28. kuni 31. maini Soome teaduslik-tehnilise koostöö delegatsiooni liikmena N. Liidus ja kelle suhtes oli meie tähelepanu juhitud sellele, et

kirjutas oma kogemustest artikli, milles vaheldusid jälleenägemisrõõmu ja ängistavast õhustikust tuleneva masenduse tunded. Jutt keskendus peamiselt teaduse olukorrale. Lõpuks avaldas Vilkuna lootust, et omavahelist suhtlemist võiks jätkata, sellest oleks mõlemale kasu (Vilkuna 1956).

Seda ka tehti.

Kirjandus

- Helanen, Vilho 1921. *Suomalaiset Viron vapaussotassa*. Helsinki
- Linkomies, Edwin 1970. *Vaikea aika: Suomen pääministerinä sotavuosina 1943–1944*. Helsinki
- Oras, Ants 1958. *Viron kohtalonvuodet: Viron kansan vaiheet vv. 1939–1944*. Jyväskylä
- Suomi, Juhani 1986. *Myrrysmies: Urho Kekkonen 1936–1944*. Keuruu
- Talpak, Karl 1956. Mälestusi eesti vabatahtlike rügemendi JR 200 saamisest. *Põhjala tähistel*, 1/1956
- Uola, Mikko 1982. *Sinimusta veljeskunta: Isänmaallinen kansanliike 1932–1944*. Keuruu
- Warm, Aleksander 1973. *Lähettiläänä Suomessa 1939–1944: Muistiinpanoja ja dokumentteja diplomaatin taipaleelta*. Helsinki
- Vilkuna, Kustaa 1956. Viisi päivää Neuvosto-Virossa. *Uusi Kuvalehti*, 14–15/1956
- Vilkuna, Kustaa 1962. *Sanan valvontaa: Sensuuri 1939–1944*. Keuruu
- Vilkuna, Kustaa 1967. Totuus syksystä 1944. *Suomen Kuvalehti*, 2, 5/1967
- Vilkuna, Kustaa 1970. Marskin vihat. *Suomen Kuvalehti*, 36/1971

ILKKA HERLIN (sünd. 1959), filosoofiakandidaat a-st 1988 Soome ajaloo alal. Avaldanud ajaloo-alaseid artikleid eri väljaannetes ja toime-
tanud koos Eino Jutikkalaga raamatu *YYA-Suomi*.

NSVL MN juures asuva KGB I ja II Peavalitsuse andmetel on ta Inglise luure agent." *Toim*.

AINUS VÕIMALUS

Eerik Laidi juhtkirju ajalehest *Malevlane* 1943–1944

KINDLA SÜDAMEGA

Alati, kohates oma sõpru, kes kannavad vabatahtlike halli, minu silmis nii esindavat vormi, tunnen teatud seesmist heameelt ja uhkusetunnet. See tagasihoidlik sõdurirõivastus omab meie silmis nagu erilise kaalu ja selle sõjalised embleemid nagu kiirgaksid läiget palju vähem oma välise tegumoe kui teatud seesmiste moraalsete sidemete tõttu. Selle maa rahvas austab ja armastab oma halli sõdurikuube kui välist tunnust noorpõlve paindumatust kaitsetahtest, ohvrimeelsusest ja sõdurlikust enesekindlusest. Seoses paljude, meil veel elavalt meeles olevate raskete ning kuulsate võitluste traditsioonidega peidab see rõivastus eneses nii soomlaste kui ka eestlaste silmis nagu mingit akumuldeerunud jõudu ja see väline vorm annab osa sellest jõust edasi igale, keda Soome armee on vastu võtnud oma ridadesse ja kes seetõttu on õigustatud kandma selle väliseid tunnuseid.

Kuid veel teiselgi põhjusel puudutab mind teatava seesmise soojusega vabatahtlikkude hall sõdurikuub. See annab tunnistust sõdurlikust hoiakust ning moraalsest kohusetundest, mida vormikandja ka oma ühiskonna vastu vabatahtlikult enda peale on võtnud. Ta on end rivistanud distsiplineeritult meeste hulka, kes tahavad seista ka meie kodumaa vabaduse ning tuleviku eest. Nad on oma isiklikud mured ja hüved allutanud oma maa ja rahva huvidele. Sõdurivoorustes, tagasihoidlikus otsustavuses, mille väliseks tunnuseks on kinnine sõjamehekuub, näen oma sõprade õiget palet võitluses tuleviku eest.

Seal kuskil on nad rindel muldonnides ja seal kuskil on nad lumiste mändide vahel õppeväljakul, kõrvuti kalur, talupoeg ja üliõpilane. Nad on hõimusõdurid. Nad teavad, mis nad tahavad, ning teavad, miks nad on siin. Aga nende ja kodumaa ning ka teiste eestlaste vahel on palju lumiseid kaugusi, talviseid metsi ning silmapiirile kaduvaid teekäänakuid. Nendeni ei ulata kõik hääled ja nad arvavad, et kaugus neelab ka sõprade sõnumid. Nad ootavad nagu kutset kuskilt. Kuid aeg kulub, talvine päev lüheneb, ja vähe muutub neile harjunud ümbruskonnas. See teeb neid rahutuks. Nad tunnevad end teataval viisil mahajäetuna. Kas kuskil siiski pole talvises hämarikus sepapajas süte vahel juba hõõgumas oda, algava võitluse märk? Kas seda juba ei taota? Kas seda ei tehta nendeta, kuigi ka nemad on end lubanud mees-
tetegudeks? Kas sünnib üldse kuskil midagi? Ja kui sünnib, siis miks on nad sellest eemal, miks nad ei saa sellest osa võtta? Need on oma eesmärgile, oma aatele truude südamete kahtluste ja rahutuste vahelduvad mõtted. See on nagu paratamatu kaasnähe vaimses pinges, mida meie ühiskondlikult vastutusvõimelised inimesed eelseisva lahenduse ootuses üle elavad. See on ennem kohusetunde ning pakitsevate tegude tänulik pind kui püsimatuse näide, kuigi ka viimast tuleb kahjuks ette.

Kuid ka liigne rahutus võtab meilt jõu ning paneb kahtlema siis, kui peaksime olema kindlad. See võib teha mehigi püsima-
tuks ja ebalevaks ning juhatab meid nagu virvatuli kõrvale valitud teest. Meie enamasti kõik räägime tegudest ja tahaksime olla nendega süiltsi koos, kuid unustame tihti, et ka juba asjatute kaht-
luste ning südame väära rahutuse võitmine on isamaaline tegu. Pole praegu veel kohta, kus eesti isamaalane saaks olla kasulikum kui seal kuskil, ega pole teisi eestlasi, kes oleksid kutsutud tegema enamat kui meie vennasmaa malevasse liitunud sõdur. Kui tegude kutse kord tuleb, siis ulatub see kõigepealt meesteni, kes selleks on ette valmis, ja niikaua tuleb oma vahel rahutukski kippuv süda hoida kindel.

Nr 3/4, 30. detsember 1943, lk 3.

LAINE HARI

Energilise ja järsu helistamise peale tuli pimedas koridori ukse-
raamis nähtavale karusnahkse kraega noore mehe kogu, käes
nahkkohver möödunud aja mälestusena veel osaliselt kleebitud
Euroopa eri maade kirjude hotellisiltidega. “Noh, nüüd olen mina
ka siin,” tervitas mind värske ja iseteadev hääl, “alles täna tulin.
Võiksin ka edasi sõita Rootsi, mul säääl tutvusi ja hakkamist oleks,
kuid mõtlesin siin pisut ringi vaadata, võibolla võiks ka ühiste
asjade alal midagi ära korraldada.”

Millised kavatsused siis uustulnukal on ning mis on kodumaal
uudist, küsin tagasihoidlikult. Õieti kodumaal on läbi saadud
kenasti, pole ka omal olnud erilist hädaohtu, nii et selle poolest
oleks võinud jäädagi, kuid aeg on selline erakorraline, ei tea, mis
veel võib tulla, seepärast on pidanud paremaks juba nüüd liikuma
hakata. Eks väljaspool ole ka praegu kergem ja julgem elada.
Sai ka mõeldud juba tee pääl, et sõjaväkke pole mõtet minna,
ülikool juba selja taga ning ametis on oldud, ikka oma positsioon
juba elus olemas. Võiks vast, kui tarvis, ajada vähe ühiskondlikke
asju, korraldada rahva tulevikku.

Või nüüd oled siis ka sina päralt jõudnud, jään mõttesse pea-
le tarmuka ja rohkeseõnalise noorhärja lahkumist. Miks oled sa
õieti siin? Kellel on kasu sinu tulekust? Ning kuidas esindad
sa rahvast, kelle nime sa kasutad? Kas ei öelnud sa ise, et su
tulekuks polnud mingit otsest põhjust peale ebamäärase kartuse
su oma isiku edaspidise käekäigu eest? Ometi viitasid juba su
esimesed sõnad arusaamisele, nagu oleksid tulekuga sooritanud
mingi moraalse kohuse või koguni vägitöö. Kas tõesti oma kodu-
maa mahajätmine raskel ajal ilma sundiva põhjusega on eelistegu?
Kas see on normaalne, et mehed kutselise või koguni akadee-
milise haridusega tulevad võõrsile kramplikult otsima ja nõudma
seda, mida nad kodumaal enamal jaol juhtudest saaks teha, töötada
oma erialal? Miks naisjuristid, majandusteadlased, farmatseudid
ja halastajaõed peaksid otsima tööd väljaspool kodumaad?

Mina arvasin seni ja arvan ka praegu, et suurem osa meist on
võitlejad. Meie tulekul on kindel mõte ja ainult see õigustab meid
oma maad maha jätma praegusel ajal. Selles suhtes ärgu kõnel-
dagu tühja ega upitatagu oma isiklikke mõnususid ja pisimuresid

ühiskondlike raskuste ja kannatuste vaekausile. Eestlase õige oleskelu- ja tööpaik on tema kodumaa. Ainult need, keda ähvardab kodumaalt sunniviisiline eemaldamine või kelle eesmärgiks on liituda vabatahtlikuna rivisse võitluseks meie kodumaa parema tuleviku eest, nende äratulek kodumaalt on põhjendatud ja paljudel juhtudel koguni tarvilik. Meie kodumaa tulevik ei kindlustu sellest, kui eestlased ilma mainitud põhjusteta maha jätavad oma elukutselise töö ja siirduvad mujale. See samm on õigustatud ainult paratamatuse või meie rahvast teeniva positiivse eesmärgi puhul.

Eesti ühiskond kohustab meid täielikult ka võõrsil. Veel enam, see on meile annud usalduse ja ülesanded, mida peame rakendama oma paremate võimiste kohaselt. Kodumaa ootab, et meist kujuneks üks ja tihedalt liitunud rahvuslike võitlejate rivi. Selles rivis kuulub esimene ning auväärseim koht sõdurile. Kes leiab, et tema haridus, seltskondlik positsioon või koguni karusnahkse kraega mantel ei õigusta astumist ühisesse rivvi, see ei esinda halvasti mitte üksi ühiskondlikku kihti, kuhu ta kuulub, vaid kogu meie rahvast. Ajal, mis kohustab, ei seisa tõsine haridus paberil, vaid mõtlemisviisid ning ühiskondlikus suhtumises, mis mehi paneb kõigepealt arvestama kohustusi oma paljukannatanud maa ja rahva vastu ning alles teises järjekorras mõtlema enesele.

Me rõõmustame iga uue saabuva võitleja üle ning kahjatseme lõunarannikult tuulega siia aetud kõrkjasmehi ning tühjätähjaseid naisi.

Nr 3, 22. jaanuaril 1944, lk 1.

AINUS VÕIMALUS

Meile on korduvalt räägitud kahest võimalusest ning peetud kolmandat võimatuks. Meile on näilikult nagu valida antud tuleviku ebavõrdsete vaekausside vahel. Meie õnne ja heakäekäigu eest on seni olnud teised hooles, selle üle on mõtteid vahetatud ning selle kohta on esitatud kavasad paremusjärjekorras, kuid meie endi arvamust on seni unustatud küsimast. Näib tulnud olevat paratamatu ning nõudlik aeg, kus ka meie seisukohta tuleb pärida. Meile ei tee vastamine raskusi. Meie ei tarvitse vastust otsima hakata.

See on meil ammu olemas, samuti nagu oli eestlaste vanematel põlvedelgi. On olemas ainult üks vastus, üks võimalus, mis eestlast kohustab, need on oma maa ja rahva huvid. Meie jaoks pole ega saagi olla valikvõimalusi väljaspool neid huvisid ning neist huvidest pole, niipalju kui meie rahvas on need oma suveräänsete õiguste kaudu kindlaks määranud, midagi maha tingida.

Milles seisab aga praegu konkreetselt see meie ainukene võimalus, mis on selle sisu ning mil viisil see peab juhtima meie tegusid nüüd, kus välisvaenlane on tunginud meie riigi maa-alale ning kuulutab jõhkralt meie "päästeaktsiooni" alanud olevat? Meie oleme täielikult ning veendunult enamluse vastu, enamlus on meie rahva huvide mitte üksi otseseks, vaid ka kõige kurjemaks ning salakavalamaks vaenlaseks sel silmapilgul. Meie ei tunnusta Nõukogude Liidu õigusi tungida Eesti Vabariigi territooriumile, see on kallaletung, mille vastu meie end otsustavalt kaitseme. Nõukogude sõjalise vägivalda abil 1940. a. ajutiseks elu kutsutud Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik ei esinda eesti rahva suveräänset tahet ega kohusta see võõrkujund meid ei juriidiliselt ega ka moraaliliselt. Vastupidi, ENSV pole meile üksi painavaks ning kurjaks mälestuseks, vaid see on ka kõige tõsisemaks hoiatuseks kavatsuse eest meie rahvuslikke ning inimlikke õigusi uuesti jalge alla tallata. Nõukogude võimuorganite katse riputada meid neelata ähvardava kommunismi hundi kaela, meelitusalubadus osariikide näiliku iseseisvuse suurenemise alal, on lapsik ning mõjutu inimestele, kes nõukogude korda tegelikkuses on võinud kogeda.

Olla Eesti Vabariigi poolt tähendab automaatselt olla enamluse vastu, kuna viimane meid püüab hävitada. Eesti rahvas on juba korduvalt aktiivses võitluses tõestanud, et ta oma maa piire välise vaenlase vastu kaitsta tahab ning ka kaitsta suudab. Praegusel silmapilgul, kus mitte üksi eesti rahva, vaid ka kõigi rahuarmastavate ning kultuuripüüdlikkude läänemeremaade kurjim vaenlane, Vene imperialistlik sõjavägi, seisab meie kodumaa väravates, on mitmeti saatuslik, et sellele rahvale ei võimaldata vabalt ning täies ulatuses teostada oma maa kaitset, rakendada selleks kõiki temal käepärast olevaid jõude. Nii vabatahtlikult seni enamlastvastase võitlusega liitunud kui ka tööteenistuse ning väekohus-

tuse raamides varem mobiliseeritud ning juba sõjalise väljaõppe saanud eesti noored seisavad praegu ikka veel väljaspool kodumaa piire. On mõistetav, et nende võitlustahe ning võitlusjõud mitmekordistuksid kodumaa tegelikkude piiride kaitsel. Karmis võitluses olemasolu eest ei loe aga üksi rinne ning seda kujundavad sõdur, vaid ka rinnet moraalselt ning materiaalselt ülal pidav tagala. Pole kahtlust, et eesti rahva jõupingutusi võidu saavutamiseks võiksid tulemusrikkamalt liita ainuüksi rahva usaldust omavad põhiseaduslikud organid, mis tuleksid kujundada seaduslikus korras, lahus senisest ajutisest rahva poolehoiu kaotanud piiratud omavalitsuslikust korraldusest.

Meie teame, et pole kõike tehtud, et tõsta meie rahva võitlustahet ning liita seda tugevaks tervikuks. Meie rahvale pole tagasi antud selle peremeheõigusi ning temale pole seni võimaldatud rakendada kõiki omi jõude enda maa kaitseks. Meil pole sellele vaatamata praeguseski olukorras muud kui ainult üks võimalus: võidelda oma maa tuleviku ning iseseisvuse eest kõigi käepärast olevate vahenditega, kustpoolt ning mil viisil seda ka ei ähvardataks.

Nr 6, 15. veebruaril 1944, lk 2.

JÕU POOLEST TUGEVAD

Kunagi varem ajaloo kestel pole meie rahva jõud otsustaval hetkel olnud nii laiali pillatud kui praegu. 50 000–60 000 eestlast on küüditatuna või mobiliseerituna väevõimuga viidud enamlikule Venemaale. Venelaste poolt mobiliseeritute kaudu oleme eriti Põhja-Eestis kaotanud palju paremas eas olevaid relvavõimelisi mehi. Küüditamine omalt poolt, kuigi see haaras väga mitmesuguseid rahvakihte ning selles oli ka palju juhuslikkust, tabas eestkätt meie omaaegset juhtkonda poliitilise elu, administratsiooni, sõjaväe, politsei ja majanduselu alal. Meie kaotused sel alal on kui mitte päris asendamatud, siis ometi väga tähelepandivad. Kuni 20 000 vabatahtlikku ja mobiliseeritud, kes olid liitunud Saksa sõjaväega võitluseks enamluse vastu, olid kuni hiljutiseni suurimas enamikus väljaspool kodumaa piire. Meie väeosi on võidelnud ning paiguti kandnud raskeid kaotusi Ukrai-

nas Stalingradi all, Kuubani sillapeal, Neveli juures, Leningradi all jne. Tuhandeid eesti oskustöölisi ning naisi on osalt vabatahtliku tööjõuna, osalt sunniviisil ning petlikkude lubaduste kaudu viidud väljapoole kodumaad. Maalt äraviimise hädahoju eest, samuti kantuna soovist end rakendada mõlemate maade tuleviku kaitseks vennasmaa sõjaväes, on eriti viimasel aastal tuhandeid eesti noori tulnud üle lahe Soome. Väheemas ulatuses, kuid aja-joooksul ka juba märgataval hulgal on eestlasi-põgenikke ulatunud ka Rootsi.

Kuigi meie rahvakeha tuumik asub kodumaal ning on otsustavalt alustanud võitlust pealetungiva vene enamluse vastu, on kahjuks selle jõud praegusel saatusraskel hetkel ometi jagatud. Mitmed kodumaalt olude sunnil lahutatud rühmad, kõigepealt mujal Saksa sõjaväes olevad eestlased-sõdurid ja ka meie vennarahva sõjaväes teenivad eestlased-vabatahtlikud, pöörduvad loodetavasti veel õigel ajal tagasi, et kaasa aidata kodumaa vabaduse kaitseks enamlike sissetungijate vastu. Soome sõjaväkke vabatahtlikkudena liitunud eestlaste eesmärgiks oli alati olnud rakendada oma jõudu ning sõdurlikke võimeid kodumaa kaitseks.

Suurt osa praegu väljaspool kodumaad olevaid eestlasi, kõigepealt rohkeid Venemaale viiduid, pole meil siiski lootust näha omal poolel käimas olevas karmis ning otsustavas võitluses, kui väga need seda ka ise ei tahaks. Neil puuduvad praegu võimalused kodumaale ning oma kaasmaalaste poolele pääsemiseks. See on paratamatus. Meie suurim ning ühtlasi südamepõhjast tulev soov on neid korra vähemalt jälle endi keskel näha.

Nad ei puudu aga mitte täiesti meie keskelt. Nad on meile jätnud oma sõpruse, oma nime, oma töö ja võitluse mälestuse. Nad on igatühele meist isiklikult kui ka meile kõigile koos jätnud õiguse ning kohustuse võidelda ka nende eest, nende ahastuse ning nende kannatuse eest.

Eestlane, kes neil päevil asetab rihma vööle võitluseks meie rahvast hävitada ähvardava vaenlase vastu, omab kahekordset, enda ning ka teadmata äraolejate jõudu ning tahtekindlust. Iga mees loeb, iga mees, kes leiab tee kodurindele, on oodatud ning tervitatud.

Ja kui meie praegu tihti enda tahtmata oleme kodumaast lahutatud, siis pole meie siiski kunagi varem eesti rahva vaheldusriikka ajaloo kestes omanud nii suurt jõudu ning nii suurt väärtust, mis meid kõiki, territoriaalsele või muule lahusolekule vaatamata sügavalt seob, meid ühteainsasse võitlevasse rindesse liidab: Vabadussõjas 1918–1920 meie rahva poolt kättevõidetud riiklik iseseisvus. See väärtus püsib, see on vaieldamatu ning ainukestev. Tähistades Eesti Vabariigi 26. väljakuulutamise päeva koguneme kõik eestlased meile südameligidase traditsionaalse vapi ning lipu alla. Kõigile katsumistele ning kaotustele vaatamata oleme jõu poolest tugevad.

Nr 7/8, 26. veebruaril 1944, lk 4.

MEIE PÄRISOMAND

Kodumaalt kostub kuuldusi, mille järgi sealsed ametivõimud on asunud kõige laiemas ulatuses maalt evakueerima kultuurivarasid. Tartu ülikool kõigi oma seadmete, asutiste ja raamatukogudega, Eesti Rahva Muuseumi rikkalikud ja mitmekesised kogud, meie hästikorraldatud ning ulatuslikult säilinud arhiivimaterjalid j.m. kultuurivarad, on määratud pakkimisele ning ära transporteerimisele. Meie saame hästi aru, et sõjaolukorras kultuurivarade kaitse on väga oluliseks küsimuseks. Eesti Kunstimuuseumi ja Tallinna Linnaarhiivi kogude kurb saatus osutab ühtlasi, et senised kultuurivarade panin- ning säilitamiskohad ei ole alati otstarbekohased. Eriti pole tähelepandavamate väärtuste hoiukohtadena soodsad suuremad asulad, mis sõjatähtsate objektidena võivad kergesti sattuda pommitamise hädaohtu. Peame sellepärast meie rahva rikkalikkude kultuurivarade kaitset praegusel silmapilgul väga oluliseks. Nende varade taga peitub aga praegu ka palju rohkem kui ainult kõrgemale arenguastmele jõudnud rahva nõudlikumad haridus- ning elutarbed.

Meie kultuurivarade kaitse ja evakuatsioon linnadest on oluline ning tarvilik. Kuidagi ei saa meie aga nõustuda viisiga, kuidas seda evakuatsiooni on mõeldud teostada. Meie saaksime aru, kui meie ülikoolide, muuseumide ning arhiivide varasid toimetatakse sõja ajaks maale soodsamatesse panipaikadesse. Neid tahetakse aga meie kodumaalt, kuhu nad kuuluvad ning mille kultuurpil-

di nad moodustavad, hoopis ära viia. Nende varade teoreetilise säilitamise eesmärgil võetakse nad siis meilt ära.

“Veerevale kivile ei kasva sammalt,” ütleb vanasõna, ning kord sõjakeerises väljapoole oma maad liikvele pääsenud varasid ei saa iialgi enam endisel kujul tagasi. Ja miks peaksime meie üldse oma rahvale kuuluvaid väärtusi andma võõraste maade ning rahvaste talletada? Kas meie sõdur ei seisagi relvaga käes valvel idapiiril? Mis eest ta siis võitleb? Mis kultuurirahvas see on, kellelt võetakse tema kultuurivarad, tööparandus ja loomisvahendid? Kultuurivarad, meie oma looming ja isaisade pärandus on need, mis hoiavad meie rahva selgroo sirgena, mõjuvad tema sentimentidele ning rahvuslikule iseteadvusele. Seepärast võib-olla ongi tarvis eesti rahvas lagedaks päästa kultuurivaradest. On lubatud erialalist nõuannet, pakkimismaterjali ning vaguneid. Käruta, eesti rahvas, ise oma tuleviku elu ning kultuuri alused maalt välja.

Meie oleme oma maad, selle elu iselaadi ning omapära viljelnud ja kaitsnud mitte üksi sajandeid, vaid tuhandeid aastaid. Meie omad on need hauad ning muistsed kantsid, mis maal on kõige vanemad. Midagi pole Eestis loodud või korda saadetud, millest eesti rahvas olulise tegurina poleks osa võtnud. Maa vaheldusriikka ajaloo kestes on küll teisedki rahvad jätnud mälestusi meie maa pinnale, kuid need pole võõrad lahtised monumendid, mida mujalt oleks sisse toodud ning erilise tähelepanuta jälle ära viia võib, vaid nad kuuluvad koos meie rahva omaloominguga lahutamatult ning orgaaniliselt meie maa ajalukku, on lahutamata osa sellest. Maa kultuuriajalugu on võimatu selle algkomponentide järgi jaotama hakata, seda saab ainult kas säilitada või hävitada. Paljud kultuurivarad, auväärased asutised ning silmapaistvad kogud on ainult meie rahva rajatud ning ülesse ehitatud. Meie huvides pole oma rahva pärandust ning pärisomandust hävitama minna. Meie seisukoht on lihtne ning vääramatu: mis meile kuulub, peab meie maa pinnal püsima ning siia alatiseks jääma. Meie kaitseme omi kultuurivarasid kindlasti ning igal juhul, sest need on väärtused, peale paljude teiste, mille eest tuleb ning maksab võidelda. Sel otstarbel seisab meie sõdur rindel, sel otstarbel on töös ja valves meie mehed ja naised tagalas. Meie ei luba iialgi, et meid rahvana, loominguiliste varade ning loominguiliste eelduste poolest rikka rahvana olematuks tehakse.

KOHTUMÕISTMINE

Võõrad võimud on meid kordamööda õpetanud üksteisele näpuga näitama. Seda on nad teinud oma huvides ja meie kahjuks. Meie rahvast on kord tehtud vastutavaks selle eest, et ta oli oma rõhuvas enamikus idalagendikkude orjuse usu vastu. Hiljem seati rahvas kohtupingile selle eest, et see väevõimuga tulnud võõras usk oli meie maad riivanud.

Meil on oma kodu, mida meie oma tahtmist mööda oleme ehitanud. Meile piisab selle ulatusest, toredusest ja kasutuskõlbulikkusest. Uutel rahututel aegadel jäi meiegi maja, vastu meie tahtmist, võõraste jalgu. Veel lõplikult valmimata ehitist hakati mõõtma uute mõõdupuudega, selle ehituskava paenutama meie võõraste ning vastuvõtmatute eesmärkide alla. Kuigi olime ehitanud endale, süüdistati meid, miks meie kodu nii vähe sobib teiste elukorraldusele ning nende endakasupüüdlikele harjumustele. Nende, võõraste poolt püstitatud süüdistuste ning kahtlustuste õhkkonnas, vaba ning sõltumatu avalikkuse puudumisel, oleme vahel isegi end lasknud avatleda oma inimesi mitmeti liigitama ning paremusjärjekorda seadma. Oli kogetud juba nii mõnesugust, seepärast polnud hea tahe see, mida arvati inimestel üleliia olevat.

Me võitleme praegu oma rahvuslike ja riiklike õiguste uuestirakendamise eest. Meie võitluse- ja tööpanus on sihitud tuleviku eluvõimalustele nende kogu ulatuses. Eesmärk on sellisena terviklik ning absoluutne. Osa eesmärkide taotlemine võib küsimusse tulla ajuti ainult taktilise menetlusviisina. Enese aktiivne rakendamine selle tervikliku eesmärgi eest on kõigi eestlaste normaalseks õiguseks, niipalju kui nad pole kaotanud oma kodaniku õigusi, vaenlase poolel töötades. Oma riigi ning ühiskonna eest seismise õigus ning võimalus on meil kõigil ühine. Selles mõttes ei saa olla esimese, teise ja kolmanda järgu eestlasi. Isamaa-armastus pole monopoliseeritav, õigus võidelda omariikluse ja oma maa tuleviku eest, see kuulub eestlaste kõigile kihtidele ning poliitilistele ringkondadele. Ükski rühmitus ei või praegu, toetudes minevikust ülekantud vastuoludele või ka pretensioonidele väita, et nüüd on tema aeg. Nüüd ei lükka lainehari edasi mingit määratud poliitilist või ühiskondlikku voolu, vaid see

peab edasi ning ankrukohta viima meile kõigile ühise riigilaeva. Nüüd pole ühede või teiste aeg, vaid on kas kõikide aeg või kui meie rivid selleks ei koonu, läheb aeg meist kasutult mööda.

Meie ei taha siin propageerida mingit rahva terviklikkust selles mõttes, nagu sellest kõneldi meie demokraatliku kriisi ajastul, kus rahva tervikluse all mõisteti alistumist ühele määratud poliitilisele voolule ning iseseisev ühiskondlik mõtlemine ei seisnud üldse aus. Vastupidi, meie peame loomulikuks, et iga meie kodanik säilitab õiguse ning võimaluse nii iseseisvaks poliitiliseks seisukohavõtuks kui ka tegutsemiseks. Tahtsime ainult rõhutada, et praegu taotletavad eesmärgid puudutavad meie ühiskondlikke põhiõigusi, millede jõustumisel alles on Eestis mõeldav differentseeritud poliitiline elu. Käimasolev võitlus on suuremate mõdetega, kui ühegi rühmituse platvorm eraldi seda katta suudab. Sellest meie rahvavõitlusest primäärsete olemasolu võimaluste eest on mitte üksi kutsutud, vaid ka kohustatud osa võtma kõik omariikluse alusel seisvad ühiskondlikud jõud. Jõu koondamine ühise eesmärgi saavutamiseks ei tähenda siis mitte enda poliitiliselt eriplatvormist loobumist, vaid eelduste loomise kaudu, kus see on teostatav, just ka oma seisukohtade kaitsmist.

Kaksipidi mõtlejaid, veel vähem võõraste huvide kaitsjaid meie ei või sallida omas rivis, kuid kohtumõistmine rahvuslike kohustuste täitmise üle pöörakem eestkätt enda ja alles siis naabrite vastu.

Nr 20, 28. mail 1944, lk 1.

ELU PANUS

Hietaniemi hämaras kabelis on ikka kord korra järgi, viimasel ajal aga sagedamini, seisnud viimse puhkuse kandilised sängid, kaetud sini-must-valge lipukangaga. Pärgi on pandud jalutsisse ning peatsisse on puistatud vennasmaa mulda. Lohutussõnu kostub. Aga emasid, kes oma poegade viimset sõitu igaviku teedele läbi pisarate segava katte veelgi näha tahaksid, neid pole küll juures.

Sel ajal kui orel tõstab kabelis kõmisevat häält, kui aupaugud kuiva raksatusena kustutavad ühe võitleja nime elavate kirjast, askeldab perenaine kodumaal koduüuel, käib kärmesti toa, aida ja

lauda vahet, teeb ja toimetab. Ta peab ülal elu tavalist ringvoolu. Kui ta saab mahti, mõtleb ta ainiti ka võõrsil olevale pojale. Kas ta aimab midagi? Kas ta tunneb sel päeval suuremat rahutust või tühjust südames? Kes seda teab. Maailma avastakse kõigis ta üksikasjus sajandite jooksul, kannatava ning võitleva inimese süda jääb kõrvalistele igavesti saladuseks.

Kõrge mäng käib praegu igal pool üle maailma, küll ausamate, küll autumate vahenditega ning selle panuseks on igal pool — elu. Elu on võita ning elu on kaotada. Seda mitte üksi enda eest, vaid ka sõprade, omaste, terve rahva nimel. Nagu heas mängus, nii loeb ka siin iga võitleja. Kas ta peab lõpuni mängureegleid? Kas tema osa on olnud täielik ja kas see on olnud suunatud õigele asjale?

Meie keegi pole asendis, et arvutada käestantava elu väärtust, heaks kiita või kahjatseda suurimat ohvert, mida inimene anda võib. Kuid on olemas teatud põhilised väärtused, mis määravad ning suurelt osalt kujundavad rahvaste saatust ning nende seesmist jõudu. Üks neist põhilistest teguritest on truudus iseendale ja omaks võetud rahvuslikule eesmärgile.

Iga, ka konkreetne eesmärk on seotud teatud eelduste täitumisega. Eelduste muutudes võivad muutuda ka taotletava eesmärgi sisu ning selle teostamise võimalused. Meie sattusime osa võtma ohvreid nõudvast võitlusest varem ning teisel kujul kui seda ootasime. Kuid kas seeläbi on muutunud ka eesmärk ise? Ei ole. Meie võitleme ja töötame endiselt oma alalist sihti, kodumaa tuleviku silmas pidades. Meid on muutunud olud rakendanud praegu selle kaitseks ning teenistusesse ainult oodatust erineval kujul. Objektiivsed põhjused pole seni võimaldanud meie vabatahtlikke rakendamast territooriumil, mis on olnud ning jääb meie taotluste ja kavade eesmärgiks. Kuid vahepeal on tähelepandavalt muutunud ka Läänemeremaade, sealhulgas meiegi kodumaa strateegiline asend. Keskendatud rünnaku algamisega Karjala kannasel ning hiljem idarinde kesklõigust taotleb vaenlane Baltimaade äralõikamist nii põhjast kui ka lõunast ning Vene laevastiku Läänemerde viimisega nende täielikku isoleerimist. Suhtelise vaiksuse juures Narva rindel on niimoodi Viiburi kujunenud meie maa tuleviku seisukohalt Narva eelkantsiks. Mõlema saatust on vastamisi tihedalt seotud. Meie vabatahtlikkude osavõtt võitlusist Viiburi

all pole siis mitte ükski nende sõdurikohuseks, vaid ka meie otseks reaalseks rahvuslikuks huviks. Selle võitlusega, millest meie omapoolt ainult piiratud jõududega võime osa võtta, tasume ühtlasi Vabadussõja-aegse auvõla vennasmaa vastu. Relvavendlus seob ja kindlustab ka enam kui miski muu naabermaade tuleviku sidemeid. Meie meeste panus käimasolevas võitluses meile sõbraliku maa pinnal pole siis mitte ükski sõdurikohuse õige täitmine, vaid see panus teenib otseselt ka meie kodumaa praegust sõjalist kaitset ning tuleviku huvisid. Mehed, kelle nimesid meie loeme "Malevlase" veergudel mustas leinaraamis, pole langenud ükski eesti au, vaid ka kodumaa vabaduse ja õiguse eest. See pole ainult moraalse auvõla tunnustamine langenute ees, see on realiteet.

Nr 26, 15. juuli 1944, lk 1.

MINEVIKU PIKAD VARJUD

Rootsi välispoliitika läbi Moskva silmade

Margus Laidre

Kui N. Liidu sisekliima pärast kommunistliku režiimi langust ajutiselt leevenes, said välismaa uurijad võimaluse ligi pääseda Moskva arhiivide materjalile, millest nad varem vaid unistada võisid. Nii leidis uurija Lars Björlin Moskvast üles dokumendid, mis valmistasid palju peavalu Rootsi Pahempoolse Partei (Kommunistide) praegusele mantlipärijale Pahempoolsele erakonnale (*Vänsterpartiet*). Paljastused olid sedavõrd piinlikud, et pahempoolsete poliitiline sekretär Arne Tärnblom palus Björlinil uurimistulemusi enne 1994. a parlamendivalimisi mitte avaldada. Nimelt tõestasid Björlini kätte sattunud dokumendid, et 1950. aastatel on NLKP Keskkomitee oma sõsarparteile Rootsis maksnud viiekohaliste numbritega toetussummasid. Säilinud on ka Rootsi kommunistide liidri Hilding Hagbergi palve, et Moskva rohkem raha saadaks.

Moskva ei püüdnud naaberriike mõjutada ja kontrollida kaugeltki üksnes kommunistlike parteide abil, vaid kasutas selleks ka kõikvõimalikke muid meetodeid. Soomega seoses on selleteemalist materjali viimasel ajal päris palju avaldatud. Kuidas kirjeldatud mehhanism toimis Rootsi puhul, sellest räägib lähemalt Uppsala Ülikooli juures asuva Ida-Euroopa Uuringute Instituudi teaduri **B o P e t e r s s o n i** raamat *Moskva silmade läbi: Hinnangud Rootsi välispoliitikale Stalini ja Hruštšovi ajal* (Med Moskvans ögon: Bedömningar av svensk utrikespolitik under Stalin och Chrusjtjov. Arena, 1994, 175 lk). Bo Petersson kaitses mõni aasta tagasi doktoriväitekirja N. Liidu suhtumisest Soome,

Šveitsi, Austria ja Rootsi neutraliteeti¹; tema uurimisreis Moskvasse toimus 1993. a suvel ja varasügisel. Projekti finantseeris Rootsi Välisministeerium (*Utrikesdepartementet*), mis annab tunnistust poliitikute huvist selle teema vastu. Autori enda sõnul tundus olevat "tark taguda rauda seni, kuni see on kuum, sest Venemaal puhuvate tujukate poliitiliste tuulte tõttu ei saa kindel olla, kui kauaks arhiivid veel avatuks jäävad" (lk 8).

Päris õige aeg oli siiski mööda lastud. Seal, kus varem oli edu kuulu järgi võrdundud kaasasoleva dollaripaki suurusega, hakkas nüüd toimima üha tugevnev bürokraatlik reeglistik. Põhimõtteliselt on Venemaa arhiiviseadus Rootsi omast liberaalsem, sest võimaldas — juhul kui midagi muud pole sätestatud — salastatud dokumentide avalikku kasutamist 30 aasta möödudes (*resp.* 40 aastat Rootsis). Kohapeal selgus siiski, et seda "muud" ehk teisisõnu erandeid on piisavalt palju. Kui Bo Petersson 1994. a mais Moskvas uuesti külastas, sai ta kõigile oma säilikutellimustele eitava vastuse.

Peamisteks arhiivideks, mille materjale Bo Petersson oma raamatus on kasutanud, on Vene Föderatsiooni Välispoliitika Arhiiv (Arhiv vnešnei politiki Rossiskoi Federatsii) ja Kaasaegse Dokumentatsiooni Säilitamise Keskus (Tsentr hranenija sovremennoi dokumentatsii). Lõviosa raamatus esitatust pärineb Välisministeeriumi arhiivist. Autori sõnul kulges toimikute kättesaamine sealt suurepäraselt. Ainsaks probleemiks oli, et uurijale keelduti kasutada andmast nimistuid, mistõttu osutus võimatuks kontrollida, kas õnnestus kasutada kõiki teemakohaseid säilikuid. Teises üldnimetatud arhiivis oli uurijal seevastu võimalus kasutada põhjalikke ja mitmeski mõttes eeskujulikke nimistuid. Häda oli aga selles, et siin ei saanud Bo Petersson kätte peaaegu ühtegi säilikut.

¹Bo Petersson, *Sovjetunionen och neutraliteten i Europa: Sovjetiska kommentarer om Finland, Schweiz, Sveriges och Österrikes neutralitetspolitik 1955–1988*. Utrikespolitiska institutet. Stockholm—Göteborg, 1989; Bo Petersson, *The Soviet Union and Peacetime Neutrality in Europe: A Study of Soviet Political Language*. Utrikespolitiska institutet. Stockholm—Göteborg, 1990.

Kõige selle tõttu ei pretendeeri vaadeldav raamat objektiivsetel põhjustel kogu relevantse materjali läbitöötamisele. Silmas tuleb pidada ka allikakriitilisi probleeme. Enamik dokumentidest pärineb Stalini võimuloleku lõpuaastatest ning sellele järgnenud perioodist, millele samuti vajutas oma pitseri Stalini aja psühholoogiline kliima. Nagu pealkirjast selgub, on autori eesmärgiks olnud Rootsi välispoliitika vaatlemine läbi nõukogude prisma, s.t keskpunktis pole mitte see, mida teati, vaid see, mida arvati teadvat (lk 14). Seda peab eriti arvestama vestluste üleskirjutuste puhul, mis moodustavad olulise osa allikmaterjalist. Kui korrektne ja laitmatu võib olla ülestähendaja enda mälu pilt pärast hörku söömaega, mille käigus tal õnnestus vestluspartneri keelepaelad valla päästa? Pealegi on allikates esikohal Moskvasse saadetud ettekanded ja raportid, kuna peaaegu täiesti on puudu "keskusest" väljastatud dokumendid.

Bo Petersson alustab kolme kesksema "afääriga", mis iseloomustasid Rootsi ja N. Liidu vahelisi suhteid vaadeldaval ajajärgul. Nendeks olid kurikuulus baltlaste väljaandmine (nn *baltutlämningen*) 1946. a², DC 3 ehk Catalina afäär (Rootsi luurelennuki allatulistamine Läänemere kohal N. Liidu lendurite poolt)³ 1952. a juunis ja Raoul Wallenbergi juhtum. Et kõigi puhul on sündmuste üldine käik teada, siis piirdub Bo Petersson vaid nende "arhiivileidude" esitamisega, mis võiksid lisada midagi uut.

See, mis tagantjärele sai tuntuks kui baltlaste väljaandmine, oli N. Liidu vaatevinklist vaid ühe suurema probleemipuntra väikese osa reguleerimine. Nagu teada, põgenes 1944. a sügisel pealetungiva Punaarmee eest enam kui 30 000 tsiviilistikut Balti riikidest Rootsi. Vahetult enne ja pärast Teise maailmasõja lõppu oli Nõukogude välispoliitika ambitsiooniks sundida Rootsile peale eelkirjeldatud põgenike repatrieerumine N. Liitu. Kui palju venelased tõsiselt arvestasid selle eesmärgi saavutamise, on juba iseküsimus. Selge on seegi, et Moskva nägi suure vastumeel-

²Põhjalikumalt selle kohta vt Curt Ekholm, *Balt- och tyskutlämningen 1945–1946*. 1–2. Studia Historica Upsaliensia 136–137. Uppsala, 1984.

³Vt lähemalt Wilhelm Carlgren, *Nedskjutningen av DC 3-an i juni 1952*. Rapport från DC 3-utredningen. Utrikesdepartementet. Stockholm, 1992, lk 5.

susega ette riski, et Rootsis võib tekkida tugev eksiilbalti koloonia, mis saab Nõukogude-vastase vastupanuvõitluse baasiks.

N. Liidu Välisasjade Rahvakomissariaadi kolmas Euroopa osakond soovitas 1945. a veebruaris aseväliskomissar Vladimir Dekanozovile, et kõige sobivam taktika eesmärgi saavutamiseks oleks katsuda teha muudatusi Rootsi valitsuse koosseisus. 1939. a moodustatud koalitsioonivalitsus oli siiaaani suhtunud täiesti külmavereliselt kõikidesse venelaste ettepanekutesse üldisest repatrieerimisest. Kolmanda Euroopa osakonna ametnikud soovitasid, et Moskva alustaks massiteabevahendites kampaaniat nn 1940. a meeste vastu, kes olid vastutavad järeleandmispoliitika eest Saksamaale⁴. Eriti tuli taotleda karjääridiplomaadist välisministri Christian Güntheri lahkumist ametikohalt. Kriitika ei pidanud säästma ka peaminister Per Albin Hanssonit. Rootsi kaasajooksiklus Saksamaaga tuli võrdsustada Bulgaaria omaga. Rootsit tuli samuti kohustada heastama oma käitumisega liitlastele, eeskätt N. Liidule tekitatud kahju. Viimane nägi muu hulgas ette kohustust anda liitlastele välja natsidest desertöörid, saata laiali kõik natslikud organisatsioonid ja puhastada riigiparaat pronatslikest elementidest (lk 20).

Märgukirjas välisminister Molotovile 1945. a märtsis refereeris N. Liidu saadik Stockholmis Aleksandra Kollontai oma vestlust Güntheriga. Kollontai arvates oli Günther andnud selgeid signaale, et 30 000 baltlase viibimine Rootsis on ebasoovitav. Rootsi valitsus pidavat igati põhjendatuks nõuet, et kes iganes soovib, peab saama õiguse koju tagasi pöörduda. Küll aga ilmnevat valitsusringkondades arvamuste lahkumineku nende baltlaste osas, kes olid teatanud, et ei soovi tagasi pöörduda. Kollontai arvates tuli survet Rootsile suurendada.

Kohe peale sõja lõppu pöördus N. Liit formaalselt Rootsi valitsuse poole palvega anda välja need sõjaväelased, kes olid teeninud Saksamaa poolel, kuid vastuolus kapitulatsioonitingimustega

⁴N. Liit süüdistas Rootsit peamiselt selles, et aastail 1940–1943 lubasid rootslased Saksamaal läbi oma territooriumi transportida umbes 2 miljonit sõdurit ning lisaks veel sõjamaterjali. Rootsi ei vähendanud sõja alguses samuti rauamalmi ekspordi Saksamaale, mis jäi 1938. a tasemele, moodustades 10 miljonit tonni aastas.

siirdunud idarindelt Rootsi. 16. juunil 1945 andsid rootslased sellele positiivse vastuse. Konkreetselt puudutas nimetatud otsus 2771 isikut, kellest 167 olid baltlased. Et valitsus otsustas välja anda ka need sõjaväelased, kes olid Rootsi saabunud enne kapitulatsiooniakti allakirjutamist, siis kuulus väljaandmisele õigupoolest *rohkem* mehi, kui N. Liit oli nõudnud.

Rootsi avaliku arvamuse survele, kes nõudis baltlastest sõjaväelaste väljaandmise peatamist, lükkas valitsus selle edasi. Kuningas Gustaf V kirjutas Stalinile isikliku kirja palvega väljaandmine aasta võrra edasi lükata. Vastus, mille kuningas sai, oli täiesti tõrjuv ning kirjutatud Nõukogude valitsuse, mitte Stalini nimel. Protokollilises mõttes oli tegemist ehtsa solvanguga.

31. juulil 1945 asendati senine koalitsioonivalitsus sotsiaaldemokraatide omaga. Uute ministrite seas väärib erilist märkimist ülikoolikantsler Osten Undén, kes sai teistkordselt välisministriks (1945–1962). Baltlaste väljaandmise küsimuses oli seegi valitsus eriarvamustel. Nõukogude Stockholmi saatkonna poolt Moskvasse saadetud informatsiooni kohaselt oli Rootsi valitsus jagunenud järgmiselt. Väljaandmise vastu olid esmajoones kaitseminister Allan Vougt, põllumajandusminister Per Edvin Sköld ja sotsiaalminister Gustav Möller. Välisminister Undén seevastu oli üks agaramaid, kes väitis, et Rootsi peab N. Liiduga sõlmitud kokkuleppest kinni pidama. Teda toetasid finantsminister Ernst Wigforss ja kaubandusminister Gunnar Myrdal.

Undéni hoiak äratas N. Liidus suurt lugupidamist. Venelaste uue saadiku Ilja Tšernõšovi raportis on kirjas: “Parlamendis aset leidnud debatis esines Undén kõnega, mida poleks võinud oodata mitte üheltki teiselt Rootsi ministrilt. Undén ei kaitsnud mitte ainult valitsuse otsust interneeritute väljaandmisest, vaid toonitas tugevalt asjaolu, et Rootsi on tunnustanud Nõukogude Baltikumi, nimetas kõiki spekulatsioone Baltikumi eraldamisest NSV Liidust “illusioonipoliitikaks” ning soovitas balti “patriootidel” leida oma “patriotismile” uued vormid: tuleb pöörduda tagasi koju ja osaleda ülesehitustöös” (lk 23). 25. jaanuaril 1946 sai Balti sõjaväelaste väljaandmine teoks.

Tolerantsinivoost Moskvast annavad selget tunnistust sisekommentaariid Rootsi valitsuse kõikumise kohta ülalnimetatud küsimuses 1945. a lõpus. Kolmanda Euroopa osakonna juhataja Alek-

sandr Abramovi meelest oli valitsus lõõnud araks “antisovetliku kampaania ees”, mille olid käivitanud “rootsi reaktionärid ja fašistid”. Kampaania oli algul isegi tulemuslik, mis näitas tema arvates “fašismi tugevust Rootsis ning rõhutas vajadust läbi viia puhastus Rootsi riigiaparaadis”. Saadik Tšernõšovi sõnul ei käinud võitlus tegelikult mitte grupi baltlaste pärast, vaid hoopis küsimuse ümber, kellega Rootsi seab tulevikus sisse lähedased suhted — kas lääneriikide või N. Liiduga.

Rootsi luurelennuki allatulistamine muutis Stockholmi ja Moskva suhted 1952. a äärmiselt komplitseerituks. Valitsuse ülesandel külastas äsja oma kohalt lahkunud sotsiaalminister Möller N. Liidu saatkonda ja kohtus suursaadik Konstantin Rodionoviga, kes oli varem leiba teeninud admiralina. Selle jutuajamise käigus tuli Rootsi pool lagedale varjatud ähvardusega. Mölleri sõnul ei mõjutanud 16. juunil toimunud intsident “loomulikult” Rootsi välispoliitilist kurssi, ent “kui peaks aset leidma veel kaks-kolm säärast vahejuhtumit, siis võib rootsi rahvamasside umbusk N. Liidu vastu võtta ohtliku ulatuse” (lk 28). Vaatamata hetkelisele pingestumisele polnud nendel sündmustel siiski pikaajalist toimet kahe maa vahelistele suhetele.

Teistsugune oli olukord Wallenbergi küsimuses, mis mõjutas Rootsi ja N. Liidu suhteid kogu sõjajärgsel perioodil. Olemasolev materjal tõendab, et Rootsi poliitikud ja diplomaadid ei lasknud sellel punktil kordagi agendast kaduda. Kõige kummalisema avalduse tegi Rootsi saadik Moskvast Staffan Söderblom.

Vastavalt kodust saadud instruksioonidele tõstatas ta 1945. a detsembris küsimuse Wallenbergi saatusest Välisasjade Rahvakomissariaadi ees, keda esindas osakonnajuhataja Abramov. Vestluse käigus ütles rootslane omal algatusel: “Mina ei usu, et Wallenberg elab. Vahest suri ta Saksa pommirünnaku käigus või mõne Ungari või Saksa väeosa käe läbi, mis tungis Nõukogude vägedele kallale selja tagant. [...] Oleks väga hea, kui saatkond saaks vastuse just selles vaimus, s.t et Wallenberg on surnud. See on eeskätt vajalik Wallenbergi emale, kes loodab, et tema poeg elab, ning kulutab seepärast jõudu ja tervist viljatutele järelepärimistele. . . ” (lk 30). Rootsi kõrge diplomaat pakkus seega ise, n-ö omaenese tarkusest, venelastele lihtsa ja ratsionaalse lahenduse keerulisele probleemile. Lisagem veel, et Wallenberg

oli nimetatud kohtumise ajal väga tõenäoliselt elus. Pealegi esitas Söderblom selliseid väiteid üsna süstemaatiliselt, mis omakorda tekitab küsimusi tema tegelikest motiividest.

1950. aastate keskpaigas leidis aset muudatus Moskva suhtumises neutraliteeti. N. Liit lootis nüüd neutraalsete riikide abiga kallutada rahvusvahelist jõudude tasakaalu endale soodsas suunas. Neutraliteeti hakati vaatlema kui julgeolekupoliitilist teevalikut, millel olid väljavaated konkreetse riigi viimiseks rahu ja sotsialismi töötatud maale. 1994. a veebruaris valminud nn neutraliteedikomisjoni raport avalikustas, et Rootsi oli neutraliteedi kaitsva sildi all arendanud ulatuslikku mitteametlikku koostööd NATO-maadega, millega kaasnes ühepoolne valmisolek liituda sõja puhkemise korral kiiresti lääneriikidega. Bo Petersson katsub oma raamatus leida vastust küsimusele, kui palju Moskva tegelikult teadis sellest informaaalsest koostööst.

Nõukogude saatkonna ülevaateraportis 1951. a kohta täheldati, et Rootsi poliitiline ja sõjaline koostöö USA ja ennekõike Suurbritanniaga oli tugevnenud. Saatkonna meelest arvestas Rootsi valitsus aga võimalusega vältida enda osalemist tulevases sõjas või vähemalt selle esimeses järgus. Vene diplomaatide lõppjärelendus oli siiski niisugune: "Saatkonna arvates ei välista see võimalust, et Rootsi rikub uue sõja korral neutraliteeti Atlandi pakti maade kasuks samal moel, nagu seda tehti Hitleri-Saksamaa kasuks Teise maailmasõja ajal." Sama aasta mais oli N. Liidu saadik Rodionov vestelnud kaitseministri Allan Vougtiga ja palunud kommentaari ajalehes *Daily Mail* publitseeritule. Ajalehe väitel oli feldmarssal Montgomery oma Taani-visitidi ajal levitanud informatsiooni Rootsi paigutamises võimaliku sõja korral NATO poolele. Vougt eitas, et sellistel väidetest oleks mingisugunegi tõepõhi all. Kaitseministri sõnul oli valitsus võtnud vastu järgmise otsuse: "Rootsi ründamise korral seatakse kohe sisse sõjaline koostöö Taani ja Norraga. Üheaegselt sellega on valitsus otsustanud juba rahuajal tugevdada kaitset sedavõrd, et pika aja jooksul, mis kulub alusepanemiseks sõjalisele koostööle Skandinaavia naaberriikidega, oleks võimalik kallaletungile vastu panna" (lk 53). Sellise informatsiooni edastamist Rootsi kaitseministri poolt Nõukogude suursaadikule peab Bo Petersson vähemalt tähelepanuväärseks.

Sellesama jutuajamise käigus päris Rodionov Vougtilt veel, kuidas minister seletab üha elavnevaid sõjalisi kontakte Rootsi ja Inglismaa vahel. Seletuse ära kuulanud, avaldas saadik rahulolematust vastusega ning lisis, et see ei ole veenev. Veel nõudis Rodionov kaitseministrit seletust, kuidas võis olla võimalik, et Rootsi ülemjuhatus töötas välja operatiivplaan ja seda "kahtlemata valitsuse heakskiidul", mis nägid ette sõjategevust N. Liidu vastu. Nimetatud episood ei tõesta üksnes Nõukogude poole informeerituse astet, vaid demonstreerib ilmekalt, kui nahaalselt ja diplomaatilisi reegleid eirates käitusid Vene ametlikud esindajad. Raske on teiste sõnadega kirjeldada olukorda, kus teise maa saadik *nõuab* asukohamaa ministril endale sedavõrd delikaatses küsimuses aruandmist.

Moskvas oldi hästi informeeritud ka 1952. a sõlmitud militaar tehnoloogiat puudutavast koostöökokkuleppest USA ja Rootsi vahel. Tõik, et tegemist oli salajase kokkuleppega, suurendas venelaste umbusku veelgi. Tähelepanuta ei jäänud seegi, et hulk Rootsi sõjaväelasi käis üksteise järel USAs ameeriklaste kogemustega tutvumas.

Stalini surma järel toimusid muudatused ka Nõukogude välispoliitikas, mille üheks tähtsamaks osaks hakati pidama propa- gandaaspekti. Sellest annab tunnistust peaminister Tage Erlanderi visiit Moskvasse 1956. a, mis langes kokku N. Liidu šarmiofensiiviga neutraalsete riikide suhtes. Vene poolel oli kellelegi pähe torganud, et külaskäigu ajal võiks Rootsiga sõlmida sõpruse- ja neutraliteedilepigu. Selle käiguga pidi N. Liidust mingil määral saama Rootsi neutraliteedi garant. Bo Peterssoni arvates jääb lõpuni selgusetuks, mis sundis venelasi tegelema sellise surnult sündinud mõttega. Arvatavasti genereeriti idee kusagil parteiapa- raadis. Eesmärgi saavutamiseks loodeti enda huvides ära kasutada Rootsi parlamendi konstitutsioonikomisjoni sotsiaaldemokraadist juhatajat Harald Halléni, kes oli tihedas kontaktis Nõukogude saatkonnaga Stockholmis. Venelasi peibutas esmajoones see, et Hallénil arvati olevat teatavat mõju niihästi Erlanderile kui ka Undénile. Kokkuvõttes lepingust siiski midagi välja ei tulnud.

Kõigele vaatamata näib, et 1960. aastate alguses tehti N. Liidu välisministeeriumis pragmaatiline otsus, et Rootsi mittetäielikku neutraliteeti tuleb eelistada korrapärasele NATO liikmeks olekule.

Nõukogude poliitika üheks põhieesmärgiks oli seega, et Rootsi jääks edasi "neutraliteedi positsioonidele".

Tundub peaaegu truismina, et Põhjala faktor oli väga tähtis Rootsi välispoliitika kujundaja. Bo Peterssoni andmetel oli see selge ka Nõukogude ekspertidele. Sõjajärgsetes Vene analüüsidest leidub oletusi, et Rootsi püüab Põhjalas jätkuvalt etendada oma ennesõjaaegset suurriigi rolli. Saadik Tšernõšovi memorandumis 1945. a septembri lõpust võib lugeda: "Rootsi Põhjala-poliitika lõppeesmärgiks on ja jääb naaberriikide Norra, Taani ja alates 1918. a samuti Soome majanduslikus, kultuurilises ja poliitilises mõttes maksimaalne allutamine Rootsi mõjule. Eesmärgiks on Rootsi majanduslik-poliitilise potentsiaali maksimaalne tugevdamine ja Rootsi poliitika osatähtsuse suurendamine." Mõni aasta hiljem arvati saatkonnas, et Rootsi poliitiline juhtkond on muutunud ettevaatlikumaks oma Põhjala-poliitika pealesurumisel Soomele.

Pole sugugi üllatav, et Nõukogude diplomaatide jaoks oli Põhjamaade omavahelises suhtlemises keskne koht sõjalisel koostööl. Pärast Teise maailmasõja lõppu aktiveerus suurriikide blokkidest sõltumatu Skandinaavia kaitseliidu idee, millest vaid Soome tuli konkreetseid olusid arvestades kõrvale jätta. 1948. a kevadel esines Rootsi valitsus initsiatiiviga, et nimetatud ettepaneku arutamiseks toimuksid kolme riigi vahelised läbirääkimised. N. Liidu poolt ei leidnud mõte Skandinaaviamaade sõjalisest liidust mõistagi mingisugust toetust. Sellise suhtumise taga peitus veendumus, et Põhjamaade koostöö seoks kõik osalejad, k.a Rootsi, lääneblokiga. Venelased ei pruukinud aga rahutust tunda, sest rootslaste ettepanek tekitas naabrites, eriti Norras, suurt umbusku.

Pärast Taani ja Norra astumist NATOsse 1949. a hakati N. Liidu välispoliitikas arendama mõtet Rootsi ambitsioone Põhjalas enda huvides ära kasutada. Pikkade aastate jooksul oli Moskva poliitika punaseks niidiks Stockholmi suhtes plaan rootslaste mõjutamise kaudu avaldada omakorda survet taanlastele ja norralastele, et need vähendaksid enda osalust Põhja-Atlandi Liidus. Venelased olid täiesti veendunud, et Rootsi on selliseks panuseks valmis. Paljud Rootsi poliitikud olid oma Nõukogude vestluspartneritele usaldanud, millise vastumeelsusega Rootsi jälgis oma Skandinaavia vennasmaade NATO-kohustusi, ning deklareerisid,

et näeksid kõige meelsamini naaberriikide lahkumist sellest liidust.

Ilja Ehrenburgi ja Rootsi kaitseministri Torsten Nilssoni kohtumisel 1953. a suvel tuli Nilsson lagedale tähelepanu vääriva paljastusega. Tema sõnul oli Rootsi valitsus lubanud tarvitusele võtta abinõud, et Taani ja Norra muudaksid oma poliitikat ja lahkuksid NATOst, sest nende praegune positsioon ohustas Rootsit. Seda sama kinnitas venelastele mõni aeg hiljem ka välisministeeriumi kabinetsisekretär (sisuliselt teine mees ametkonnas ministri järel) Arne Lundberg.⁵ Ta informeeris Nõukogude diplomaate sellestki, et Rootsi valitsus oli sulaselgelt mures väljavaate pärast, et Ameerika sõjaväebaasid rajataks Norra ja Taani territooriumile. Rootslased kasutasid selle vältimiseks kõiki mõeldavaid mõjutamisvorme diplomaatilisest kanalitest isiklike kontaktideni. Muu hulgas loodeti abi isegi äsja (1952) taanlaste initsiatiivil loodud Põhjamaade Nõukogult.

Raamatu viimastes peatükkides vaatleb Bo Petersson lähemalt Rootsi ja N. Liidu bilateraalseid suhteid ning isikutevahelisi kontakte. Vahetult peale sõja lõppu oli *madame* Kollontai Molotovile adresseeritud *promemoria*'s tunderõhuliselt kinnitanud, et puuduvad igasugused eeldused sõpruslepingu sõlmimiseks N. Liidu ja Rootsi vahel. Samas raportis refereeris saadik oma kohtumist suurtööstur Marcus Wallenbergiga. Viimane olevat öelnud, et Rootsi finantsmaailm on valmis tegutsema N. Liiduga majandusliku lähenemise suunas ning lisaks sellele "igati kaasa aitama ka poliitilisele lähenemisele". See polnud siiski veel kõik. Wallenbergi sõnul oli finantsmaailm sel eesmärgil valmis isegi "mõjutama sobival moel Rootsi pressit". Mis viimasesse puutub, siis arvati saatkonna poolt 1946. a veebruaris Moskvasse lähetatud raportis, et aeg on küps lubamaks ajalehtedel *Morgontidningen*, *Ny Dag* ja *Dagens Nyheter* saata N. Liidu pealinna oma korrespondendid. Saadik Tšernõšov oli teadlik sellega kaasnevast riskist, lisades: "... kindlustada, et need korrespondendid on meile

⁵A. Lundberg väidab enda vastulauses, et B. Peterssoni poolt Moskvas leitud diplomaatilisest vestluste üleskirjutused on ebaadekvaatsed. Vt Arne Lundberg, "Fel om diplomatiska samtal i Moskva." — *Svenska Dagbladet*, 22. I 1995.

tuntud isikud ja et neilt võib oodata positiivset ja objektiivset informatsiooni NSV Liidust rootsi lugejatele. Sellised inimesed on olemas” (lk 94).

Üldiselt ei pidanud venelased oma suhetes Rootsiiga ühtegi valdkonda ega üksikküsimust liiga tühiseks, et mitte ilmutada oma huvi. Näiteks 1949. a saatis N. Liidu saatkond Stockholmis Rootsi välisministeeriumile noodi, milles nõuti mängufilmide *Raudne eesriie* ja *Ninotška* näitamise keelamist.

Sõja lõpust peale võib Moskva strateegias täheldada, et Rootsi poliitikute seast valiti välja mõned prominendid, keda käsitati vestlus- ja koostööpartneritena, kuna ülejäänud klassifitseeriti kui sellisteks kontaktideks kõlbmatud. Esimesest grupist väärrib märkimist kõigepealt Östen Undén, kes personifitseeris Rootsi välispoliitikat kogu raamatus kirjeldatud perioodil. Venelaste hinnang tema kohta — “lojaalne” N. Liidu suhtes — rajanes peamiselt Undéni käitumisel nn baltlaste väljaandmise küsimuses. Selle kohta on teisigi näiteid. 1945. a sügisel pidas Undén vajalikuks informeerida Nõukogude saadikut kavatsusest nimetada Sven Grafström välisministeeriumi poliitikaosakonna uueks juhatajaks (Välisministeeriumi tähtsuselt kolmas ametikoht ministri ja kabinetisekretäri järel). Undén avaldas sel puhul lootust, et N. Liidul ei tohiks midagi selle vastu olla (lk 117). Tema üllatuseks oli aga Tšernõšov valitud isiku puhul kahtlusi avaldanud.

N. Liidu poolel võis arusaadavate põhjustel märgata muret selle üle, mis saab Rootsi välispoliitikast pärast Undéni. Selleks ajaks juba eaka välisministri viimaseks suureks rahvusvaheliseks ettevõtmiseks jäi 1961. a nn Undéni plaan, mis nägi ette tuumarelvavabade riikide klubi moodustamist. N. Liit tervitas rootslaste ettepanekut suure rahuldustundega.

Täiesti ilmselgelt suhtus Moskva positiivselt ka finantsminister Ernst Wigforssi. Saadik Tšernõšov kirjeldas teda kui valitsusliiget, kes on N. Liidu suhtes kõige heatahtlikumalt meelestatud. Bo Peterssoni leitud arhiivimaterjalid kinnitavad seda väidet. 1946. a oli Wigforss ühemõtteliselt öelnud: “On väga tähtis, et majanduslik lähenemine toob endaga kaasa Rootsi—Vene poliitiliste suhete paranemise. Rootsi ja NSVL võiksid seista üksteisele palju lähemal, kui nad praegu on. Kodanlik-reaktsioonilised ringkonnad õhutavad süstemaatiliselt juba pikka aega Rootsis valitsevat

hirmu NSV Liidu ees. Tegelikult ei ole aga NSVL pärast revolutsiooni mitte ühelgi korral katsunud Rootsi huvisid mingilgi moel kahjustada, samal ajal kui Rootsi on lubanud endale korduvalt ebasõbralikke toiminguid NSV Liidu vastu. . . Rootsi rahva suur mass toetab intiimseid suhteid NSV Liiduga. Rootsi sotsiaaldemokraatide ja kommunistide seisukoht selles küsimuses on ühtelangev” (lk 120–121). On tähtis märkida, et saatkonna raportis polnud Wigforssi tekst edasi antud mitte ümberjutustuse, vaid otsese tsitaadina.

Kõige kaugemale läks tõenäoliselt siiski sotsiaaldemokraat Harald Hallén, kes 1954. a pärast Välisasjade komisjoni (*utrikesnämnden*) ühte koosolekut jooksis otsejoones Nõukogude saatkonda, et toimunud diskussioonist seal üksikasjalikult ette kanda (lk 126). Halléni tegevus on seda imekspandavam, et Välisasjade komisjon on kõige suurema saladuskattega ümbritsetud institutsioon Rootsi välisestistes üldse. Hallén ei piirdunud ainult aruandmisega, vaid andis veel venelastele nõu, kuidas need peaksid Rootsi suhtes käituma. “Pärast lühikest järelemõtlemist ütles Hallén, et tema isiklikult soovitaks Nõukogude valitsusel protesteerida Swedlundi plaani⁶ sisu üle. Tema arusaamise järgi oleks selline samm tõeliseks kõrvakiiluks Rootsi sõjaväelastele, kes toetusid Inglise—Ameerika juhtivatele ringkondadele ning ei arvestanud alati Rootsi sotsiaaldemokraatliku valitsuse seisukohtadega. . .”

Hallénist ei jäänud oma avaldustega sugugi maha välisministeeriumi kabinetisekretär Arne Lundberg. 1953. a kevadel toimunud õhtusöögi ajal, mida pakkus N. Liidu saatkonna töötaja, pajatas Lundberg viimasele, et ta on huvitatud Atlandi pakti kokkuvarisemisest. See polevat mitte ainult tema isiklik, vaid ka Rootsi valitsuse ja kõikide tervelt mõtlevate Rootsi elanike seisukoht.

Moskvast leitud arhiivimaterjalidest kokkuvõtet tehes möö-nab Bo Petersson, et nii Stalini kui Hruštšovi võimuloleku ajal ei

⁶Swedlundi plaan sai nime Rootsi ülemjuhataja Nils Swedlundi järgi, kes soovitas valitsusel juba eelnevalt lääneriikidega kokku leppida, kuidas Rootsi saaks sõja korral militaarabi. Sellega osutati aga ühemõtteliselt N. Liidule kui potentsiaalsele kallaletungijale.

pidanud N. Liit Rootsit vaatamata kõigele potentsiaalseks vasallriigiks, kuigi venelaste poolt näidati korduvalt üles suurriiklikku arrogantsi väikese naaberriigi suhtes. Nõudmisi muudatuste tegemiseks Rootsi valitsuse koosseisus peab ta õnnekombel üksnes erandnähtuseks. Moskva püüdis Stockholmi poliitikat küll mõjutada, kuid siiski mitte selle üle domineerida.

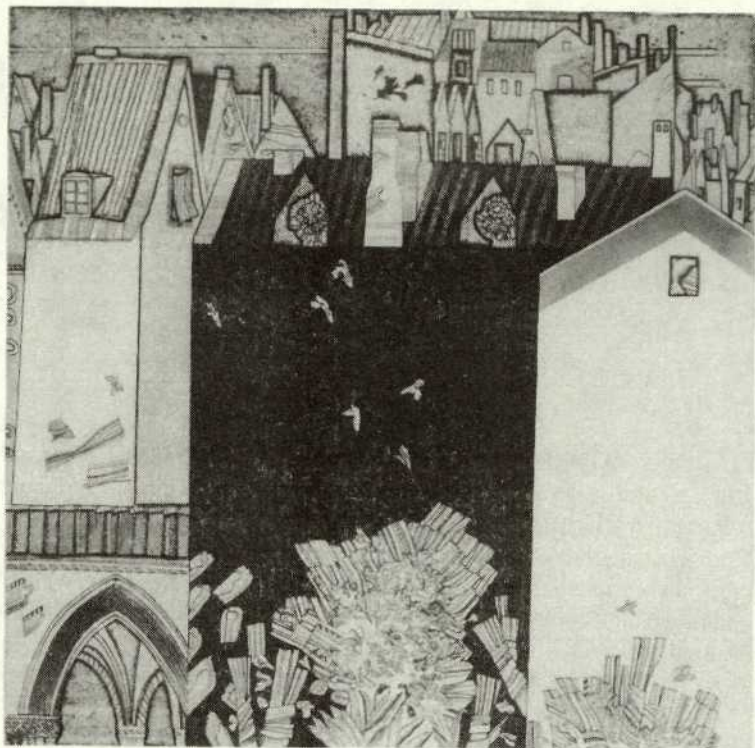
Raamatu autor püüab leida vastust ka küsimusele, mis sundis Rootsi poliitikuid just nii käituma. Vastuse leidmisega kaasneb paratamatult probleem, kuivõrd täpselt on tsiteeritud rootslaste öeldut. Bo Peterssoni arvates on alust kahtlustada, et vestluste ülestähendajad on teatud puhkudel olnud sunnitud kaaluma, kas vahendada seda, mida tegelikult öeldi, või kirjeldada "tegelikkust", mis oleks langenud kokku partei liiniga. Seda laadi retušeeringuid tehti siiski peamiselt vaid tugevate ideoloogiliste formuleeringute puhul, mida Rootsi poliitikud vaevalt oleksid pidanud loomulikuks ise kasutada. Ülejäänud osas peab autor Vene diplomaatide märkmeid enam-vähem korrektseks. Bo Peterssoni meelest on osa Rootsi poliitikuid kahtlemata öelnud vestluspartneritele rohkem, kui nad oleksid pidanud. Teisi avaldusi, mis puudutasid rootslaste antiameerikanismi ja vastumeelsust NATO suhtes, on juba raskem tõlgendada. Raamatu autori arvates ei läinud tehtud avaldused ja praktiline tegevus üksteisega üldse kokku. See tekitab omakorda uusi küsimusi nagu näiteks, kas rootslastel oli niipalju külma verd, et järgida koordineeritult desinformatsioonistrateegiat, jne. Vastust neile esialgu veel ei ole.

Bo Peterssoni raamat ei moodusta ühtset tervikut. Pigem on tegemist pooleli oleva mosaiigiga, millesse autoril on õnnestunud lisada huvitavaid ja olulisi kilde. Tervikpilt esialgu puudub ja pole välistatud, et valmis kujul ei näe me seda kunagi. Neid sõnu ei tule aga võtta kriitikana. Autorit võib kahtlemata pidada oma ala asjatundjaks, kes ise on mainitud vajakajäämistest täiesti teadlik. Enamik neist on pealegi objektiivset laadi ja põhjustatud uurija tahtest sõltumatult. Raamatu põhiväärtus seisneb selles, et ta paljudel puhkudel lisab olulisi täiendusi varasemale materjalile, andes sellega panuse Rootsi sõjajärgse neutraliteedipoliitika üle käivasse diskussiooni. Selle kõrval leidub raamatus ka eba-meeldivaid paljastusi, mille lõplik paigutamine ajastu konteksti seisab alles ees. Juba praegu kostab hääl, mis nimetavad loetud

“piinlikuks pildiks, kuidas kõrge positsiooniga rootslased käitusid Nõukogude suurvõimu esindajate ees” (Olof Santesson, “Piinlik pilt Rootsist läbi Moskva silmade”, *Dagens Nyheter*, 13. X 1994).

Eesti lugejale meenutab see kõik ikka ja jälle, et valjusti välja öeldud rahvusvahelise õiguse põhimõtete kõrval on alati eksisteerinud suurte ja väikeste riikide “õigus”. See aga ei tähenda automaatselt, et väiksem peaks suurema tahte ees alati alla heitma. Väikeriik on üksnes siis tugev ja sõltumatu, kui ta tegutseb üksmeelselt ja arukalt, kui ta äratub rahvusvahelist usaldusväärstust niihästi oma lähinaabrite kui ka kaugemate partnerite seas.

MARGUS LAIDRE (sünd. 1959), ajaloolane ja diplomaat. Lõpetanud 1982. a Tartu ülikooli ajalooeaduskonna, 1987. aastast ajalookandidaat. Aspirantuuris aastail 1983–1987, Tartu ülikooli ajalooõppejõud 1987–1990; aastail 1990–1991 Rootsisis uurija Stockholmi ülikooli juures asuvas Balti Uurimiskeskuses, a-st 1991 Eesti suursaadik Rootsis. Avaldanud raamatud *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699* (Tallinn: Valgus, 1990) (vt Tõnu Tannbergi retsensiooni *Akadeemias* nr 4, 1991, lk 863–868) ja *Loengud Poola ajaloost I (kuni 1668. a.)* (Tartu: Tartu Ülikooli Ajalooselts, 1990). *Akadeemias* avaldanud artiklid: “Sõjaväe õiguskorraldusest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil” (nr 1, 1989, lk 162–178); “Ühe armee häving: Poltaava lahing argiajaloo vaatenurgast” (nr 8, 1989, lk 1663–1680); “Küll wana waenlane...” (nr 5, 1990, lk 1025–1042); “Keskaja kaitseks” (nr 12, 1990, 2580–2599); ““Üks hä tru ja õige Sullane”: Eestlastest Rootsi armees XVII sajandi lõpul” (nr 3, 1993, lk 476–489); “Hollandi ime: Madalmaade kultuur ja ühiskond kuldajastul 1570–1670” (nr 11, 1993, lk 2352–2379); ““Vana hea Rootsi aeg” — müüt või tegelikkus” (nr 5, 1994, lk 957–962); retsenseeerinud *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamatut* (X, 1985–1987; Stockholm, 1988) (nr 7, 1989, lk 1535–1542); väidelnud koos Tõnu Tannbergiga Hannes Walteri seisukohtade vastu (nr 9, 1989, lk 1968–1970).

Viive Tolli. VADE KIRJAMEHE AKNAST
(1974)

LUULET

Artur Alliksaar

TENDENTSIDETA SENTENTSE HARULDASELT AKTUAALSETEST ASJADEST

2

Uduvine kudumine igavesti kestab.
Kellele see tõrksalt vaikib, kellele see
vestab...

Kes ei usu ühessegi nägemusse,
see ei usu elu vägevusse.
Kuigi olen nõrk ja kiduline,
siiski olen pidev piduline.
Määrab tunnete- ja tahtekirgus,
kes on võõras, kellel enda virgus.

Kes on näinud, kuidas pakatavad pungad?
Kes on tundnud, kuidas nakatavad mungad?
Kes on taibanud, kui tähtsad on lüngad?

Kes korraiski tõde on adunud,
see teab, et miski pole kadunud.

Laulud on suudes ja laulud on laupadel.
Mida laulavad lapsed, tuleb laulda ka raukadel.

Mööda pikka spiraali imbub igaviku heli.
Aastasajad kuulatavad kummardunud seli.
Meloodiad loovivad sündimata maailmade avamata avarus-
tes.

Nad loodivad looduse lõpmatasse laskumist.

Keset tõdede raskumist on helide hegemoonia absoluutne ja üha uudne.

Kaanonite koorid tugevdavad vormide tardumist.

Korraldatakse kärarikkaid kontserte:

Kirikutes haugutatakse.

Kasarmutes paugutatakse.

Koolimajades logeldakse.

Kohtumajades kogeldakse.

Üks pool meist on naaldunud maale.

Teine tõuseb ja kisub enda lahti.

Millisest mullast peab tärkama inimese taim?

Milliseist tarbeist peab toituma inimese vaim?

Milliseid aegu peab igatsema inimese aim?

Hea, et on päike ja palju viljapäid.

Päike paistab peadele arukatele.

Päike paistab headele parukatele.

Päike paistab passilaudade siltidele.

Päike paistab massihaudade piltidele.

Päike paistab kärusid sikutavatele kulidele.

Päike paistab kärudes pikutavatele sulidele.

Päike paistab kaitsekraavide rohule.

Päike paistab maitsetraavide ohule.

Päike paistab.

Päike. Nii imeline, et tundub tavalisena.

Nii keskne, et tundub enesestmõistetavana.

Päike on heledust valav.

Päike on pillavalt palav.

Päike punastub paluvalt, sest ta on priiskajatega vandenõus.

Mis aga juhtub viljapeadega?

Kuidas suhtuda nende saatusesse?

Kõrred alles kõristavad naerda, aga juba vestlevad veskid isekeskis.

Nad puhuvad pahu jutte.

Nad puhuvad jahujutte.

Teab, kui kaua kostab võllide võbin ja kivide kriim kriuksu-
mine.

Lõikus!

Võikus!

Põiki läbi kõikide hõigetel!

Sõitluseks peab piisama sõimu.

Võitluseks peab piisama võimu.

Südidus tüdimuse vastu!

Sõda sõklatele!

Rohkem ärgata!

Rohkem märgata!

Sõda rōklatele!

Hei, heitkem endalt heitumus ja heitlikkus.

Aga lõbud valguvad laiali.

Aga veetlused ei tule vastu.

Aga mured ei mõtlegi mõõda minna.

Aga rōõmude rahulolematuse lausa rabab.

Veed on vaiksed ja sillad lainetavad.

Alasti taevaste pōõrased poosid.

Veed on tardunud ja sillad tantsisklevad.

Palvete komistav pomin ja pilgete pilukil silmad.

Nii sügav on vete haud, et sillad sulevad ehmunud laud. . .

Luba, ma värisen Su närvide ärevusse

õhtuste õuede jõuetult õndsais muigamisis.

Ükskord on linnad nagu luurelennul luupainajad.

Teine kord on nad nagu unelmaisse sukelduvad linnud.

Siis lendlevad nad paigast paika.

Suled tuiskavad laiali.

Maailm sulgub sulgedesse.

KAMALUTÄIS KAALUVIHTE

Luba, ma lendan Sinu ja enese lähiste tähistel päikeste jäiga säilivuse sädemena.

Kosmilised käiad häilivad mind niikaua, kuni enam miski pole ei tõeline ega näiline.

Tean, et olem mõttetu seal, kus olen hea, sest ma ei oska olla parim.

Tean, et olen kasutu seal, kus kohtan kurja, sest ma ei suuda teda nurja ajada.

Lauluga liuglemine on lindude loomusund.

Kõikidel okstel on otsad ja igas võrgus on tõrkumist.

Miks pihijate pihad on ikka nii kummaliselt kumaras?

Kas andestusse langemist on raskem kanda kui süütunde süütenööri?

Ükski mägi ei vabane oma varjust.

Mahladeta oleksid marjad mõeldamatud.

Lammastelt ei küsi keegi, kas nad ei tahaks ehk lamada lamendikel karjust kartmata.

Mitte välditud, vaid võidetud valud ja mitte uinutatud, vaid taltsutatud kired on nired, mis suunduvad igavikku.

Õige roolimees ei hooli sajust ega rajust.

Loodus on mulle asetanud suuri lootusi.

Kas Sa näed mu südame süsimusta kivi värisemas aegade vooluses?

Kõik jõed on õed, kuivanud ja külmunud kaasa arvatud.

Ainult põdeja tunneb tõbe.

Igas sõbras on tõbras ja igas vaenlases vaevleja.

Tõde ilmutub ainult sellel, kes on valmis igaks vapustuseks. Ujugu kaljas kas või paljas kaljas. Midagi pole selles naljakat. Peaasi, et püsib liikumine. Peaasi, et kestab küsimus.

Inimesi on häid ja halbu.

Koldeid on kustunud ja kuumi.

Ühed tahid on ammugi tahmunud, teised pole veel leidnud oma tuld.

Ühed teisteta on tühised.

Ühed teisteta on tülgastavad.

Ühed teisteta on näotu ja nukker null.

Hooma, hooma mus looma! Ingel ilmub isegi.

Sa küsid, mis on mu laulude mõte.

Sedasama küsivad püsimatud tuuled laiuvailt laineilt tuhandeil tumedail toonidel.

Kaldjate kaldakaljude vahel kasvab üksainus viljatera.

Ka ta sirgumisekires väljendub elujõu mingi eksitus?

Kas keegi peale ohakate teab, kuidas nad ohkavad oma okaste rohkuse all. Elu saab tajuda ainult sujuv kujutelm, mis ei taotle omandiõigust olevale ja selle tõttu koondab endas korraga kõiksuse kõik korrelaadid.

Õnnigi võib mõnikord olla õõnes ja korvata orjuse vorme.

Et saada tugevaks, tuleb tulla läbi tormide.

Sa küsid, millal siis algab minu aeg.

Ei ta alga kusagil. Ta on alati ja see annab ta omapärale imelise iseseisvuse. Ta on igas janus ja joobumuses, igas nähtamatus ristas, mida kantakse kangestunud õlgadel, ta on põrnika põgusas pörinas ja kraatrite kärsitutes korskamistes.

On silmapilke, kus esemete sisemisse elusse valatud saladused astuvad vapralt välja juhuslikult valitud vormide varjust, et kas või korra karjatadagi.

Need on minu silmapilgud.

Nende ees ja nende taga hõljub umbus ja umbkaudsus nagu hukutav udu.

Ah, miks ma pean aina tippudelt tuiskama!

See, kes mind voolib, on hoolimatu, sest ta ei salli pooliklikkust.

Luulet

Ma ei tea, mis mind muudab rahutumaks, kas muutliku laotuse häbitult läbipaistev abažuur või Sinu sügavasuused abaluud, millel on meelevald mu tahte üle.

Äärmine täiuslikkus teeb ürikseseks elamuste eluea.

Mulle meeldib, et Sa võtad sülle mu pea.

Ära siis pista teda piigi otsa!

Ära pane riivi oma riimide uksi.

Kuula, kuidas mu pulss purskub keset pulstunud argipäeva-aasu.

Ära jäta mind välja oma väljade voogavatest lootustest.

Olen kas või tungalterade tunnetustungiks Su põuaste põldude põlises õitepuhanguis.

Ükskord jõuan välkudeni, mis valgustavad Su elu läitvate jälgede kadumatut adumatust.

Senikaua suudlen tolmu luuderohus lebavatel luudel. Süda ja laul on küünlad küpsemisühtsuse rühtide-lühtris.

Nad on hilinev ilu,

hellus, mida hämmastuses lämmatati,

kirg, mida kasutult kahetseti,

valu, mida vihaselt varjati,

soov, mida alati salati,

hardus, mis jälle haihtub,

hõrkus, mis jälle hõreneb,

mõrade mõrksus kallis kristallis.

Ta on lahkus lahkumiste eel,

aedade rahutus, mis laheneb rahes,

tundmatutele tuultele lahti olevates lahtedes valvavate rah-nude ahnus.

Temas on uskumuse hullujõud.

Ta on himu, mille ees tunti hirmu

ja hirm, mida himustati.

Üsna hiljuti ja väga varsti kohtuvad tas kokkumata, et pidada oma pidurdamatut võidupidu.

MIS KUULUB KÕIGILE, EI KUULU KELLELEGI

Unelmad, mis ei täitu, on eriti pühad.

Unelmad, mis ei alistu, on eriti kallid.

Unelmad, mis ei rauge anduma, on eriti ihatud.

Kuidas mõista oleseid, kelle unelmad on tarbelist laadi?

Kõik on üllus ja ülekohus, kõik on õndsus ja õnnetus,

kõik on nälg ja küllastus ükskujus, olenevalt sellest,

kummale poole end nägema nuputada ja tundma tempida.

Igal häälel on kaja, mis ei küsi, kas teda on kellelegi vaja.

See on õhkkonna pärast. Ja see on õhkkonna pärast.

Igal esemel on vari. Lihtsamal on üks, keerukamal terve kari.

See on päikese pärast. Ja see on päikese pärast.

Igal isendil on hing, kaugusesse, kõrgusesse kaasa kiskuv nõialing.

See on igaviku pärast. Ja see on igaviku pärast.

Ma hõikasin: Ükski hääl ei ületa oma amplituudi ja kaja hõikas: Oh-hool!

Ma ütlesin: Vari pole ometi osa esemest ja vari ütles: Ah-haa!

Ma küsisin: Kas siis igavikul üldse pole piiri, aga hing vaikis ja vahtis põhjatusse.

On asju, mida kõik teavad, aga mina ei tea.

On asju, mida keegi ei tea, aga mina tean.

Tasakaal ja kooskõla selles ehk just ongi...

Kes ütles, et ajad on kehvad ja ajame kuidagi viisi läbi?

Nurjatu narrus, arvestades, et me ei kasuta kümnendikkugi oma aja, oma elu, oma mina võimalusist.

Silmamaagia ja kõrvahüpnosis ja keelefastsinatsioon ja sõrme-sugestioon ja ninatelepaatia...

Ei lakka, ei lakka liikumast ulmkangastuste sumesuured kangasteljed...

Luulet

Iga oles on iseenda suurim mõistatus.
Ja suurim tõde. Ja suurim kiusatus. Ja suurim kahtlus.
Ja suurim needus. Ja suurim jõuproov. Ja suurim takistus.
Ja kaugeim eesmärk, mis jääb kurvalt kättesaamatuks ka
siis, kui kõik võimatugi on ammu omandatud.
Voolavad, voolavad, voolavad taevad.
Lahkuvad, lahkuvad, lahkuvad laevad.
Kas tõtates või pikkamööda, mis vahe selles on? ...
Hüvasti, hüvasti, hüvasti, kuni hiiglaslik ring saab jälle täis...

Unelmad, mis on eriti pühad, ei täitu.
Unelmad, mis on eriti kallid, ei alistu.
Unelmad, mis on eriti ihatud, ei raue anduma.
Kas selles ehk ongi täiuslikkuse mõte?

KESKUSTELU ARTUR ALLIKSAAREGA NARVA LAAGRI LAATSARETIS

Eino Lainvoo

Kui Artur Alliksaar 15. septembril 1944. a Klooga õppelaagris minuga hüvasti jättis, siis ei lootnud me kumbki peatsele kohtumisele, kõige võimatamana paistis meile aga kokkusaamise kohana mingi stalinliku ajastu vangilaager. Arturil oli taskus komanderingutunnistus Haapsalu laatsaretti (ravimaks kroonilist kollatõbe), kust ta evakueerimise alates lootis pääseda mõne kaluripaadiga Rootsi. Mul seisis ees merereis Paldiskist Danzigisse ilma naasmise perspektiivita.

Meie taaskohtumine toimus peaaegu seitse aastat hiljem — 1951. a Narva vangilaagris, kusjuures meil oli veel põhjust õnne tänada, et see leidis aset ENSV territooriumil ja mitte kusagil Vorkutas, Norilskis või Kolõma polaarses tsoonis, kuhu paljud meie eakaaslased Eesti leegionärid olid sattunud, märgistatutena kurikuulsast paragrahvist 58, lõige Ia: “isamaa reetmine”, karistusmääraks 10 kuni 25 aastat. Meile aga oli komistuskiviks saanud hoopis salakaval paragrahv 109, mida soovi korral võis kohaldada igale kahtlust äratavale vastutavale töötajale, eriti siis, kui mängus olid riiklik revisjon või salakaebused. Arturile oli mõistetud kaheksa aastat vabaduskaotust, mulle poole vähem — neli aastat.

Mulle oli antud võimalus töötada laagri raamatupidamises kin-nipeetavatele palkade arvestajana. Artur aga oli määratud tsoonisisesesse laiatarbebrigaadi, kus vanurid ja invaliidid valmistasid puutöökoja jäätmetest taarakaste.

Katkend pikemast käsikirjast.

Igal õhtul, kui toimus vahialuste loendus, keda valvurid olid kamandanud viiemehelisteks kolonnideks laagri peatänavale, et nende arvu pisikestele puutahvlikestele üles märkida, oli võimatus mõnda oma sõpra kohata ja temaga vestelda. Sageli, kui vahialuste üldarv ei klappinud, korraldi loendust. Aega, mis kulus sellele meie meelest mõttetule tegevusele, aitas sisustada Artur Alliksaar oma märkuste, satiiriliste vihjete ja filosoofiliste kommentaaridega, mõnikord ka lüürilisi värsse ja kalambuure retsiteerides. Tal oli imepärane võime lülitada end välja ümbritsevast masendavast realiteedist ning luua oma sõnamängudega sootuks teine ja põnevam vaimne atmosfäär.

1951. a detsembrikuu alguses, kui ma mitmel õhtul ei olnud Arturit enam kohanud, kuulsin meie ühiselt sõbralt kirjandusteadlaselt ja tõlkijalt Oskar Kuningalt, kes viibis Narvas poliitvangina, et Artur on paigutatud laagri laatsaretti, mis paiknes meestetsooni lõpus ühe suurema maja teisel korrusel. Järgmise puhkepäeva pärastlõunal läksin teda külastama.

Majas olid mõned keskmise suurusega toad, puhtad, valged ja soojad. Arturi raudvoodi asus akna all, kus ta asemel lebedes veetis aega lugemisega. Paistis silma tema harjumuspärasest erksast meeleolust erinev keskendunult vaikiv olek. Peagi selgus ka selle põhjus, sest laagri arst dr Zitlis, väga intelligentne ja humaanne mees, oli tal konstateerinud kopsutuberkuloosi kinnise vormi mõningat ägenemist ning määranud ta ravile, niipalju kui vangilaagri piiratud võimalused seda lubasid. Peale selle oli ta üle viidud invaliidide brigaadi, kus kehtis ainult neljatunnine tööpäev laagrisisestel abitöödel.

Ootamatult võrdles Artur ennast luuletaja Heiti Talvikuga, kes 1945. a oli Tartus arreteeritud ja 1947. a saadetud haigena Siberisse asumisele, kus ta Obi jõgikonnas transporteerimisel oli surnud. Artur avaldas kartust, et selline saatus võib oodata ka teda, ehkki tal ei olnud tavaks toonitada oma nõrka tervist.

Püüdsin sõpra lohutada, jutustades talle episoode helgematest minevikupäevadest vabaduses, meie ühistest tuttavatest ja koolivendadest. Ma olin lasknud laagri postiljonil kujundada ilutrukis kaardi oma koolivenna ja Arturi lähedase sõbra Rein Sepa luuletusest "Vangi jõululaul", mille autor oli loonud lähtudes oma isiklikkudest kogemustest poliitvangina Vorkutas. Mul oli kavat-

sus saata kaart lähenevateks jõuludeks ühele oma viimase vabaduses veedetud aasta töökaaslasele — neiu, kes mind pakiga oli meeles pidanud.

Võtsin kaasasoleva kausta vahelt kaardi ja andsin selle Arturile lugeda, ehkki luuletus oli talle hästi tuntud. Ta luges alguses vaikides, kuid jõudnud neljanda stroofini, deklameeris seda oma madala rinnahäälega:

*Niipalju on kirjade lõputus reas
neid sõnu, mis meelde ei tulnud;
ja ma tundsin, et ilusaim sõnade seas
on huulte jaoks alati surnud.*

Selle peale lausus Artur nukralt naeratades: “Oh sa naiivne poiss, kes sa sõnadega tahad seletada seletamatut. Armastuses on sõnadel vaid sissejuhatav osa. Kiremüsteerium ise on sõnatu. See on mõlemapoolne koordineatsioon ühele ja samale erutuse lainele, jäägitu kaasaelamine oma partneri tunnete tulvale!”

“Aga võib-olla vaatleb poet inimsuhteid platooniku positsioonilt,” poetasin omapoolse vahemärkuse.

Selle peale tema: “Igal looval isikul on õigus elunähtuste käsitlemiseks talle kõige hingelähedamast aspektist. Tahan ainult toonitada, et platooniline armastus on poolik armastus. Sageli pole see muud kui autosuggestiivne endapete, isiku fantaasiamäng maskeerimaks tema psühhofüüsilist küündimatust.”

Märgates vestluskaaslase erutatust ja mõistes igasuguse eksaltatsiooni vastunäidustatust haige tervisele, tegin katset suunata keskustelu neutraalsemale teemale: “Peame silmas vangide eriolukorda ja kaugeid vahemaid, mis lahutavad neid nende kiindumuse objektidest. Kas ei ütle rahvasõnagi “mis silma alt, see südamest”. Tuleb seda tõsiasja arvestada kui elu paratamatust.”

“Vahemaa vähendab mõõdukat kirge ja kasvatab suurt, nii nagu tuul, kustutades küünlad, puhub lõkkele leegi,” pareeris Artur mind oma lemmikfilosoofi La Rochefoucauld’ maksimiga.

“Kas poleks targem allutada kõik kirglikud kujutelmad mõistuslikule analüüsile, tasakaalustamaks emotsionaalset pinget ja vältimaks enda psüühika ahistamist,” püüan pakkuda omapoolset eluretsepti.

“Mõistuse lühikeses refleksiooniaktis võib käsitleda ainult väga lihtsakoelisi nähtusi. See, mis inimspühikas on tõesti problemaatiline, on ligipääsetav vaid vaistude ja alateadvuse elule.”

“Kuna meie võimalused on piiratud, kas ei tuleks siis ohjeldada ka individuaalseid igatsusi ja vaiste, kättesaamatust ettenägelikult loobudes?”

“Maailm, mida meie asustame, on liiga vaene selleks, et mõningaid tema viljust võiks lugeda liigseiks või et inimvaimu rajuseil kõrgusel tohiks istet võtta asketism,” jäi Artur truuks iseenesdale.

Püüdes temaga vaielda pakkusin budistlikku deviisi: “Kes ihaleb naudingut, ihaleb kannatust.” Teades Arturi head orientatsiooni orientaalse müstika valdkonnas, jäin temalt ootama mõnda hommikumaise tarkuse pärlit.

Mu sõber aga austas sedapuhku oksidentaalselt traditsiooni, üllatades mind paradoksiga Romain Rolland'i tuntud romaanist *Jean Christophe*: “Helladele ja nõrkadele hingedele on suurimaks õnnetuseks kohata täiuslikku õnne, sest selle möödumine muudab nad õnnetuteks kogu ülejäänud eluks.”

Arturi sünged repliigid ängistasid mind. Soovides teda lohutada, küsisin: “Kui inimene armastab elu, miks ta peaks siis sellele vaatama nii traagilise pilguga?”

“Iga suur armastus on samaaegselt ka traagiline armastus, sest ta lõpeb surmaga. Üks kahest, kas sureb armastatu või sureb armastus — aga kaotajale poolele kujuneb sellest alati kannatuste allikas. Paraku pole kõik inimesed suureks armastuseks suutelised, küllaltki palju on neid, kellele piisab ka normatiivsest kiimlemisest,” lõpetas mu vestluspartner oma melanhoolsed meditatsioonid.

Tekkis paus. Artur näis mõtetega viibivat kuskil irreaalsetes kaugustes. Naastes tegelikkusesse, ta sõnas: “Mis ühendab kahte inimest? On see salapärase planeetide saatusi predestineeriv aspekt, kahe sugulashinge ühine unelmaretk või alateadvuse sügavikku ladestunud lootuste ootamatu teostumise efekt? Ma ei saa seda seletada, kuid ma tunnen, et ma vajan oma vestaali, nii nagu vajatakse õnne, hingerahu ja unelmaid — kõike seda, mis annab meie elule värvingu ja vääringu.”

Vestaaliks nimetas Artur oma kihlatud pruuti, kelles ta nägi, vanade roomlaste kodukolde kaitsehaldjale viidates, oma naise-ideaali. Olles kaotanud varakult vanemate kodu, valdas teda pidev igatsus oma kodu järele, mida hingestaks truud ja armastav naine.

Artur tagastas mulle jõulukaardi Rein Sepa värssidega, avas siis oma öökapi laeka ja võttis sealt mahuka klade vahelt kahepoolse kaardi kunstipärase maalingu ja ilukirjas värssidega. Piisas paarist pilgust veendumaks, et see ei saanud olla laagri ametliku kunstniku, loosungitemaalija ja seinalehe illustraatori S-i töö, selle autoriks võis olla ainult Karl Vanaveski, kes viibis tol perioodil poliitvangina Narva laagris ning kelle stiil oli mulle tuttav juba varasematest aegadest.

Kaardi esiküljel oli kujutatud antiikne tempel kahe pimedusse suubuva ukseavaga ning viimasteni viiva trepi jalamil oli uinuma jäänud väike Amor, vibu ja nooltetupp kõrval. Helgetoonilist maastikku varjutas mustjassinine pilv, millel ilutses hõbedases kirjas Uno Kailase soomekeelne värss: "Kaks on ovea mulla: uni ja kuolema". Veel võis näha mustavas pilves pisikesi stiliseeritud lumehelbeid. Lumehelbed, mis olid olnud isolatsiooni tõrjutud kunstniku üheks lemmikmotiiviks, olid nüüd kujunenud autori loomingu šifreeritud signatuuriks.

Pikemast luuletusest "Kaks ust" suutsin meelde jätta ainult algusread:

*Kaks ust on mulle avatuks veel jäänud,
neist kumbki terendab kui templivärv —
üks unne, teine surma viiv.*

Mingi pieteeditunne keelas mul paluda Arturit, et ta lubaks neist värssidest ärakirja teha.

Artur avaldas mulle soovi erateel laagrist välja saata kirja täiesti usaldusväärse isikuga. Ta kahtles, kas tema ametlikul teel postitatud kirjad (kaks kirja kuus) pole mitte tsensori poolt kinni peetud. Ta ei suutnud endale seletada tööka, et tema vestaal oli jättnud tema kirjadele vastamata. Võisin talle rahustuseks kinnitada, et mul on olemas oma erakuller, vabakäiguvang Paul H., kes kõik talle usaldatud ülesanded on laitmatult täitnud.

Keskustelu Alliksaarega

Siis sulges Artur oma pühenduse ümbrikusse, margistas selle ja palus, et ma kirja kindlasti erateed välja toimetaksin. Pistsin kirja põuetaskusse, soovisin sõbrale head paranemist ja sulgesin tasa haiglapalati ukse.

EINO LAINVOO (sünd. 1921), pensionär, elab Elvas (Peedul), töötanud enamasti raamatupidajana, 1939–1940 avaldanud ilukirjanduslikku loomingut Hugo Treffneri Gümnaasiumi ajakirjas *Müülang*. Ajakirjas *Akadeemia* on ilmunud Artur Alliksaare kirjad temale pealkirjaga “Sõna on mu kirg ja nõrkus: Artur Alliksaare laagri- ja asumiskirju” (nr 1, 1990, lk 137–167; nr 2, lk 372–399).

ARTUR ALLIKSAAR

DAUGAVA KALDALT VAADATES

Maima Grīnberga, Guntars Godinš

Tõlkinud Ērika Krautmane

Maima Grīnberga:

“KÕIGEST VASTUTUSRIKKAM ON MÄNG”

Kas mäng, milles oled kellegi täring? Või mäng, milles mängitakse sind maha? Või mäng iseendaga, ümbritsevatega, oma talentidega, elu ja surmaga? Mäng, milles sinu loomerõõm ja kirg teistmoodi elada (luuletada) teeb sinu iseenda demiurgiks, traagiliselt meeleheitlikuks ainuvalitsejaks oma ruumis ja ajas. Iga pütüd rääkida Artur Alliksaare luulest, katse tõlkida teda või lihtsalt lugeda on mäng, mäng jaatuse ja võimalikkusega, helide ja üleltoonidega, tähenduste ja võrdlustega, elu ja surmaga, kosmilise kaose ja kõikide selle kaose üksikute osakestega. Mitte ainult luule, vaid ka tema elu on nagu pitseeritud mängu nimega — võib-olla mitte alati endale lõpuni arusaadavaga, teistele aimamatuga. Nii Alliksaar, sattunud vanglasse tühise majandusliku vääratuse pärast oma töökohal, annab enda üles täiesti vabahtlikult poliitilise kurjategijana ning “mängib enda” traagilisel viisil Siberisse; pöördunud tagasi Tartusse, mängis ta nõukogude funktsionääride närvidel, esinedes kohvikutes, esitades konkslike küsimusi ja tüli norides mitmesugustel avalikel koosolekutel ja kirjandusliku sisuga üritustel. Oli väga ebamugav mänguosa-line tühipeadele, üheainsa mõtte mõtlejatele, aga oma sõpradele

“Visatbildīgākais dzīvē ir spēle.” — Atdzejotāja komentārs. — *Kentaurs XXI*. Nr. 7, 1994, L. 70–71, 79–80. © Marija Briede, Leons Briedis

ja mõttekaaslastele väsimatu erinevate keelemängusituatsioonide modelleerija, sest "sõna on mu kirk ja nõrkus". Iseendale oli ta Valge Kloun, kõike-eemale-ärarääkija, mängija luules. Paljud luuletused algavad sõnadega "Ma olen. . ." — ja siis järgnevad keerlevad-tormlevad sürrealistlikud portreed, kus assotsiatsioonid loovad niihästi meloodilise eesti keele rikkalikud assonantsid ja alliteratsioonid kui ka grammatikast võrsuvad trikid, samuti loomulikult Alliksaare imetlusväärse fantaasia töö. Rääkides endast, räägib ta samal ajal kõiksusest, lõpmatusest ja igavikust, igale faktile, võimalikkusele, olevusele annab ta loendamatuid tõlgendusi, iga idee ja aksioomi muudab ta paradoksiks. Sagedaseks vestluskaaslaseks on talle mingi "Sina" — niihästi armastatud naine kui ka muusa, kuid väga sageli ka surm ja igavik. Omal ajal, mängides Alliksaare luulega, tekkis mul tahtmine võrrelda teda Velemir Hlebnikoviga, ja tõepoolest: mõlemal tunneb inimene ennast seotud kõiksusega, on selle mudel; kõiksus on omakorda inimese edasiarendus. Nii kõiksuse kui inimese eksistents on kaootiline, lõpetamatute mängureeglitega, alati võib juhtuda nii, kuid alati ka naa. Lugesed elu teksti, tutvudes kunstiteosega, tunnetades ennast universumina on igaühel õigus oma interpretatsioonile, iga kunstnik on nägija. Mida läbitungivam ja liikuvam on inimese vaade asjadele, seda lähemal on ta igavikulise lõpetamatuse, teistsuguse võimalikkuse aimdusele. Ka keel elab, ta on kui elav organism. Hlebnikovi teadvustatud helitähenduste otsingud seostuvad Alliksaare keelemängudega, kus valitseb peamiselt juhus. Kõiksust võib projitseerida malemängu, orkestrikontserti, maskiballi, loomade maailma, värvide paletti, seetõttu ei olegi kunagi puudust ainest ega öeldavast. Alliksaare mängu ei piira aeg, ruum, värsimõeldud ega poetiliste konstruktsioonide kaanonid; on olemas siiski rütm, pulseerimine ja vastukõlad; sõnade sisemised kooskõlad mängivad tohutut rolli sõnade, kujude, olukordade, võrdluste kuhja lahtilaotamisel. Võiks palju rääkida mänguelemendist Alliksaare luules, kuid sellel ehk polegi mingit seost Alliksaare endaga — sest seal on nii palju mängu, et õieti midagi muud polegi, ja öelda midagi olulist Alliksaare kohta tervikuna suudaks ainult väga suure mängijatalendiga inimene. On ju raske kaasa mängida sellega, kes ise olles vähihaige mängib Suure Vaikusega — Surmaga.

Guntars Godinš:

TÕLKIJA KOMMENTAAR

Mänguelementi kirjanduses on kasutatud peamiselt poeetikas (süžeealistes lahendustes, kunstiliste vahendite kasutuses, kujude süsteemis, graafikas jne), kuid üht eriti komplitseeritud mängu võib jälgida ka keeles — selle semantilistes ja leksikaalsetes kihtides. Artur Alliksaare luule on üks eredamaid tõendusasi sellele väitele, veel konkreetsemalt — tema luuletused tõestavad, et keelt võib kasutada kõige keerulisema ja kõige huvitavama mängumaana. Luule pole ainult “mõtlemise kiirendaja” (J. Brodski), ta tähendab ka poeetilise sõna harmoonia otsimist keele harmoonia abil. Eesti keeles nagu teisteski soome-ugri keeltes on aluseks kõlaline ehk meloodiline ehitusprintsip, mida ülevaatlikult tõendab vanade rahvalaulude keel. Nendes lauludes ei saa omapärast foneetilist instrumentatsiooni pidada mänguks mängu pärast, see on olnud peamiselt omapäraseks mäluvahendiks, sest ilma soome-ugri rahvastele nii iseloomuliku helifilosoofiata poleks laulikutel võimalik jätta meelde 300 või 500 rida pikki laule. Niisiis alliteratsioonide, assonantside, epifooride mängudel oli konkreetne eesmärk — hoida mälus, kaitsta unustamise eest öeldut, luues samas kordumatust ja stilistilist kindlust. Mõiste “traditsioon” on väga tinglik, sest prantslasele, itaallasele või lätlasele võivad soome või eesti rahvalaulud tunduda liiga modernistlikena omapärase kõlavuse tõttu. Kuid isegi eestlasele tunduvad harjumatuks Artur Alliksaare luules kasutatud vana rahvalaulu — regivärsi — ehituse printsüübid. Harjumatud seetõttu, et poeetilise arengu tulemusel on lugeja teadvusse kinnistunud teistsugune ettekujutus luule keelest ja väljendusvahenditest. Artur Alliksaare juba legendaarsed aforistlikud hüüatused *Ah, kõigest rohkem hindan ma mängu või On kiitkestav juhusele anduda* ei seostu ainult luuletaja intensiivse eluga (pummeldamine, tol ajal nii julge riskeerimine võimu ja oma saatuse määratusega, pikk haigus, Saksa sõjavägi, trüki-keeld), vaid ka tema püüdlusega ennast lahti rebida traditsioonilisest poeetilisest mõtlemisest, võluda lugejat sõnamaagiaga, sõnamänguga. Sellisel šamanistlikul luulel on intensiivne mõju, mis äratub lugejat unisusest ja ükskõiksusest. See on poeetilise kaose maailm, mis on loodud juhusest ja juhuslikkusest. Üks

sõna loob teise, üks silp harmoniseerub teisega, häälivad täishäälikud, sulguvad sulghäälikud, kuju otsib kuju, mõte mõtet, kuni on ühendatud ühendamatu ja öeldud öeldamatu. Need on Artur Alliksaare poeetilise mängu reeglid, mida tõlkida pole võimalik. Tõlkides saan vaid mängida nende mänguasjadega, püüda ühe keele võimatust väljendada teise keele juhuslikkusega. See on mäng mängus, milles pole tähtis ainult lõpptulemus (luuletus), vaid ka aimdus teest selle lõpptulemuseni, tõlkides on tähtis püüda avada luuletaja "kuldset hīgi", pingutust, hasarti. Tõlkijale on loomulikult olulised nii kokkusattumise momendid leksikaalsel või stilistilisel väljal kui ka vabastatus ja õnn. Ometi peab sageli olema küllalt julge, et loobuda mingi endale lähedase luuletuse tõlkimisest kasvõi üheainsa rea tõttu. No kuidas taasluua läti keeles Alliksaare luuletuse pealkirja "Suur dressuur on kurja juur"? Sisu on loomulikult selge, kuid mida hakata peale foneetiliste mängudega, mida hakata peale keelelise saatusega?

Artur Alliksaar oli tuttav nii Gottfried Benni kui ka Georg Trakli ja Velemir Hlebnikovi poeetikaga, lähedane oli talle ka paguluses elava eestlase Ilmar Laabani sürrealistlik luule, siiski kõige suuremat mõju tema luules on tunda imestusväärsest eikellelegi kuuluvalt Juhuselt, müstiliselt ja kütkestavalt Mängult. Tema luule on tõend sellest, et poeetiline sõna on piiramatu ja sõnade mängus võib nii saada kui ka kaotada kõik, võib nii lammutada kui uuesti ehitada, kuid peamine — see on hasart, mis ei lase leppida juba avastatud maailma piiridega. Täpsemalt on seda mõtet väljendanud Alliksaar ise: *Kes on lind, see leiab oma laulu, ja temaga liituvad teised linnud.*

MAIMA GRĪNBERGA lõpetas 1994. a Tartu ülikooli eesti filoloogina; on uurinud A. Alliksaare luulet ja kirjutanud selleainelise diplomitöö.

GUNTARS GODIŅŠ on läti luuletaja, kes on läti keelde tõlkinud rohkesti teiste rahvaste, eriti eesti ja soome luulet, ka A. Alliksaare loomingu.

Viive Tolli. TORNI TEATER
(1984)

MU JUMAL, MU JUMAL, MIKS SA JÄTSID MU MAHA

Psalm, mida Jeesus ristil
palvetada võis

Christoph Wrembek

Tõlkinud Vallo Ehasalu

22. psalmil on meie usuelus eriline koht. Nimelt teatavad kaks evangeeliumi, et Jeesus palvetas ristil: "Mu Jumal, mu Jumal, miks sa jätsid mu maha!" Enamik usklikke tunneb kogu psalmist ainult seda esimest salmi. Nende endi Jumalast mahajäetuse tunde tõttu on neil tähtis kuulda, et ka Jeesus on ilmselt midagi seesugust kogenud.

Teised kristlased aga ei suuda seda endale õieti ette kujutada, et Jumal võis oma poja maha jätta. Ometi ei tea nad selle salmi sõnakujule mingit vastuargumenti. Et taibata, mida Jeesus ristil tegelikult teada andis, selleks tuleb lugeda kogu psalmi ning järele mõelda. Siis võib selguda, et ta pole rääkinud üldse mitte Jumalast mahajäetusest.

Eksegeedid kalduvad enamasti selle käsituse poole, et psalm on tekkinud Babüloni vangipõlves ja peegeldab seda mahajäetust, mida rahvas seal tundis. Siiski ei leidu ainustki üheselt mõistetavat viidet eksiilile, selle asemel arutab see psalm, nagu mõned teisedki, palju põhilisemat teodiike-küsimust, mis kerkib hoopis

Tõlgitud käsikirjast "Mein Gott, mein Gott, warum hast du mich verlassen: Der Psalm, den Jesus am Kreuz beten konnte".

varemgi kui eksiielis: Kus on Jumal siis, kui kõik temale vastu räägib?

Kui kogu psalmi lihtsalt niisama lugeda, võib juba märgata, et see jaguneb kahte ossa: esimene osa on salmid 2–22, teine osa salmid 23 kuni lõpuni. Esmapilgul torkab silma, et kummalgi osal pole teisega midagi ühist. Esimene osa on suures kitsikuses oleva inimese kaebelaul, millesse on puistatud väljendusi usust, seevastu teine osa on puhtanisti kiitev ja ülistav palve, mille kõrval eelnenud kitsikus näib olevat otsekui tuulest viidud. Kuid ometi pole teise osa puhul tegemist eraldi psalmiga, sest mõlemad osad on nii teoloogiliselt kui ka kirjanduslikult üksteisega lahutamatu seotud.

Eksegeedid on viidanud laulu värsimõõdu ebaühtlusele. See sobib iseloomustama selle psalmi palvetajat, kes on hädast segadusse viidud ja hirmu ning lootuse vahel otsekui lõhestatud. See kaos hinges peegeldub värsimõõdu kaootilises segipaisatuses.

Ometi iseloomustab psalmi erakordselt läbimõeldud psühholoogiline ja teoloogiline ülesehitus, sest esimese osa tähelepanelikul lugemisel avastatakse, et see jaguneb kuueks lõiguks. Need lasevad tunnetada dramaatilist edasi-tagasi liikumist, milles palvetaja kasvav ahistus astmeliselt tõuseb.

KUI JUMAL EI TOIMI NII, NAGU OODATUD

Esimene lõik (salmid 2–3) algab tuntud sõnadega *Mu Jumal, mu Jumal, miks sa jätsid mu maha!?* See ei ole see “mu Jumal”, mis mõtlematult suust lipsab. See “mu Jumal” tuletab meelde Iisraeli lepingut: “Mina olen Jehoova, sinu Jumal, kes sind tõi välja Egiptusemaalt... ja teie olete minu rahvas.” Palvetaja seab enda Iisraeli usu alusele. Ta ei soovi midagi erilist, mitte mingit imet, ainult “et sa oleksid lihtsalt see, kellena sa end meile näidanud oled, meie Jumal, ja meie sinu rahvas! See on ju sinu loomus, päästmine, vabastamine! Ma võtan sind su oma nime järgi, Jumal, selle järgi, kes sa ise meie jaoks olla tahtsid...”

Kuid see “meie” on vananenud. Alles on jäänud üksik, kes seisab kogu rahva vastas. Ka Jeremija koges seda (Jr 17; 18). Sellises vaimulikus kitsikuses on palvetaja aina üksi, nagu ka

Jeesus Õlimäel: olles veel õpetanud jüngerid paluma "Meie Isa", palus ta siin "Minu Isa", sest teised olid ta maha jätnud ning põgenenud.

Kahekordsele "Minu Jumalale", mis näitab vaimuliku kitsikuse sügavust, järgneb vapustav "miks". "Miks!" See karje suunab pilgu minevikku ja uurib põhjusi: Mida kurja ma teinud olen, mis seda õigustaks? Mitte midagi! Sa tead seda, Jumal! Sinu sõnu olen ma pidanud... Miks siis?

Erinevalt Hiibi raamatust ja muudest sellistest tekstidest ei otsi see psalm praeguse kitsikuse põhjusi siiski mitte minevikust. Kõik vastaks ju rahustavale skeemile teatud õiglusest, mille järgi karistus on alati süü tagajärg. 22. psalm murrab selle mõtteskeemi, siin polnud õnnetuse põhjuseks mingit pattu! Selles on selle kohutav järjekindlus, et ta mitte ei koorma inimest teoloogilise küsimuse "kus on Jumal" selle vastamatu ja hoopiski mitte edasi arutletud "miksiga", vaid viib ta äärmise pingeni: Jumalat nimetatakse ju Päästjaks ja ta ongi päästja — ning põhjusega ta siin ei päästa! Miks?

Ometi ei hüüa meeleheites mitte ainult inimene oma kauge Jumala poole "miks". Jesaja esimeses laulus viinamäest (5, 4) on see Jumal, kes ütleb inimeste kohta oma põhjendatamatu "miksi": "Miks ma ootasin, et ta kasvatab häid kobaraid, kuna ta andis roiskunud kobaraid?" Mõnikord on Jumal ja inimene teineteisele mõistatuseks...

Heebreakeelset sõna "miks" võib nüüd tõlkida ka sõnaga "milleks". Kuid siis suunatakse pilk tulevikku: mis mõte on kannatusel? Kitsikus, mida ma tunnen, on ometi mõttetu! Milleks! Palvetaja üksildus ja mahajäetus on piiritu. Kõigi aegade kõigi inimeste karjed on koondatud sellesse. Miks! Milleks! Ka nende vaikimine, kes enam midagi ei hüüa...

Kirjutaja lisab veel kibedust: Miks sa jätsid mu maha... Sina minu! Mitte mina pole sind, Jumal, maha jätnud. Mina olen ustavuses käinud oma teed sinuga (vt Mi 6, 8) — Aga sina, Jumal, jätsid minu maha!...

Jumala ette astume enamasti langetatud päi, tunnetades ja tunnistades oma ustavusetust. Ja sageli see ongi nii. Kuid sel inimesel

peab olema uskumatu inimlik küpsus ja selgus, vaimulik kindlus: Sina, Jumal, jätsid minu maha, mitte mina sind! Miks! Milleks?

Tavaliselt on just vagadel inimestel hirm Jumala peale kaevata. Pigem võtaksid nad, nagu seda ette kujutatakse, "Jumala saadetud risti" alanduses ja ohvrimeelsuses enda peale — Jumal oma ettenägelikkuses teeb seda oma meele järgi! Meil, inimestel, tuleb sellega ainult leppida. Ära püüa Jumala tahtmist mõista. Kuid 22. psalmi palvetaja tahab mõista! Ja tal on lapse usaldus, et küsida "miks". Kas pole ta seega eelkäijaks Paulusele, kes kirjutab hiljem: "kui ta meile tegi teatavaks oma tahtmise saladuse..." (Ef 1, 9) ja samuti: "et Jumal meid, apostleid, on asetanud viimseiks, otsegu surmamõistetuiks..." (1 Kr 4, 9)?

Ometi tasub mõelda järele sõna "maha jätma" tähenduse ja sisu üle, sest mõiste "maha jätma" ei viita üksnes sellele, et praegusele Jumalast kaugeloleku seisundile eelnes kord vastupidine seisund, Jumala lähedus, vaid ka sellele, et "mahajäetus" hõlmab paratamatult kaht tähtsat elementi, mis saavad psalmi kahe osa näilise vastuolu lahendamisel väga tähtsaks.

Kui keegi ütleb, et see ja see jättis mu maha, mõtleb ta eelkõige ühele kindlale sündmusele. Seejärel tõlgendab ta seda sündmust nõnda, et mind on maha jäetud. Ainult sündmus koos tõlgendusega võimaldab otsustada, et mind on maha jäetud. Juhtum ilma tõlgenduseta pole "mitte midagi", üksnes puhas faktilisus. Vastupidisel juhul, kui midagi ei juhtu, aga keegi ütleb siiski, et ma olen nüüd maha lastud, nimetatakse teda "hullumeelseks".

Üks juhtum võimaldab palju tõlgendusi: kui näiteks keegi mees võtab kaabu ja mantli, kirjatasku ja autovõtmed ning majaukse enda järel kinni lööb, võib naine arvata, et nüüd on ta maha jäetud. Ometi lahkus mees ehk vaid selleks, et tuua lilli ja naiselt andestust paluda... Milline tõlgendus ühele juhtumile on lõplikult õige, see ilmneb sageli alles aastaid hiljem.

22. psalmi palvetaja aga ei anna kuskil teada, mis sündmus teda nõnda tabas, et talle jäi vaid tõlgendus: Jumal jättis minu maha. Et ta mingit kindlat sündmust ei nimeta, annab ta meile võimaluse oletada ükskõik millist juhtumit. Nagu juba näidatud, lükatakse tagasi seletus, nagu pidanuks praegusele "õiglasele"

karistusele eelnema raske patt. Alles ilma selle "loogikata" kaob uskujal pind jalge alt ja tema üksildus on piiritu.

Psaltris on seda kitsikust väljendatud sagedaminigi, nagu psalmides 143 või 71 või 77. Kuid mitte kusagil mujal ei kujutata seda sellise järjekindluse ja väljapääsmatusega nagu 22. psalmis.

Tekst jätkub: *Kaugel mu abist on oigamise sõna!* Sõnake "kaugel" juhatab psalmis sisse terve rea juhtsõnu (kui me juba "mu Jumalat" nende hulka ei arva). Põhilisi neist temaatilisist juhtsõnadest korratakse kolm korda. Need mitte üksnes ei anna psalmile selle rütmi, selle teoloogilist dünaamikat, vaid need seovad ka psalmi mõlemad nii diametraalselt vastandlikud osad üksteisega.

Tõlkes "oigena" edasi antud heebrea sõna sobib ka kirjeldama "lõvi mõirgamist" (vahest Js 5, 29), karjet, mis kananaha ihule toob. Edasi on see sama sõna, millega iseloomustatakse Jeesuse karjet ristil (Mt 27, 50): see pidi luust ja lihast läbi tungima!

3. salm näitlikustab heebrealase, nomaadi viisi end "alati" väljendada: *Mu Jumal, päeval ma hüüan, aga sa ei vasta, ja ööselgi, kuid ei leia enesele rahu!* Sõnamäng lihtsalt surub end peale: Jumala eest, sa võid helistada [*anrufen*], millal tahad, aga keegi ei võta kõnet vastu, kedagi pole kodus! On vist valeühendus...

SIISKI ASUB TA VASTUSEISULE

4.–6. salm moodustavad psalmi esimese osa teise lõigu. Selgelt juhatab selle sisse sõna *aga*. See *aga* on üks edasine juhtsõna, mida me veel kaks korda kohtame. *Aga* juhatab sisse vastasliikumise: see inimene võitleb! Niipea ta seda lootusetuks ei tunnista.

Ta teeb seda, mille Ignatius Loyola on oma "Meeleliigutuste eristamise reegleis" väga selgelt kirja pannud: lootusetuse ajal ei tohi ette võtta mingit muutust, vaid jääda kindlalt püsima vanade kavatsuste juurde... (EB 318). Siiski tuleb end tegusalt muuta lootusetuse enese suhtes (EB 319) ja otse vastupidiselt sellele, kuhupoole rusuvad mõtted ajaksid.

Meie palvetaja toimib otse vastupidiselt sellele, kuhu lootetus oma negatiivsete mõtetega teda suruda tahab, ta paneb sellele vastu! Alles see näitab tema inimlikku küpsust ja hinge tervist

rohkem. Depressiivne inimene, kes resignatsioonil ja melanhoolial end sundida laseb, võiks vaevalt nõnda otsustavalt "vastu panna".

Kuidas kaitseb palvetaja end näilise Jumalast mahajäetuse vastu? Ta haarab mõistuse jõu ja meenutamise jõu järele. Kui tunded mässaksid, kui ka kõik oleks pimeduses ja segamini, võib mõistus tegelda objektiivsete tõsiasjadega, usu põhjanevate tõdedega veel suhteliselt asjalikult.

Nüüd haarab palvetaja nende objektiivsete tõsiasjade järele: kes olen siis mina, et ma Jumalat mõista tahtsin? Sina oled ometi paratamatult "Hoopis Teine", "Püha", Ligipääsmatu! *Kelle istmeks on Iisraeli kiituslaulud...*, koguni meie kiitus ei ulatu sinuni. Sinu mõtted on liiga kõrgel üle meie omade (Js 55, 9), see ongi loogiline, et ma sinu getsemist mõista ei saa.

Seejärel, kui mõistus on tuletanud meelde "saladuse Jumala", paneb meenutamise jõud nüüd mängu usu kesksed tõsiasjad: *Sinu peale lootsid meie esiisad, lootsid, ja sina päästsid nad; nad kisendasid sinu poole ja pääsid, nad lootsid sinu peale ega jäänud häbisse!* Palvetaja otsekui taoks selle tõe endale pähe: ära ometi unusta seda! Jumal on juba hoopis teistsugusest hädast päästnud! Ära ometi pea end nii tähtsaks! Mõtle ajaloole! Praegu võid sa usaldada Jumalat tema varasemate tegude põhjal! Kõlama hakkab kolmas juhtsõna "usaldus", ja seda korratakse kolm korda: seda, kelle nimeks on "Päästmine", võid sa ometi usaldada! Ta on seda ikka ja jälle tõestanud.

Nõnda võitleb palvetaja mõistuse ja meenutamise jõul hädakeerise vastu. Selline meenutamine on antud jõuks ka meile, usklikele, kui me pühal missal palume: seda tehke minu mälestuseks... Kui sa vangud lootusetus Jumalast mahajäetuses, siis tuleta meelde mind, kes ma olen käinud sinu eel ja ootan sind juba kõige pimeduse lõpul.

UUENDATUD LOOTUSETUS JA PETTUMUS

Siiski järgneb veel üks "aga"! *Aga mina olen ussike ja ei mitte mees...* Ei saa jääda märkamata, et psalm läheb jälle vastassuunda, tagasi vaimuliku kitsikuse juurde. Ta ujutab palvetaja üle teise

veevooga. "Aga mina" viitab millelegi fataalsele, just praegu vastupanemiseks jõudu andnud Jumala päästvate tegude meenu-tamine näitab nüüd pilkavalt naerdes oma teist külge: mis on kasu isadest, kui mina olen pigis? Mis kasu kõigist Jumala ülistatud õndsustegudest, kui ta mind nüüd ei aita? Võib-olla ta ongi ku-nagi aidanud, kuid praegu, kus mina teda vajan, teda pole! Kas Jumal mind üldse veel tunneb? Võib-olla olen ma ainult ussike, evolutsiooni juhuslik moodustis...

...inimeste teotus ja halb rahva meelest! Inimesed, rahvas, see on Iisrael! Niisiis need inimesed, kes olid palvetajaga samal teel, vennad ja õed usus. "Mitte mu vihamees ei suurustele minu vastu, tema eest ma peidaksin ennast! Vaid sina, inimene, nagu mina, mu sõber ja tuttav..." (Ps 55, 13j). Siin kaebab palvetaja: *Kõik, kes mind näevad, irvitavad mind, nad ajavad suu ammuli, vangutavad pead.*

Need, kellele toetuda tahaks hädas, siis kui ise enam ei jõua, just need on usust Jumalasse ammu loobunud. Niikaua kui Jumal nende soovide poole hoidis, hoidsid nad "oma Jumala" poole. Kuid nüüd on nad õigel ajal "pinkii" vahetanud, sest nad ei soo-vi oma Jumalaga kaotusi kannatada. Palvetaja esineb viimase lollpeana. Üksi peab ta paluma: Mu Jumal...

See-eest lõbustavad "inimesed" end vaga kitsikuse kulul tub-listi: kuula, sa pead vaid paluma, võib-olla on ta just praegu magamas! Ole muretu, sa oled tema viimane ustav, kindlasti ra-jab ta sulle kohe mälestusmärgi. Pealegi saad sa praegu endale kogu armu, mille ta varem pidi paljude vahel jagama. Pane tähele, peagi teeb ta sulle imet! Ja muide: milline maine isa jätab oma lapse hätta... niisiis peaks su Jumal vähemalt selle eest hoolitse-ma! Aga kes teab, võib-olla ei meeldi talle sinu nina! Sa oled meile alati jutlustanud lootust Jumala ettenägelikkusele, looda siis nüüd... Meie oleme Jumala õigel ajal maha jätnud.

Ja palvetaja ei saa neile midagi kosta. Ainus vastuargument oleks kitsikuse möödumine. Seni aga, kui ollakse kitsikuses, räägib kõik tema ja tema Jumala vastu. Ületamatult jutustab Iiobi raamat just nende salvavast pilkest, kes meile lähedal on. Iiobi naine näägutab: "Kas sa veelgi oma vagadusest kinni pead? Nea Jumalat ja sure!" 22. psalmis neavad nad veel külmemalt: *Ta on veeretanud Jehoova peale; see päästku ta, kiskugu ta välja*

hädast, sest tal on ju temast hea meel! Palvetaja pole maha jäetud mitte üksnes Jumalast, vaid ka inimestest, sõpradest.

Leidub veel mõnigi psalm, mille teemaks on inimese "maha-jäetus Jumalast": psalmid 42, 63, 69; teema esineb ka prohvetel: Js 63 või Jr 15, eelkõige aga Nutulaulude 3. peatükis. Kuid mulle paistab, et küsimus usust pole mitte kusagil mujal nii napolisõnaliselt ja karmilt, ilma harmoneerivate väljapääsudeteta esitatud kui 22. psalmis. Ja seetõttu ei leidu mitte kusagil mujal nii ülestõusmispühadelaadset vastust nagu siin.

Kuid esialgu läheb meie "jumalaotsija" tee ikka allamäge. "Sõprade" piinav pilge ei taba ju mitte ainult tähtsusetuid äärepealseid küsimusi, vaid Jumala küljes rippuja kõike kandvat põhiküsimust: miks ei tee Jumal nii, nagu ta tootanud on?

Inimesed, rahvas, on selle Jumala, kellega "muljet avaldada" ei saa, ammu ära visanud kui prügi. Igakülgse kohanemise käigus võivad nad kasutada üksnes "Jumalat", kes annab oma kõigeväeliseuse nende kavatsuste käsutusse. Viimset vaga peetakse naljanumbriks. Tema kitsikus seisneb selles, et ta ei saa pilkajatele midagi vastu panna, sest tema Jumal vaikib.

KAS TA VÕIB SELLE VASTU VEEL VÕIDELDA?

Salmides 10–12 (neljandas lõigus) näeme, kuidas palvetaja end teist korda kitsikuse võimu vastu kaitseb. Kui ka kõik argumendid ja inimesed tema vastu räägiksid, tema oma usust ei loobu, tema võitleb ja paneb vastu. Siiski, kuidas ta seda seekord teeb? Mõistuse ja meenutamise jõu põhjendused on ju kasutatud ja tühjad. Nõnda haarab ta omaenda elu ruumi järele: *Jah, sina oled see, kes mind tõi välja üsast, kes mind täitis usaldusega mu ema rinnal! Sinu hooleks olen ma jäetud lapsekojast...*

Tema viimane argument on tema enda väike elu! See pakub mõndagi eksimatut ja kindlat: sina, Jumal, ja mina, me oleme terve elu olnud üks, mina olen kogenud sind ja sina oled teinud uueks minu elu. Ma tean, sina olid seal! "Sinu hooleks olen ma jäetud!"

Kujutlus, millele palvetaja viitab, on viis, kuidas beduiininaised oma lapsi sünnitasid. Selleks kükitasid nad maha, toetasid

käed põlvedele, mees kükitas tema ette ja tõmbas lapse tema üsast välja, nii et see mehe põlvedele langes. "Sinu hooleks jäetud." Naine ja mees, isa ja ema saavad siin pildiks Jumalast: ilma sinuta poleks mind. Sa ei saa ometi armastada vähem kui inimesed, ja mina tean, et sinu juures olen ma varjatud, igast küljest ümbristatud.

Oma elu hästi mäletades on palvetaja end rõhuvast kitsikusest vabaks võidelnud: kui Jumal ka praegu kaugel oleks, siiski tean ma, et ma olen kord temas elanud! "...mu ema üsast alates oled sina minu Jumal!" Kogu minu olemine selle juurteni pole mõeldav Jumalata.

VALESTIMÕISTMINE JA VARJATUD VARANDUS

Neljandat korda kõlab siin kogu psalmi juhtsõna: sa oled "minu Jumal"! Et see sõna on võimaldanud ühe üllatava avastuse, siis olgu siinkohal lubatud katkestada psalmi seletamine ning minna Kolgata künkale. Seal ripub kahe kurjategija vahel postis Jeesus Naatsaretist ning ootab surma.

Evangelistid Matteus ja Markus annavad edasi, et Jeesus hüidis üheksandal tunnil kõva häälega: "El(o)ii, El(o)ii, lemaa sabahaani!" Sellele on lisatud üks näiliselt tähtsusetu vahelause, mida vaevalt märgatakse: "see on meie keeli..." Aga kui evangeliumis tuleb ühte psalmi, palvet, tõlkida, et juba Markuse ja Matteuse kuulajad ja lugejad võiksid (paremini) mõista, mida Jeesus seal palvetas, siis on see silmatorkav. Tegelikult palvetas Jeesus aramea keeles, oma lapsepõlve keeles, mis hilisemal ajal ilmselt igapähele enam arusaadav polnud.

Nüüd järgneb evangeliumis märkus, mis on eksegeete ikka ja jälle mõistatama pannud: "Aga kui mõningad neist, kes seal seisid, seda kuulsid, ütlesid nad: "Tema kutsub Eelijat!"... "Oota, saab näha, kas Eelija tuleb teda aitama." (Mt 27, 47.49) On küsitud, mida rääkis Jeesus, et juuresolijad seda Eelija kutsumisena mõistsid. Nüüd võib viidata sellele, et evangeliumid pole tahtnud anda sündmustest risti all edasi täpset protokollit; kindlasti räägiti seal paljugi, mida hiljem üles ei kirjutatud. Kuid võib-olla on

siiski olemas üks viide sellele tähelepanuväärsele notiitsile “tema kutsub Eelijat!”.

Vastamaks sellele mõistatusele tuleb uurida põhjalikult kahte küsimust: 1. Kes kuulusid nende hulka, kes olid risti all kohal ning kuulasid pealt? 2. Mida ja kuidas Jeesus tegelikult palvetas?

Esimese küsimuse juurde: et nende hulk, kes olid kohal ja kuulasid pealt, võis koosneda neljast rühmast inimestest: 1) naised ja mehed Jeesuse kaaslaste seast koos mõnede jüngritega, 2) variserid, saduserid ja kirjatundjad, 3) sõdurid, 4) uudishimulikud ja möödakäijad. Jätkem kaks viimast rühma vaatluse alt välja, sest nende huvi surija vastu oli pigem ajutine.

See-eest sidus kaht esimest rühma ühine huvi: kas see Jeesus päästetakse veel või mitte? Naiste ja meeste hulgas, kes olid Jeesuse kaaslased, kasvas hirm oma rabi pärast iga hetkega, sest kui tema sureb, siis on see nagu Jumala kohtuotsus. Kas ei seisnud kogu Seaduses, Prohvetites ja Kirjades, et Jumal päästab oma Õige, et ta ei lase tal hauda näha? Seevastu, nagu ütles juba Deuteronomium 21, 23: “poodu on Jumalast neetud.” Niisiis, kui Jeesus oli tõesti Issanda töotatu, Iisraeli Lootus, Võitu — aga selle kasuks on seni ometi rääkinud pea kõik —, siis pidi Jumal ju peagi läkitama oma ingli teda päästma? Või pidi tulema Eelija ning ta alla tooma. Kui seda ei peaks sündima, siis...

Süüdistajate rühm seevastu võidutses iga hetk üha enam: kas nad polnud alati öelnud, et see seal on üks kelm, kes on liidus Beltsebuliga! Rahva eksitaja ning Jumala teotaja! Nüüd, kui Jumal tal surra laseb, kinnitatakse seda objektiivselt, kõigi silme all. Seega ütleb Jahve ise, et see seal polnud see. Surnud Messias pole mingi Messias. Ja nad said üha kindlamaks, et mingi Eelija ei ilmu enam ega tee imet.

Niisiis määras mõlema rühma kohalolijate põhihuvi see, kas Jumal sekkub veel või mitte, kas Eelija saadeti veel või mitte. Üldtunnustatud teoloogia kohaselt otsustas see antud inimese tõelise tähenduse.

Teine küsimus: mõistatuse lahendamiseks tuleb edasi panna tähele, mida ja kuidas Jeesus palvetas. Ta palvetas 22. psalmi aramea keeles ja kõva häälega, nagu juudid ka tänapäeval palvetavad. Mõned aastad tagasi tegi keegi aramea keele oskaja

midagi põhiolemuselt väga lihtsat ja mõistetavat, ta luges seda psalmi, mille esimest salmi Jeesus ristil kahtlemata aramea keeles palvetas, aramea keeles edasi. Seejuures jõudis ta meie ülaltoodud 11. salmini: “mu ema üsast alates oled sina minu Jumal... eli ata (minu Jumal — sina).”

Kui nüüd arvestada, et Jeesuse surma olukord (kokkusurutud rinnakorv, raske hingamine) vähendas tema valju kõne selgust, siis on arusaadav, et selgest “eli ata’st” sai kokkuhääldatud “eliata”, seda aga võis “juuresolijate” kõrv haarata kui “eli ja ta”. “Eli ja ta” aga tähendab tõlkes “Eelija tuleb/tule”!

Juuresolijad, nii pooldajad kui ka vastased, kuulsid vastavalt oma ootavale hoiakule seda, mis neid endid liigutas, kas Eelija tuleb veel või laseb Jumal tal langeda. See oli nende kartuse või vastavalt nende suure rõõmu “mõtteskeem”. Jeesus seevastu oli palunud hoopis muud. Ta ei karjunud hirmuga appi, vaid tunnistas oma varjatust Jumalas: Eli ata — Sina oled mu Jumal!

See tähendus, mis võis ju vaid aramea keele oskajale selgeks saada, pidi väga vara hääbuma. Alles jäi vaid valulik teoloogiline ja näiliselt ainus oluline küsimus: kas Jumal lähitab veel Eelija või mitte? Kui mitte, siis on Jumal ise tema hukka mõistnud. Kuid Jeesus oli selle teoloogia juba ületanud. Selle, mida ta tegelikult õpetas, varjutas valesümboolne, aimamata ise, mida ta kinni katab, ning see kanti otsekui aare meie päevini: Eli ata — Sina oled minu Jumal!

HIRMUST ÜMBRITSETUD JA JUMALATA

Pöördugem tagasi psalmi esimese palvetaja juurde. Omaenda kehva elu kõhna rammu abil võitleb ta vaimuliku kitsikuse võimu vastu. “Ära ole minust kaugel, sest kitsikus on ligi.” Siin rõhutavad juhtsõnad, et mitte Jumal pole lähedal, vaid lähedal on kitsikus, Jumal aga on surnud.

Ja jälle algab vastupidine liikumine. Üles astuvad loomad, metsikud, ähvardavad loomad. Uue, viienda lõigu (salmid 13–19) algus ei saa jääda tähelepanuta: *Palju sõnne ümbritseb mind, Baasani pühvlid piiravad mind! Nad ajavad oma lõuad ammuli*

mu vastu, nagu lõvi, kes murrab ja mõirgab! Kas neid loomi on mõistetud reaalsena või tuleb neid mõista kui sümboloid?

Küsimus loomade tähenduse kohta selgineb, kui küsida, mis on selle lõigu mõte.

Tänapäeval loomaaias pühvleid, lõvisid, sõnne nähes ei tarvitse me hirmu tunda. Iisraellane, kes tol ajal jalgsi teel oli, pidi arvestama metsloomadega kokkusaamise võimalusega ning siis oli küsimus elus ja surmas. Loomad ei tähenda, nagu eksegeedid arutlevad, "deemonlikke haigusevaimusid", vaid hirmu. Hirmu elu ähvardatuse pärast ja kaitsetust. Kas seda seletust võib kinnitada?

Me leidsime, et 22. psalmi esimesel osal on süstemaatiline liigendus, vaimuliku kitsikuse ägedale rünnakule järgneb iga kord rõhutu vastupanu. Kaks lõiku koos moodustavad iga kord usu-võitluse ühe "faasi". Loomadega algab võitluse kolmas faas. See viies lõik, kus on öeldud, et nüüd jõuab kätte kitsikuse, pimeduse ja usuvõitluse viimane piir, pole juhuslikult teistest pikem.

Vaadates tagasi märkame veel midagi, nimelt läbielatava kitsikuse kasvu. Esimese faasi vaimulik kitsikus näib praegu otse akadeemilisena, need olid "ainult" haritlaste teoloogilised probleemid, millele võis teoloogilis-ratsionaalselt vastata. Seevastu teise faasi kitsikus (3–4 lõik) oli juba eksistentsiaalsem, see "puudutab" kedagi, inimesed rõhuvad kedagi otseselt, ahistavad hingeliselt, vaimselt ja kehaliselt. Kuid palvetajale jäi veel omaenese elu ruum. Nüüd aga, Jumalast ja inimestest mahajäetuse kolmandas faasis, tungib kitsikus tema sisse, hirm sööb ta hinge ja ta näib kaitsetuna, väljaantuna, pääsulootuseta. Maalikunst ja *science fiction*-filmid kasutavad pilte loomadest samal otstarbel, hirmu tekitamiseks!

Hirm hoiab palvetaja hinge oma küüsis. Kuid kas siin on tõesti tegemist "palvetajaga", nagu me seni oleme lihtsuse pärast öelnud? Kas pole "ta" pigem kirjanduslik fiktsioon, mille abil kirjutaja oma tõelist teemat paremini kujutada võib?

Nüüd võib kindlasti öelda, et selle psalmi tõeline teema on inimese mahajäetus Jumalast, ja seda üldise teemana, olukorrast tingitud isiklike värvinguid välditakse. Tänapäeval me ütleme, et psalm tõstatab "teodiike-probleemi", inimkonna igivana küsi-

muse, kuidas on maailmas esinev kurjus ja pimedus ühendatav Jumala headusega. Oma maailmamõistmisest lähtudes pidi iisraellane küsimust osaliselt muutma, kuidas võib Jumal olla "kaugel", kui tema nimi ometi tähendab "mina olen sinu "ligi" ja päästan su" (vrd nt 1 Sm 2, 1–10).

Psalmi kirjutaja tõstatab igivana küsimuse: kes on Jumal? Kus, kuidas ta on, kui ta isegi oma kõige ustavamat kitsikusest ei päästa? Selleks laseb ta meie fiktiivsel palvetajakujul elada läbi mitmesuguseid vaimulikke kitsikusi ja katsuda läbi vastuargumente. Vaimuliku kitsikuse üksikud "läbielamised" on ta andnud täiesti tõelistena, küllap on isegi kirjutaja ise mõne neist läbi elanud. Siin aga kujundab ta need süsteemikindla valikuna palvetatud eeposeks, mille ta loomade ülesastumisega haripunkti viib, nüüd ümbritsevad palvetajat veel küsimused ja vastuargumentid, mis teda absoluutselt ähvardavad. Ta ise on kaitsetu, selge hirm hiilib temasse.

See psalmi pikim lõik on liigendatud omakorda kolmeks: loomadest põhjustatud hirm, hirm omaenda lõpu ees, hirm küüniliste vägivallatarvitajate ees.

Üksikasjadena nähtub järgnev: Baasanis (Genetsareti järvest idas paiknev ala) pidi tol ajal leiduma eriti suuri tarvaid, lõvisid leidus Jordani tihnikus. Kuid nagu ütleb näiteks Jesaja (35, 7.9), Messia riigis metsikuid loomi enam ei ole!

Pärast seda, kui palvetaja väljapääsuta hirmust ja ähvardatusest on, kasutades pilte loomadest, loodud üldine kujutlus, liisandub nüüd "olemasolu lakkamise" aspekt (salmid 15–16): *Ma olen väljã valatud otsegu vesi* — seda tuleb endale ette kujutada kõrbes, veel enne kui vesi õieti maapinnale saab, on see aurustunud (Nl 2, 19 kasutab sama kujutlust) *...kõik mu luud-kondid on ühest ära! Mu süda on nagu vaha, ta on sulanud mu sisikonnas! Mu ramm on kokku kuivanud nagu potitükk ja mu keel on kinni suulae küljes, ning sa paned mind surma põrmu...* Need on kõik "lagunemisprotsessi", lõpu kujutlused. Seejuures väljendatakse psalmis 137, 6 pildiga "mu keel on kinni suulae küljes" karistust sellele, kes Siioni Jumala maha jätab, siin aga on Jumal jätnud maha ustava, ja sellel on keel suulae küljes kinni! Ja siiski, nagu terves psalmis, nii kõlab ka selles lõigus läbi aluspõhjaks olev Jumala poole hoidmine: *sa paned mind surma põrmu!* On parem,

kui Jumal mu sinna paneb ja mina sellest aru ei saa, kui et ma lihtsalt kuskil laman ja Jumalat hoopiski pole.

Salmid 17–19 näitlikustavad hirmu kolmandat aspekti: *koerad ümbritsevad mind...* “Koerad” oli tollal üks paganate, jumalate tähistus. Järgnevad piltlikud väljendid liituvad eelnevaga vahe- tult: *...tigatede hulk keerleb mu ümber, nad uuristavad mu käsi ja jalgu.* Sellel kohal on algtekst väga rikutud ja raskesti dešifree- ritav, “läbi puurima” (“konte paljaks sööma”) asemel võib sama hästi lugeda “siduma” või veel muudki. *Ma võin lugeda kõiki oma konte! Nemad vahivad mulle otsa ja parastavad mind...* Küllap mõtleme meie seejuures piltidele näljahädalisist neljanda maailma maade põgenikelaagreis. *...Nad jagavad mu riided eneste vahel ja heidavad liisku mu kuuele.* Ka see nõnda tuntud salm kirjeldab veel tänapäevalgi tuttavat kogemust, kui keegi on intensiivravis suremas ja pärijad on juba kohal ega taha oodata, kuni ta “valmis” saab, aga et see võtab aega, siis hakkavad nad jagamisega juba peale (vrd Ps 41).

VANA TESTAMENDI “HINGE PIME ÖÖ”?

Kas 22. psalmi võiks pidada varajaseks katseks kirjeldada “hinge pimedat ööd”? Meid on õpetatud, et selle on teinud läbi paljud pühakud, inimesed, kes “kogevad” Jumalat, kes on leidnud temas kogu oma armastuse — ja kelle jaoks Jumala sulnis ligiolu muutub järsku pimedaks tühjuseks, eksinud-olemise mõnitavaks lõustaks. Mõnikord esineb “hinge pime öö” masenduse kujutamise viiside seas või on tegelikult sellega läbi kasvanud.

Midagi niisugust jutustatakse meile Aabrahamist. On öeldud, et esialgu (1Mo 15, 6–12) “ta uskus Jehoovat...” Siis aga tekkis tal küsimusi, kahtlusi. Aabram ootab, et Jumal annaks talle kindluse, mis ei laseks kahelda. Ta ootab kogu päeva, õhtuni välja, kuid midagi ei juhtu. “Aga kui päike loojus, vajus Aabram sügavasse unne, ja vaata, hirm ja suur pimedus haarasid teda...” See on see hirm, mis meie palvetajat haarab: Jumalat pole. Tema töötused, tema nimi on ettekujutus!

Pärast seda kitsikust, mis otsekui hirm kadunud Jumala pärast hinge alla surub, pole sellelt palvetajalt tegelikult mingit vastupa-

nu enam oodata. Temaga on lõpp, tema saatus on otsustatud. Siis kõlab kolmandat korda juhtsõna "aga": *Aga sina, Jehoova, ära ole kaugel, minu vägi, tõtta mulle appi!...*

Imestusega kuuleme, kuidas mahajäetu end nii-öelda küünar-nukkide toel püsti ajab, ainult selleks, et anuda. Rohkem "vastupanemist" pole enam võimalik. Pimeduses hinge kätte pole jäänud midagi oma, et end kaitsta, nüüd võib ta ainult "sina" öelda: mina ei saa enam üldse midagi appi võtta. Mina olen tühi. Nüüd tuleb kõik teha sinul...

Torkab silma, et kolm "aga" [Algtekstis "ja/aga". *Tlk.*] moodustavad järjekorras kindla väljenduse: "ometi sina", "aga mina", "aga sina", jagatuna usuvõitluse kolmele faasile. Tema viimane anumine on puhas palumine, täielik sõltuvus Jumalast. ...*Tõmba mu hing ära mõõga eest, koera käest mu ainuke! Päästa mind lõukoera suust ja metshärgade sarvist vasta mulle!* Ähvardused loetakse veel kord vastupidises järjekorras esitatud kokkuvõttena üles: võim, jumalatus, hirm ja väljaantud-olek. Ja see kõik käib ühe uskuva kohta, kelle hinge surub maha kitsikus Jumala pärast. Jumal peaks ometi päästma, välja kiskuma! Mitte midagi sellist! Ta on kaugel... Ja ometi on palvetajal viimane, põhjendamatu, kuidagi irratsionaalne lootus: sina, kes sa oled kaugel, päästa mind, vaest!

VAENE

Mõned tõlked toovad "vaese" asemel midagi muud [Eesti tõlkes nt "vasta mulle!" *Tlk.*], ning tõlgendavad nii, nagu oleks oraakel toonud kaebajale kuulutuse pääsemisest. Siinkohal tuleks näidata, et see koht tähendab pigem "päästa mind, vaest!" .

Kui siin seisaks: "Sa oled mind kuulda võtnud, mind metshärja sarvist päästnud", siis oleks viimasel silmapilgul ikkagi ime sündinud, Jumal oleks sekkunud ja päästnud, vaga võiks nüüd Jumalale kiitust laulda! Kas ei ütleks siis Jeesus: "Eks paganadki tee sedasama? Kui sind päästetakse, kui kõik laheneb sinu jaoks soodsalt, on siis Jumalat kiita mingi kunst?" Kuid mis siis, kui ei lahene? 22. psalm tõstatab küsimuse Jumalast järeleandmatu ja süstemaatilise rangusega, aga kui ei lasta sündida kõige äär-

muslikumal, välditakse viimset konsekventsust, siis oleks see nii kirjanduslik kui ka teoloogiline "stiiliviga".

Kui aga psalmi esimese osa viimane sõna kõlab "mind vaest", siis moodustab see peale selle ka seose esimese sõnaga "Mu Jumal, miks sa jätsid mu maha". Kirjutaja stiilitunnetuse juures, millest ta on meile jättnud küllalt näiteid, oleks oodata selle seose loomise kavatsust.

Aga siia tuleb meil lisada lühike ekskursus tähistuse "vaene" tähendusest. Kui me tänapäeval vaestest räägime, siis me mõtleme nendele arvututele oma maakeral, kes elavad alla elatusmiinimumi. Meie jaoks kuulub vaesus sotsiaalprobleemide hulka.

Ometi mängis Iisraeli jaoks, kellel oli läbi ja läbi usuline maailmapilt, kõikeotsustavat osa Jahve. Kui meie palvetaja end lõpus "vaeseks" nimetab, siis ei mõtle ta sellega, et tal puudub raha või töö, tema mõttes pole esikohal mitte miski sotsiaalne, vaid "sina, Jumal, sina jätsid mu maha!" Ta oli vaene Jumalast, see oli halvim.

Loomulikult tundis ka Iisrael sotsiaalses mõttes vaeseid [vrd Erich Zenger, "Mit meinem Gott überspringe ich Mauern", raamatus *Einführung in das Psalmenbuch*, Freiburg i.B.: Herder, 1987, lk 172–175]. Siiski oli see aineiline, väline vaesus sageli seotud patuga ja seda tõlgendati, kas õigusega või õigustamatult, karistusena. Seetõttu tuleks Piiblis iga sõna "vaene" mainimise juures täpselt järele vaadata, mis aspekt on esiplaanil rohkem, kas sotsiaalne või teoloogiline.

22. psalmis on "vaesuse" all mõeldud ühetähenduslikult teoloogilist tasandit. Palvetajal pole eelkõige puudu mitte millestki ainelisest ega tervisest, tal on puudus Jumalast! Sest jumalakeskse maailmapildi puhul on suhe Jumalasse üle suhtest asjadesse ja inimestesse. Kui keegi on kaotanud suhte Jumalaga, siis on ta selles suhtes tõesti vaene. Selle tõelise on ta kaotanud. See kaotus kaalus rohkem kui asjade või tervise või inimese kaotus. Viimased võisid olla tõelise kaotuse nähtavaks väljenduseks.

Seda tõlgendust Uue Testamendi üle kandes võib küll tuleda tuntud esimesele õndsakskiitmisele uus rõhuasetus: "Õndsad on vaesed Jumala ees", kes on "vaesed vaimus", "vaimulikud vaesed" (ja kuidas veel tõlkida võiks). Kreeka *ptoochoi too pneu-*

mati võib tõlkida ka “vaesed Vaimust”, ja see võiks täpselt tabada tõelise vaesuse tuuma jumalakeskse maailma mõistes. Sel juhul on Jeesuse sõna tõesti “rõõmusõnum”: Teie, kellest kogu maailm usub, et te olete Jumala Vaimu poolest vaesed ja et Jumal on teid mingisuguste pattude pärast maha jätnud ja ära tõuganud, teile ütlen ma: Teile kuulub Jumal ja kogu taevas!

Jeesus pööras pea peale käibiva teoloogia (ja mitte sotsiaalse korra) ning seepärast tegi tema sõnum need, kes pidid end Jumalast äratõugatuks pidama, nii rõõmsaks, ja jüngrid nõnda jahmunuks (Mk 10, 24–27)!

Sõna “vaene” seisab psalmi keskel. See võtab esimese salmi “Jumalast hüljatuse” mõtte taas üles, ehitades samas silla psalmi teisele osale, sest see on uus temaatiline juhtsõna. (Seda võiks nimetada teise põhjusena, miks peab salm 22b tähendama “päästa mind, vaest”. “Vaene” kui uus juhtsõna peab esinema kolm korda. Seepärast tuleb tõlkida siin “mind vaest”. “Vastamine” või “kuuldavõtmine” kõlaks siis kirjanduslikult ja teoloogiliselt õiges kohas salmis 25d.)

AIMDUS MURDEKOHAL

Psalmi teine osa algab 23. salmis täiesti ootamatult ülistava kuulutusega. Pärast viimast piltlikku väljendit, mis kujutab vaese, Jumalast mahajäetu saatust tegelikult otsustatuna, polnud edasiminekut enam oodata. Mees oli surnud või pigem Jumal oma nimele truudust murdnud! Kuidas ja mispärast võib see inimene nüüd Jumalat kiita ja ülistada?

Võib-olla on viimati kuuldu järel möödunud küllalt pikk aeg ja viimasel hetkel on siiski sündinud midagi sellist, et vaene pääseti...?

Kuid sellest pole midagi kirjutatud. 25. salmis on küll kirjas, et Jumal on kuulnud vaese kisendamist, kuid siiski ei leia selles ähvardavas olukorras mingit viidet pöördele, ei mingit palvetaja kolmeastmelise kitsikuse kolmeastmelist töötlust. Peale selle tuleb tähele panna, et tegemist pole ainelise kitsikusega, vaid põhjatu mahajäetusega Jumalast. Ja mitte kuskil pole kirjas, et Jumal on end juba palvetajale taas tunda andnud, nii et see teda ülistada

võiks. Ärgem unustagem, et siin luuletab kirjanik üht teoloogilist laulu, mis uurib seniajani üksnes küsimust, mis saab siis, kui Jumal ei päästa...?

Ka sellel psalmi "murdekohal" ei tule meil küsida, kuidas seda meest veel päästa võib, vaid pigem seda, missugune teoloogiline mõistmine võimaldas kirjutajal/luuletajal Jumalat "sellele vaatamata" kiita ja ülistada ning rääkida päästmisest, kuigi Jumal äärmisel kitsikusel edasi kesta laseb?!

Kui Ristija Johannes istus vanglas ja tema jüngrid tõid talle sõbra vastuse, et jalutud käivad, pimedad näevad jälle, siis kuulis ta neid sõnu, kuid tema pimedust need ei viinud. Selles seisneb meie usu tõeline läbikatsumine: kui Jumal ei sekku, kui kõik kulgeb nii, nagu teda poleks, või pigem, nagu oleks Jumal mu maha jättnud. Mis usaldus see on, kui teist austatakse ainult seni, kui ta mu soovidele vastab? Pärast seda, kui Jeesus oli palvetanud "Eli ata", ei muutunud miski. Ta teadis, et nüüd ta sureb. Jumal ei päästa. Kas rahval oli õigus, kui ta teda pilkas? Kuidas, mille eest saab Jumalat siis veel kiita? See on meie psalmi probleem.

Ei paista, et selle laulu teoloogist autoril oleks oma küsimusele juba mingi ratsionaalne, teoloogiline vastus olemas olnud. Küll aga oli tal, nagu mulle näib, mingi sõnatu aimdus, vaist, mis suunast võib usu raskeima katsumuse puhul vastust leida. Alles Jeesus sõnastas selle aimduse oma elu ja surma sõnaks, sest tema seisis sama katsumuse ees. Vaadakem, kuidas ta selle ületas.

"NAIIVNE" KUJUTLUS JUMALAST..

Jeesuse kolme kõrbekiusatuse hulgast võiks kiusatust "pühakoja harjal" (Lk 4, 9–12) nimetada küll keskseks (ükskõik, kas see paikneb keskel nagu Matteusel, või kolmandal kohal nagu Luukal), sest juudi jaoks on tempel usus keskne koht ning kiusatus on suunatud otse selle usu keskmele, Jumalale endale või pigem juudi käsitusele Jumalast.

Nüüd ehitab kiusaja üles järgneva argumentatsiooni. Kui sina oled Jumala Poeg, ei või sinuga midagi juhtuda. Sul pole vaja tunda hirmu, et miski viltu läheb. Parim isa, sinu Isa taevas, hoiab sind iga õnnetuse, ebaedu, hukkumise eest. Kuula nüüd, mida ta

sulle 91. psalmis töötab: lõvid ja maod ei tee sulle midagi, mitte sina, vaid kurjad tõugatakse eemale, nemad langevad paremal ja vasakul, sina aga jääd seisma. Sind ei taba mingi õnnetus. Sind, sind kantakse kätel. Ta päästab su, sest sina ju ripud tema küljes!

Ja Jeesus vaatab, et mina kukun sinna alla, Jeruusalemma tänavasillutisele, ja inglit ei tule mind kätel hoidma. Seal, Kolgata künkal kisendan ma, ja taevane isa ei päästa mind... Jumal ei hoi mind kõige selle eest!

Kui üldiselt meelsasti palvetatud 91. psalmi käsitust Jumalast nii vaadatakse, siis võidaks seda nimetatada "naaiivseks käsituseks Jumalast". Naaiivseks seepärast, et see maalib pildi Jumalast, kes oma õiget kõige eest hoiab. Aga igauks teab, et sellist Jumalat pole! Jumal ei hoi hoopiski mitte kõige eest. Ristil poleks Jeesus seda psalmi saanud palvetada. Jah, selles kujutatud käsitus Jumalast viib küll otsejoones vaimuliku pimeduse kiusatusse, kui just ei sega end vahele midagi kõigest sellest, mida siin Jumala kohta suurejooneliselt väidetakse.

Juba oma avaliku tegevuse päris alguses on Jeesus niisiis vähemalt oma vastuses kiusajale olukorrast ristil üle saanud, öeldes: "Sa ei tohi Issandat, oma Jumalat, kiusata!" Mida kätkeb see vastus?

"Kiusama, proovile panema" tähendab järele katsuma, kas miski funktsioneerib nii, nagu oodatud. "Jumalat proovile panema" tähendab siis seda, et ma usun sinusse, Jumal, kui sa mind selle ja selle eest hoiad, kui sa funktsioneerid nii, nagu ütleb psalm 91. Selle valesst jumalakäsitusest, "tingimustega usust" lähtuva kiusamise ületab Jeesus oma vastusega, mis viimselt tähendab, et ma usun sinusse ka siis, kui sa mind hukkamise eest ei hoi. Minu armastus sinu vastu ei nõua mingeid tõestusi! Ma olen sinu armastuses minu vastu nii kindel, et ma võin ka hukkuda ja surra ega hakka selle pärast sinu olemasolus ega sinu armastuses kahtlema. Ma tean, et sa oled olemas ja armastad! Ma ei mõõda sinu armastust sellega, kas see mind millegi eest hoiab, sest see on palju suurem. See hõlmab kõik, ka selle surma, kes sinu küljes ripub. Alles siis saab sinu aulisus täielikuks, kui keegi sinu armastusele loodab ilma muu kindluseta peale sinu sõna, mille sa öelnud oled.

Jumalat mitte kiusata! Mitte mõõta Jumalat selle järgi, kas ta mind selle ja tolle eest hoiab, sellest ja tollest päästab, see võis olla 22. psalmi autoril aimamisi mõttes, kui ta lasi kitsikusel muutusteta edasi kesta ja palvetajal siiski kiitma puhkeda. "Mitte näha ja siiski uskuda!"

TEINE OSA, KOLMEASTMELINE KIITUSLAUL

22. psalmi teine osa sisaldab taas liigendust, seekord neljas lõigus. Me leiame ka siin tõusu, seekord kiituse ja Jumalariigi ootuse. Seekord pole meil enam vaja arvata, nagu oleks eelnevalt nii läbikatsutud palvetaja ise see, kes kiidab. Ta oli ju ainult teoloogist laululooja kirjanduslik kuju, kelle abiga laulu looja viis usu pimedada öö kiusatuse äärmuseni, kuni selleni, kus Jumal surma eest ei hoi, veel enam, kus tuleb kukkumine, nagu Jakobusel, kes hukkus Jeruusalemmas, nagu esimestel kristlastel Roomas, kes ei saanud mitte "lõvide peal tallata", vaid vastupidi, ja mitte tuhanded amfiteatris istujad ei lange, vaid nad ise. Jumala ülistamine veel siis on sellisel juhul kiitus, mis ei kiida Jumalat mitte tema päästvate tegude, vaid tema enda pärast, seega hõlmab see ka minu langemist.

Ma tahan su nime kuulutada oma vendadele... Jumala "nime" mainimine sobib teise osa algusse suurepäraselt kontrastiks Jumala "nimele" esimeses. Seal kandis Jumal nime "Mahajätja", "Kauge", "Vaikiv". Siin on nüüd Jumala igivana nimi "alguses", "Ma olen see, kes ma olen". Ma olen kohal, kui sa ka ei näe, ei tunne. Ma olen kohal, kui sa ka hukkad ega ole hoitud äärmisest. Ainult nii võib lunastus kõike lõpule viia. See tunnetus motiveerib luuletajat minema välja ja kuulutama Jumalat.

Oma nime "kuulutamine vendadele" meenutab Ülestõusnu sõnu Maarja Magdaleenale: "Mine mu vendade juurde ja ütle neile... Maarja Magdaleena tuleb ja teatab jüngritele" (Jh 20, 17j). 22. psalm avaneb üha enam Suure Reede ja Ülestõusmispühade ühendajana.

...keset kogudust ma tahan kiita sind! "Koguduse" asemel oleks siin (ja mujal) parem "rahvakogu" või "kokkutulek", sest see mõiste, millest tuleb "sünagoog" ja hiljem *ecclesia* 'kirik', tu-

letab palju selgemini kui "kogudus" meelde Piibli suuri teemasid, laialipillutamist ja kogumist, mis saavad patu ja armu väljenduseks.

Nagu juba 23. salm, nii pöördub järgmine veel selgemalt Iisraeli poole: *Teie, kes Jehoovat kardate, kiitke teda, kõik Jaakobi sugu, austage teda! Ja värisege tema ees, kõik Iisraeli sugu!* Selles ilmneb vastavus esimese osa teise lõiguga, milles rahva õndsusloo meeldetuletamine peab tõrjuma vaimulikku kitsikust. Nüüd kinnitatakse seda lugu. Kui 5. salmis oli juttu isade "lootusest", siis leiab see juhtsõna kunstipärase vastavuse 25. salmis, milles rõhutatakse kolm korda: *Sest ta ei pannud halvaks ega põlanud viletsa häda ega varjanud oma palet tema eest, vaid kuulis, kui ta kisendas tema poole!* Ja otse keskpäigas asub uus juhtsõna "vaene" — see on kunstipärane kirjanduslik kokkuviiimine esimese osaga.

23.–25. salm moodustavad psalmi teise osa esimese lõigu, milles "palvetaja" pöördus kogu Iisraeli poole. Teine lõik (26.–27. salm) pöördub nüüd "vaeste" poole, nende inimeste poole, kes kogevad samasugust vaimulikku kitsikust ja näivat Jumala kaugelolu, nagu seda on luuletav teoloog kujutanud palvetajas. *Sinu ustavust kiidan ma suures koguduses...* Suureks "rahvakoguks", milles palvetaja Jumala ustavust ülistab, võib olla Siioni palverändurite hulk, kelle seas "vaesed", niisiis need, kes suhet Jumalaga kõige tungivamalt otsivad, olid kindlasti kõige intensiivsemad palvetajad, sest nemad olid Jumala toimimisele kõige vastuvõtlikumad, vajades teda kõige enam. Nüüd täitsid nad, mida nad Jumalale kitsikuses töotanud olid: *...ma tasun oma töötused nende ees, kes teda kardavad!*

Allaheitlikud saavad süüa ning saavad kõhud täis... Siin pole mõeldud uusaegset vaeste toitlustamist, mis on eelkõige sotsiaalne tegevus. Kui "vaesed", niisiis "Jumalast mahajäetud" tookord kõhud täis said, siis kerkib silme ette pigem lõpuaja söömaaeg, mille Jahve "selsinasel mäel" valmistab (Js 25, 6–9!), või Ps 63,6: "Nagu rasvast ja õlist täitub mu hing..." Sel vaeste söömaajal, nende söömisel ja kõhu täissaamisel on teoloogiline tähendus. See on töötatu täitumine, ja hing, ihu ning vaim pidutsevad koos. Kel oli nälg Jumala järele, see saab täis Jumalast!

... *Jehoovat kiidavad, kes teda otsivad! Teie süda saagu elavaks igavesti!* Niisiis need, kelle vaimu ja hinge pime öö veel kestab, sest nad on kaotanud selle, keda nende hing austab, need vaesed, kelle jaoks veel miski muutunud pole, need peavad Issandat juba ülistama ja nende süda peab juba nüüd uuesti ellu ärkama! Nad ei pea end mitte kunagi enam "ettetänamisest" loobuma sundida laskma.

28.–29. salm moodustavad kolmanda lõigu. Selles laieneb vaatleja pilk "kõigele", see on lausa uus juhtsõna: *Kõik maailma otsad tuletavad teda meelde ja pöörduvad tagasi Jehoova juurde; ja sinu ette kummardavad kõik rahvaste suguvõsad! Sest Jehoova päralt on kuninglik võim ja ta valitseb rahvaid...* Sõna "kõik maailma otsad" juures tahaks mõelda hoopis Gn 11, 1–2-le (ja järgnevatele!): "Kogu maa", "kõik inimesed" pillutatakse seal laiali. 22. psalm teatab nende uuest ühtsusest ühises Jumala kiitmises.

Kuid mitte ainult kõik rahvad, kõik maailma vägevad, vaid koguni need, kes šeolis, surmariigis ootavad, ka need saavad osa uuest Jumala osadusest: *...Kõik ilmamaa lihavad saavad süüia ja kummardavad tema ette, tema ette vajuvad põlvili kõik, kes lähevad alla põrmu.* Ka Jesaja tunneb seda Iisraelis muidu harvaesinevat käsitlust, et "sinu surnud ärkavad ellu, minu laibad tõusevad üles! Ärgake ja hõisake, põrmus lamajad! (Js 26, 19). Kuid selle prohvetliku nägemuse läbisurumiseks peab Jesaja võitlema ratsionaalse, traditsioonilise mõtlemise normaalsuse vastu: "Surnud ei ärka ellu, kadunud ei tõuse üles! Seepärast sa siis nuhtlesid neid ja hävitasid nad..." (26, 14). Veel natuke enne seda oli ta kuulutanud: "Nähku nad siis su püha viha rahva pärast ja häbene-gu!" (26, 11). On tunda, kuidas prohvet end Jumala uue tegevuse juurde võitleb. Ka 22. psalm on selle võitluse läbi teinud, nüüd võib ta lasta alata surnute ülistusel elavale Jumalale, kes on otseku Ülestõusnu läinud alla surmavalda ja oma "saagi" endaga üles toob.

ÄRGE JÄÄGE MINUST KAUGELE!

Järgnev salmiosa on väga rikutud. See võib siinkohal seletamata jääda.

Lõpusalm, milles me tunneme ühtlasi ära teise osa neljanda lõigu, on tõlgitud nii: *Issandast jutustatakse tulevasele põlvele! Nad tulevad ja kuulutavad tema õigust, vastsiindivale rahvale jutustades, et tema on seda teinud!* See "tulevane põlv" on Paulusel "uus loodu" (2 Kr 5, 17), uus inimene, kes ei kummarda Jumalat ei Garizimil ega Siionil (ka mitte Roomas ega Medjugorjes), vaid "Vaimus ja tões" (Jh 4, 23). Need on need valitud ja läkitatud (Jh 15, 16), keda üksnes armastusest tunneb.

Kogu psalmi lõpusõna "et tema on seda teinud" tuletab meelde "tööd", mida lõpule viima on Poeg saadetud (Jh 4, 34). See tegu on Jumala halastus, tema üksiku ärakadunu tagasivõitmine, et kõik võetaks kokku Kristuses (Ef 1, 10). Kuid heebrea sõna on võimalik tõlkida ka "see on täidetud". See on see sõna, millest Johannes (19, 30) meile teatab kui Jeesuse viimasest sõnast ristil. Aga siis me võime arvata, et Jeesus on palvetanud terve psalmi lõpuni!

Heitkem nüüd pilk tagasi. Psalmi algussõna jaoks, millega Jeesus paljude arvates oma Jumalast mahajäetust väljendas, tuleb esile täiesti uus tõlgendamisvõimalus. Tuletagem meelde, et väljenduse juurde "Jumal on mu maha jätnud" kuulub kaks asja, sündmus ja tõlgendus.

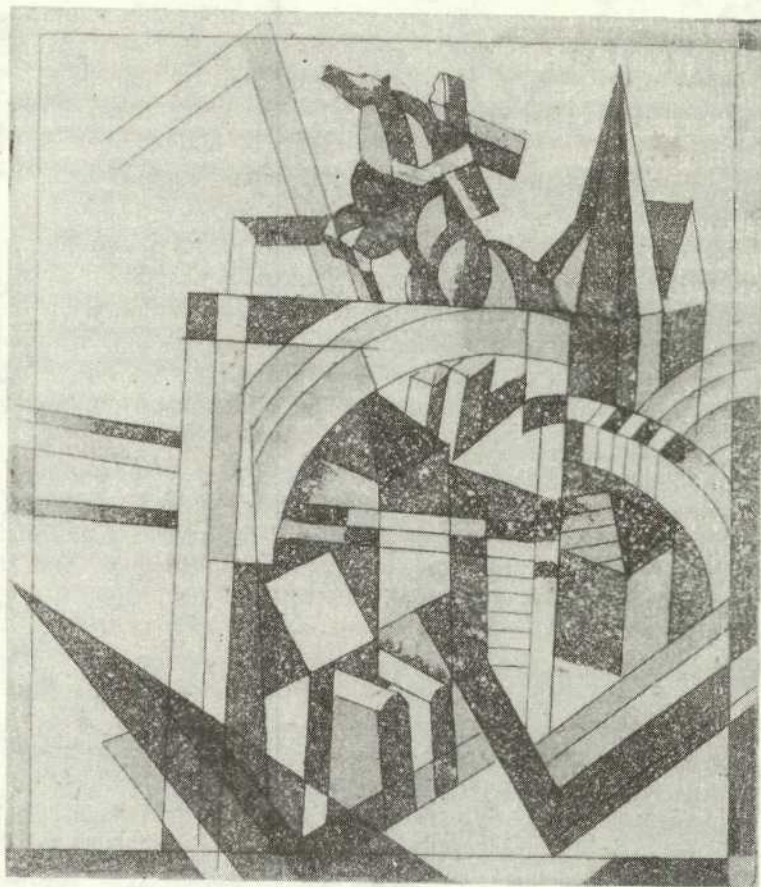
Jeesuse sündmus oli tema rippumine postis, suremine ristil, ilma et Jumal sekkuks ja teda päästaks. Aga käibiva teoloogia kohaselt pidi, juhul kui Jeesus oli tõesti see, kellenä ta end esitas, päästmine aset leidma. Kui päästmist ei sündinud, siis kujunes olukord, mis kandis endas kõiki Jumalast mahajäetuse nõutavaid tundemärke. Jeesus võttis selle näilise Jumalast mahajäetuse omaks ja andis sellele uue tõlgenduse! Ta ütles, et selline sündmus ei pea veel ilmtingimata tähendama, nagu oleks Jumal ta ära tõuganud. Mina tõlgendan seda suremist teisiti, sest sina oled minu Jumal ja mina olen sinu väga armastatud Poeg, kes sind austab ja kelles sina end austad, sest sina, Isa, ei saa kedagi maha jätta!

Mitte surma möödapääsmatuse viletsus pole absoluutne mõõdupuu, mis võiks tühistada varasemad kogemused abist, vaid varasemad kogemused, see, kuidas tema oma Isa tunneb, jäävad kehtivaks mõõdupuuks ja teevad tema näilise mahajäetuse veel suurema austuse väljenduseks, sest kõik, mida hõlmab lootus, on õige. Pole midagi suuremat kui Jumal, ja tema tahab, et meie oleksime seal, kus on tema.

See, milleks ta oli saadetud, nimelt tegema teoks halastustegu, hoolimata seejuures oma elust, oli täidetud. Kui psalm algas üldise kõnetlusega "Mu Jumal", siis Jeesus annab 22. psalmile uue lõpu: *Isa, sinu kätte ma annan oma vaimu* (Lk 23, 46). Jeesus võtab üles Ps 31,6 ja jätab sõna "täie usaldusega" ära, seda pole vaja eraldi öelda, kuid usaldusliku suhte kohta lisab ta uue sõna, Isa!

Kannatuse koht ja igasuguse Jumalast hüljatuse kannatus, nagu inimesed seda tunnevad, on uuesti mõtestatud halastuse kohaks, usalduseks, et kõikehõlmav Jumal on siinsamas. Me ei pea enam anuma, "Jumal, ära ole minust kaugel", vaid vastupidi, Jumal palub: "Inimene, jää minusse" (Jh 15,4–10)!

CHRISTOPH WREMBEK, SJ, sünd. 1942. Õppinud jesuiitide gümnaasiumis Berliinis; lõpetanud filosoofia ja teoloogia stuudiumi. 1971 pühitseti preestriks. Tegelenud peamiselt hingehooldusega. Alates 1991 esinenud ettekannetega Eestis. *Akadeemias* on varem avaldanud artikli "Petlemma täht: 13. novembril 1993 — 2000 aastat tagasi" (1993, nr 11, lk 2389–2404).

Viive Tolli. ILLUSTRATSIOON F. TUGLASE NOVELLILE
"TAEVASED RATSANIKUD"
(1985)

TEADUS JA INSENERITEGEVUS: NENDE ERINEVUSEST THOMAS KUHN TEADUSFILOSOOFIAST LÄHTUDES

Meeme Allmann

SISSEJUHATUS

Kahtlemata on Thomas Kuhn (sünd. 1922) üks tuntumaid autoreid selle sajandi teise poole teadusfilosoofias. Kuhni raamat *Teadusrevolutsioonide struktuur* (Kuhn 1962, 1969) sai peagi pärast ilmumist laialdaste diskussioonide objektiks nii teadusfilosoofide hulgas kui ka kõikvõimalike muude eluvaldkondade esindajate seas. Kuhni filosoofia keskne mõiste *paradigma* muutus omamoodi moesõnaks, mida, täiesti Kuhni taotlusele vastupidiselt, rutati kasutama (loodus)teaduse kõrval ka kunsti, filosoofia, sotsiaalteaduste jne suhtes. (See tendents on muide aktuaalne praegugi). Oma *Struktuuri* 1969. a lisas on Kuhn ise selliseid interpretatsioone kummutanud.

Käesoleva artikli eesmärk on analüüsida pisut lähemalt süüdistust, nagu "taandaks" Kuhn teadlase rakendusteadlaseks ning koguni inseneriks. Artikli autor, põhihariduselt insener, lähtub Kuhni seisukohast, et teadusfilosoofia ei saa olla puhtalt normatiivne, vaid tahtes midagi öelda reaalseste inimeste tegevuse kohta, peab ta tingimata olema ka kirjeldav, s.t faktuaalne. Seetõttu peabki autor enda eeliseks suutelisust rääkida inseneritegevusest n-ö "asja sees olnuna" ja loodab selle kaudu täpsustada ka Kuhni

teaduskontseptsiooni. Autor tahab näidata, et juba ta episteemiliste juurte tõttu on teadusel täiesti ainulaadne arenguspetsiifika — normaalteaduse ja teadusrevolutsioonide dialektika, mida inseneritegevuses ei esine.

PARADIGMA JA TEADLASKOND

Mis siis on *paradigma*? Algselt võttis Kuhn paradigma mõiste kasutusele selleks, et tähistada teadlaskonna poolt omandatud mudelit või näidist, kuidas mingit konkreetset probleemi lahendada. Kuid Kuhn kasutab paradigmat ka laiemas tähenduses ning vastuseks kriitikute süüdistustele, et tema kontseptsiooni põhjal jääb üldse arusaamatuks, mida ta paradigmaks nimetab, jaotab Kuhn *Teadusrevolutsioonide struktuuri* 1969. a lisa paradigma laiemas tähenduses neljaks põhiliseks komponendiks. Need on:

- (1) sümbolilised üldistused (valemid, s.t üheselt toimiv formalism);
- (2) paradigma metafüüsiline osa (tüüpilised mõttelised mudelid);
- (3) üldtunnustatud väärtused (mida teadlaskond jagab);
- (4) näidised konkreetsete probleemide lahendamiseks.¹

Neljas komponent moodustabki nüüd paradigma kitsamas tähenduses. Me peame oluliseks rõhutada, et niisugune jaotus on siiski tinglik. Nimetatud komponente ei ole võimalik mõista üksteisest *eraldatuna*. Kuhn ütleb: “[---] Loodus on selleks kaugelt liiga keeruline, et teda kasvõi ligikaudselt oleks võimalik juhuslikult uurida. Miski peab teadlasele ütlema, kuhu vaadata ja mida otsida, ja see miski on [---] paradigma, millega on teadlase varustanud haridus” (Kuhn 1963: 367). Paradigmal on niisiis normatiivne iseloom: vaid tema *kaudu* näeb teadlane probleeme endid; paradigma on see, mis ütleb, kus, mida ja kuidas lahendada. Paradigma koosmängus teadlaskonnaga toimub teaduses

¹ Kuhn 1969: 181–187. Eesti keeles on 1979. aastal ilmunud R. Viuhalemma koostatud *Teaduse metodoloogia* (vt lk 40–42), samuti Viuhalemm 1979 ja Järve 1973, kust lugeja leiab paradigma nelja komponendi kohta põhjalikumad kommentaarid.

pidevalt paradigma kitsa ja laia aspekti vaheliste sidemete eksplitseerumine.

Teine oluline mõiste on Kuhnil *teadlaskond*. Teadlaskond formeerub haridusprotsessis. Haridusprotsessi käigus õpetatakse teadlast paradigmat (kitsamas tähenduses) kasutama ja viiakse ta paradigmasse (laiemas tähenduses) "sisse". "Paradigma juhib eelkõige uurijate gruppi, mitte mingit uurimisvaldkonda," kirjutab Kuhn (Kuhn 1969: 180) ning lisab: "Teadus pole ainuke tegevus, mille praktiseerijad grupeeruda võivad, kuid ta on ainuke tegevus, kus iga rühmitus on omaenda ainsaks publikuks ja kohtnikuks" (Kuhn 1970b: 254).

NORMAALTEADUS JA INSENERITEGEVUS²

Sellist olukorda, et teadlaskond töötab mingi ühe paradigma *raamides* ja ühe paradigmadega, nimetab Kuhn *normaalteaduseks*. Normaalteadus ei tegele fundamentaalsete probleemidega, tema eesmärgiks ei ole mingite uute nähtuseliikide avastamine. Teadlaskond tegeleb normaalteaduse perioodil sellega, milleks teda on õpetatud: looduse lähendamisega olemasolevatele kontseptuaalsetele raamidele — paradigmale.

Normaalteadust võrdleb Kuhn "mõistatuste" lahendamise-ga [*puzzle-solving*] (Kuhn 1962: ptk IV jt), sest: (1) ta on nagu kindlate reeglitega mäng, (2) mille ajal ei muudeta reegleid ning (3) mis *ise* on huvitav, mängija (teadlase) võimeid proovile panev, s.t lahenduselt ei oodata midagi üllatuslikku. Mõistatuste juurde tõmbab teadlast veendumus, et kui ta on piisavalt leidlik, õnnestub tal mõistatus lahendada.

Kuhni üks silmapaistvamaid kriitikuid Popper kirjutab: "Normaalteadus" Kuhni tähenduses eksisteerib" (Popper 1970: 52). Ta lisab aga: "[---] "normaalteadlast" on halvasti õpetatud. Teda on õpetatud dogmaatilises vaimus. [---] Ta on õppinud tehnikaid, mida saab rakendada, küsimata, miks. Selle tulemusena on temast saanud see, keda võiks nimetada *rakendusteadlaseks*, mis on vastand sellele, keda ma nimetaksin *puhtaks teadlaseks*" (sealsamas). Popper mõonab, et suurem osa inseneriüliõpilastest on tõepoolest

vaid mõistatuste lahendajad, pidades silmas, et “mõistatus” pole just liialt tõsine ega liialt sügav probleem (sealsamas).

Kuidas Popperi kriitikasse suhtuda? Esiteks, Popperi käsitlusest ilmneb, et ta samastab rakendusteadlase inseneriga. See on õigustamatu samastamine. (Selle juurde me veel jõuame.) Teiseks näib, et Popperil on siinkohal kõrvale jäänud üks oluline aspekt (tema lähenemisviis muidugi ei võimaldagi seda tähele panna, sest Popper kirjutab kriitilisuse teadusele *ette*): teaduse paradigma *kujuneb* temas eneses ja *valitseb* seal, inseneritegevuses aga paradigmat välja *ei* kujune, kuigi võib rääkida, et ta seal osaliselt valitseb. Ta valitseb seal sedavõrd, kuivõrd insener *rakendab* teaduses tekkinud paradigmat oma eesmärkide saavutamiseks — niisiis sotsiaalsete ülesannete lahendamiseks kõige laiemas mõttes. Inseneritegevus ei ole mõistatuste lahendamine, sest on liiga palju faktoreid (majanduslikud, ökoloogilised, tehnilised jne), mis tema kontrollile sugugi mitte alati ei pruugi alluda. Seepärast: (1) ei või kunagi ette kindel olla, kas antud ülesanne on üldse lahendatav; (2) ka ülesande lahendamise käigus võib “mängureegleid” muuta (näiteks valida erinevate kasutatavate teooriate vahel) ning (3) tähtis on ülesande lahendamise lõpptulemus, mitte lahenduskäik — see, mis teadlasele huvi pakkus, tema meisterlikkuse proovile pani. Teadlasele dikteerib paradigma ülesanded, sest “enamiku normaalteaduse mõistatusi esitab otseselt loodus, ja loodus on kaudselt kätkevad neisse kõigisse” (Kuhn 1970b: 263). Inseneriülesanded aga teadusparadigma rakendamisega ei ammendu, sest inseneri eesmärgiks ei ole looduse meetodiline “haaramine”. Teadlane “ei saa loodust meelevaldsetesse kontseptuaalsetesse karpidesse suruda” (sealsamas), sest paradigma kaudu kõneleb looduse hääl. Inseneri “loodus” aga juba ongi karbis! Insener kõneleb loodusega n-ö autokraatselt positsioonilt, ta on looduse hääle “maha keeranud”.

Võiks öelda, et teadus on mäng, kus kehtivad omad reeglid, normid või ettekirjutused. Kuhni järgi võib teaduse reegleid või ettekirjutusi abstraktselt vaadelda kolmel tasemel (Kuhn 1962: 39–42):

(1) seadused, teooriad, mõisted, aga ka instrumentarium — ja nende kasutusviisid;

(2) kõrgemal tasemel: metafüüsilised ja metodoloogilised ettekirjutused, millised olemusvormid sisalduvad universumis (ent ka, millised *ei* sisaldu!) ja sellest tulenevad nõuded, millised peavad olema lõplikud seletused ja fundamentaalsed seadused;

(3) veelgi kõrgemal tasemel: ettekirjutused, mis teadlasest üldse teadlase teevad — teadlane peab püüdma mõista maailma, avardada tunnetusvaldkonda ja tõsta täpsust, millega tunnetusvaldkonda korrastatakse.

Kuhn räägib, et normaalteaduses valitseb “paradigmade prioriteet” (Kuhn 1962: ptk V). See tähendab, et paradigmad kitsamas tähenduses võivad uurimistraditsiooni üle valitseda isegi mingi *täielikult* määratletud reeglite rea puudumisel. Teadlased lihtsalt lähtuvad oma töös mudelitest, mis on õppimise teel omandatud, teadmata seda, mis neile mudelitele paradigma staatuse andis.

Kuid näib, et just see jääbki paljudel Kuhni interpreteerijail mõistmata: mudeli konkreetseesse rakendusviisi on püsivalt kätkevad ka kõrgema taseme ettekirjutused, s.o teadlaste iseendale enamasti eksplitsiitselt teadvustamatu teadmine selle kohta, *mida kujutab endast maailm ja mis on teadus*. Kuni normaalteadus “töötab”, pole ei tarvidust ega võimalustki paradigma kitsama aspekti ja kõrgema taseme ettekirjutuste vahelist sidet filosoofilise analüüsiga latentsusest täielikult esile tuua.

Mida saab öelda inseneritegevuse kohta? Ka siin on olemas reeglid, normid ja ettekirjutused. Aga inseneritegevus ei piirdu teadusparadigma kasutamisega. Seepärast eristame siin kolme eri päritolu reegleid või kolme tegevuse aspekti: (1) teoreetilist aspekti (see, mis pärineb teadusest); (2) tehnilist aspekti (tehnilised normid, samuti tehniline teostatavus ja otstarbekohasus); (3) “tellija aspekti” (ühiskondlikud, majanduslikud, militaarsed jne huvid).

Me näeme, et insener peab oma töös arvestama vähemalt kolme liiki ettekirjutustega ning neid n-ö sobitama, nende vasturääkivusi tasandama. See aga tähendab, et inseneritegevuses ei valitse paradigmade prioriteet. Inseneri jaoks on paradigma üks-

nes teooria või õigemini sealt tuletatud inseneriarvutusmeetodid ja valemid. Inseneri teooriavaliku määratleb rakenduslik eesmärk. *Ainult ühe paradigma raames töötamine teeks inseneriülesannete lahendamise võimatuks.*

Ehk kokkuvõtlikult: inseneril sõltub ülesannetest teooria, õigemini valemite valik, teadlasel, vastupidi, sõltuvad teooriast, õigemini paradigmat ülesanded. Reeglid aga annab eeskätt see, kes või mis annab ülesandedki!

Eespool rääkisin normaalteadusest kui mõistatuste lahendamisest. Nüüd tahame juhtida tähelepanu ühele asjaolule, millele see metafoor ise piisavalt analoogiat ei paku — nimelt paradigmat "aktiivsusele". Normaalteadusel on alati mõistatusi, mida lahendada, sest kui paradigma avab perspektiivi mingiks uurimistegevuseks, siis ei ole ammendavalt ette teada, millised täpselt hakkavad olema lahendatavad ülesanded.

Kui inseneritegevuse jaoks on paradigma ainult vahend, siis teaduse jaoks on ta nii vahend kui ka eesmärk. Teadustegevuse käigus esile kerkivad probleemid muutuvad tihti probleemideks omaette, inseneritegevuses seda ei juhtu.

Kuhn ütleb, et "normaalteadus seisab loovast filosoofiast tavaliselt aupaklikus kauguses" (Kuhn 1962: 88). Väidan, et samamoodi seisab inseneritegevus aupaklikus kauguses teadusest. Uusaja teaduse iseloomulik joon on loogilis-matemaatiliseksperimentaalne meetod, s.t püüid oma uurimisobjekti eksperimendi kaudu idealiseeritud objektina konstrueerida.³ Võib öelda, et idealiseerimise tõttu ongi teadusparadigmad aktiivsed.

Aga insener ei tegele idealiseeritud objektidega, sest ta ei arvagi, et loodusest saaks teadmisi, millel pole inimese praktiliste eesmärkidega mingisugust pistmist. Insener küll õpib praktikast, aga see pole õppimine eksperimendi kaudu: pigem on selline õppimine sarnane niisuguse kogemuste omandamisega, mis oli iseloomulik inseneridele või tehnikutele või käsitöölisele juba Vana-Kreekas. Kuna insener ei idealiseeri (ta üksnes kasutab tea-

³Vt selle kohta *Teaduse metodoloogia* IV ja V ptk, aga ka Viha-lemm 1981.

dusest pärinevaid idealisatsioone), *puudub tema tegevuses seesmine aktiivne mõistatusi sünnitav mehhanism.*

Kui nüüd teadlane *usub* paradigmasse (või *loodab* selle peale), sest see mitte üksnes ei lahenda mõistatusi, vaid ka sünnitab neid pidevalt juurde, siis inseneri huvitab *see osa* paradigmast, mis eeldatavasti “jääb alati jõusse” (vrd Kuhn 1962: 25). Insener kasutab seda paradigma osa *usus*, et midagi üllatavat enam ei juhtu. Inseneri usk ja teadlase usk on täpselt vastupidised.

Teadlast üldjuhul ei huvita tema praeguse teadmise ajalooline eellugu, inseneri aga ei huvita tema kasutatavate valemite ja faktilise materjali teoreetiline päritolu.

Kui võrrelda teadlase ja inseneri õpetamist kõrgkoolis, siis näib esmalt, et nad on küllalt sarnased — samad loengud, samad ülesanded, analoogilised laboratoorsed tööd. Tähendab: mõlema ala üliõpilasi viiakse kurssi teaduse seniste saavutustega. Kuid lähemal vaatlusel selgub, et vastupidiselt teadusüliõpilasele, kes õpingute umbes teises kolmandikus hakkab põhjalikumalt süvenema mingisse kitsamasse valdkonda, õpetatakse inseneriüliõpilasele samal ajal üldtehnilisi distsipliine. Õpingute viimases kolmandikus aga, mil teadusüliõpilasest hakkab kujunema noor teadlane, õpib inseneritudeng erialadistsipliine. Me näeme, et nii teadlane kui ka insener on lõppkokkuvõttes spetsialistid — aga kui erinevad spetsialistid nad on! Teadlasest kujuneb spetsialistesoteerik. Insener aga võõrdub pidevalt õpingute käigus teooriast, talle õpetatakse *juba olemasolevat* tehnikat, pööramata tähelepanu teoreetilistele alustele, mille põhjal see tehnika on konstrueeritud. Insener on spetsialist, kes oskab suurepäraselt tehnikat *vallata* (vrd Heidegger 1989: 1197), juba olemasolev tehnika on tema tegevuses täiustamise objektiks. Püüid tehnikat vallata ongi inseneritegevuses aktiveerivaks faktoriks. Teaduslik “maailmapilt” aga, mille insener esimestel õpiaastatel omandab, ei arene edaspidises sügavamalt välja ega tööta inseneritegevuses mõistatuste sünnitamisel kaasa.

Oma uurimistöö käigus teadlane niisiis idealiseerib (ning seepärast mõistatused üldse tekivadki), samas kui insener peab paramatult tegelema reaalsete objektidega. Ometi oleme sellise olu-

korra tunnistajaks, et teaduslikud idealisatsioonid valemite kaudu rakenduslikule tasemele jõuavad (s.o nn “karpi surutud loodus”) ja hakkavad seal korraga endast märku andma. Loodus tõrgub.

Tahan öelda, et niisuguse tõrkuva loodusega ei tegele insenerid, vaid rakendusteadlased. Rakendusteadlane on ikkagi teadlane, sest tal on mõistatused, mida lahendada. Kuigi tõuke mõistatuste tekkimiseks annab reaalne rakenduslik situatsioon (ja see eristab rakendusteadust “puhtast” teadusest), läheneb rakendusteadus objektidele ikkagi matemaatilis-idealiseerivate eksperimentidega, s.t jätab vaatluse alt välja suure hulga “kõrval”-tegureid (ja see eristab teda inseneritegevusest). Rakendusteadlase huvisfäär *algab* seal, kus inseneri oma *lõpeb*, ja vastupidi. Rakendusteadus on (täppis)teadusega metodoloogiliselt samastatav vaid sedavõrd, kui võrd ta lähtub juba avastatud ja matemaatiliselt formuleeritud seadustest. Kuid täppisteadusest lähtuv osa rakendusteaduses eeldab rakenduslikku olukorda, ta saab sealt selle, mida täppisteaduslike vahenditega “töödelda”.

Nüüd võib kerkida vastuväide, et ka inseneritegevus ju lähtub juba avastatud ja matemaatiliselt formuleeritud seadustest; mille poolest erineb ta siis rakendusteadusest? Asi on selles, et inseneritegevus pole täppisteadusega isegi mitte osalt *metodoloogiliselt* samastatav, sest ta ei “töötle” rakenduslikku olukorda täppisteaduslikult, s.o matematiseeriv-eksperimenteeriv-idealiseerivalt. Insener on see, kes *enam* ei eksperimenteer!

Järgmise vastuväitena võib küsida, *kui* eristatavad rakendusteadus ja inseneritegevus *tegelikult* on. (Aga tegelikkusele ma Kuhni järgides tugineda tahan.) Kas ei kipu nad kokku sulama? Osutub, et insener on teadlasele seda radikaalsemalt vastandatav, mida enam vastab vaadeldav teadus täppisteaduse ideaalile. Teadused, mis juba algusest peale sisaldavad endas vastuolu (keemia, bioloogia jt) — nad saavad enda poolt uuritavaid nähtusi küll füsikaliseerida, ent põhimõtteliselt pole nende uurimisvaldkond *täielikult* füsikaliseeritav (Vihalemm 1989) —, asuvad inseneritegevusele “lähemal”.

Lõpuks võib veel küsida, kas on üldse olemas täppisteaduse ideaali lähedasi, “puhtaid” teadusi. Küsimus on otsustava

tähtsusega, sest negatiivse vastuse korral muutuks terve esitatav kontseptsioon ebaeluliseks abstraktsiooniks. Sellele küsimusele annab vastuse Kuhni kontseptsioon oma ajaloolise tagasivaatega: “puhtad”, “küpsed” teadused on olemas ja *just täpsuse tõttu* on neile omane paradigmaatiline arenemisviis, mis teatud etappidel vaheldub revolutsiooniliste perioodidega. Kuid minu eesmärk ongi näidata, et *inseneritegevuse* puhul ei saa rääkida teaduse (s.t Kuhni) tähenduses paradigmatel ega revolutsioonidest. Seega on vastandus teadus — inseneritegevus (rakendusvaldkond) vähemalt osaliselt õigustatud ja ma võin oma arutlusega edasi minna.

Siiani üritasin midagi vastu kosta Kuhni nendele interpretidele, kes süüdistavad teda teaduse taandamises rakendusteaduseks ja koguni inseneritegevuseks. Aga on ka teine kriitikute leer, kes Kuhni kontseptsiooni muidu tunnistades teevad talle vastupidiseid etteheiteid. Laias laastus jagunevad need kriitikud kaheks: (1) need, kes ütlevad, et Kuhn ei ole näinud teadustöö tulemuste tehnoloogilise rakenduse puutuvust asjasse lõppkokkuvõttes ja (2) need, kes arvavad, et ta pole märganud tehnoloogia osa teadustöös eneses.

Põhiline väärinterpretatsioon, millega niisugused kriitikud minu meelest hakkama saavad, on see, et nad vaatavad Kuhni paradigmat ainult kitsas aspektis — s.t konstrukti, artefakti, mudeli, näidisena. Ja see, et nad ei näe paradigma laia aspekti implitsiitset sisaldumist paradigma kitsas osas, seletab ka nende suhtumist tehnikasse.

Teadus on, nagu ütlesime, paradigma ja teadlaskonna koosmäng. Selle koosmängu käigus toimub paradigma kitsa ja laia osa vaheliste sidemete eksplitseerumine. Aga inseneritegevuses sellist eksplitseerumist ei toimu, sest insener ainult *kasutab* paradigmat paradigma (ja sellega siis ka teaduse) suhtes väliste⁴

⁴Vaidlust selle üle, mis on teaduses “sisemine” ja mis “välimine” vt Lakatos 1978 ja Kuhn 1978. Me soostume nende filosoofidega, kes on jõudnud veendumusele, et Kuhni kontseptsioon on nii internalistliku kui eksternalistliku positsiooni suhtes neutraalne (Vihalemm 1982;

ülesannete lahendamiseks. Inseneril on side paradigma laia aspektiga kaduma läinud.

Mis puutub sellesse, nagu ei näeks Kuhn teadustöö tulemuste rakenduslikku külge (nt Masterman 1970: 71), siis see on mõttetu süüdistus, sest viimane jääb teadusest "välja", s.o inseneritegevusse, ega puutu Kuhni teaduskontseptsioonis lihtsalt asjasse (Kuhn 1962: x). Kuhni huvitab teaduse *arengu struktuur*.

Mis puutub sellesse, et tehnoloogial on oluline roll teadustöös eneses (Gieryn 1988: 138; Lelas 1993), siis tuleb öelda, et *seda* tehnoloogiat ei saa täiustada insener, sest inseneril on side paradigma laia aspektiga kaduma läinud. See tehnoloogia kuulub teaduse sisse, ta on osa paradigmat (vt eespool teaduse reegleid ehk ettekirjutusi!) ning kuulub täiustamisele teadlaskonna poolt.

TEADUSREVOLUTSIOON JA INSENERITEGEVUS

See, et normaalteadus on pidevalt huvitatud esoteeriliste probleemide ründamisest valitseva paradigma instrumentaalsete ja teoreetiliste vahenditega — ning seda üha mitmekesisemates situatsioonides ja järjest suurema täpsusega —, toob endaga kaasa kaks tagajärge: (1) teadusliku teadmise kumulatiivse kasvu ja (2) *anomaaliate* jõulise esilekerkimise.

Viimane punkt on Kuhni kontseptsioonis originaalne. Normaalteadus õõnestab ise oma jalgealust, valmistades nii ette oma hukku. Anomaaliad tähendavad seda, et mingid eksperimentaalsed või teoreetilised avastused on vastuolus ootustega. Tegelikult on anomaaliad olemas kogu aeg. Kuhni kontseptsiooni teine originaalne aspekt on, et selle üle, kas anomaaliaid arvestada või mitte, on ainsaks kohtunikuks *teadlaskond*. Teadlaskonna kohtunikuks olemine ei tähenda, et üksikteadlane ei saaks teha individuaalseid otsustusi. Individuaalsed iseärasused on ühe paradigma õitsengu ajal lihtsalt märkamatud.

Kriisiperioodi jõudnud teaduses (s.o teaduses, kus anomaaliaid enam eirata ei saa) hakkavad teadlaskonna tegevuse (s.t ot-

Hoyningen-Huene 1993: 6–7), s.t et enne kui pole uuritud, ei saa öelda, mis on "sisemine" ja mis "välimine".

sustuste) vahendusel eksplitseeruma ja teisenema paradigma laiema ja kitsama osa vahelised sidemed. Mida see tähendab? See tähendab: (1) üldist rahulolematust valitseva paradigmaga; (2) poolhuupi eksperimente; (3) pöördumist filosoofia (ontoloogia) poole; (4) vaidlust teaduslikkuse väärtuste üle.

Kui võrrelda inseneritegevust seadme (konstruktsiooni) tõrkumise perioodil ja teadlase tegevust erakorralise teaduse perioodil, siis selgub, et esimene piirdub vaid rahulolematusega paradigma kitsama osa suhtes, s.t ta ei ulatu teorianigi abstraktses mõttes. Inseneritegevuses endas ei tohi tekkida mingit kriisi, sest see takistaks inseneritegevuse eesmärkide või ülesannete täitmist.

Kuna inseneritegevus on traditsiooniustav niisamuti nagu teaduski, tekivad ka siin rakenduslikes olukordades anomaaliad. Aga insenerid ei käsita neid anomaaliatena, sest nende jaoks on side paradigma laia aspektiga kaduma läinud. Kui vaatamata arvutuste paljukordsele kontrollile ja üha uute ja uute oletatavate "kõrval"faktorite arvestamisele seade ikka keeldub funktsioneerimast, kaotab insener lihtsalt seadme vastu huvi ning seadme projekteerimiseks kasutatud arvutusmeetodi vastu usalduse.

Siit äärmiselt oluline järeldus: *inseneritegevuses endas puudub traditsiooni muutev mehhanism.*

Et teaduslik teadmine on kitsa spetsialiteediga professionaalide rühma tegevuse produkt, on ilmne, et tema arengut mõista tahes tuleb meil vaadelda neid *väärtusi*, mida jagavad selle rühma liikmed. Tervet uurimistraditsiooni ei saa ümber lükata samasuguste väärtustamiskriteeriumide abil kui teooria mingit üksikrakendust. Teadusele on omased ajatud väärtused, millest teadlased teooriate hindamisel lähtuvad: korrektsus, sisemine vastuolutus, kooskõlalikus teiste aktsepteeritud teooriatega, lihtsus jne (Kuhn 1962: 155–156, 1969: 185, 1970a: 21, 1970b: 261 jm).

Kuhni puhul on originaalne moment see, et tema järgi võivad väärtusi jagada inimesed, kes neid erinevalt kasutavad (Kuhn 1969: 185, 1970b: 262). Asjaolu, et väärtustesüsteem, mida teadlaskond jagab, ei determineeri rangelt üksikteadlase valikut, osutub võtmeks selle juurde, *miks* teadus areneb. Väärtusotsustuste

tegemine on alati *risk*. Üldtunnustatud väärtused reguleerivad riski jaotuse teadlaskonna liikmete vahel.

Üldtunnustatud väärtused sisalduvad pidevalt implitsiitselt *mingis kindlas omavahelises suhtes* selles paradigmas, mida teadlaskond kasutab. Minge paradigma kasutamine ise on teatavate väärtuste vaikne omaksvõtt. Seepärast on paradigma kriis ühtlasi väärtuste kriis. Kriisiperioodil toimub väärtuste omavahelise suhte ümberstruktureerumine, kusjuures kohtunik on teadlaskond.

Kui vaadata inseneritegevust, siis ka siin tehakse väärtusotsustusi. Aga insenerid üksi pole otsustajad selle üle, *millised väärtused üldse on väärtused*. Ühiskond nõuab insenerilt ökonoomsust, ökoloogilisust jne. Tehnilised ettekirjutused dikteerivad teostatavuse, otstarbekohasuse ja vastavuse tehnilistele normidele. Lõpuks, *teaduse väärtused*, mis teooria rakendusnäidistes varjul on, ei kuulu inseneride poolt ümberhindamisele. Insenerid ei saa teaduse väärtusi ümber hinnata, sest see tooks kaasa väärtuste kriisi ja sellega ka *riski*. Aga insener ei saa riski endale lubada. Riskantseid olukordi uurivad rakendusteadlased. Seepärast ütleb ka Kuhn: “[---] kui uus teooria, mis pretendeerib paradigma rollile, viidaks kohe alguses praktilise [*hard-headed*] inimese kohtu ette, kes hindaks teda vaid [rakenduslike] probleemide lahendamise suutelisuse mõttes, siis elaksid teadused läbi väga vähe suuremastaabilisi revolutsioone” (Kuhn 1962: 157).

Nüüd jõuamegi teaduse arengudünaamika teise aspekti — teaduse revolutsioonilisuse juurde.

Teadusrevolutsioone puudutavas temaatikas jagunevad Kuhni oponendid jämedalt võttes kaheks: (1) need, kes ütlevad, et teadus ongi pidev revolutsioon (Popper⁵) — sellele olen loodetavasti vastanud eespool — ja (2) need, kes ütlevad, et mõiste “revolutsioon” kasutamine on liialdus (näiteks Toulmin 1970, 1984: 110–140) — sellele püüan vastata nüüd.

Tähtis on aru saada, et Kuhn mõistab teaduse arengut *epistemiilise* arenguna. Epistemiiline revolutsioon ei pruugi olla revolutsioon teadusevälises mõttes (ka mitte näiteks tehnikas). Tea-

⁵Vt eriti Popper 1970.

dusrevolutsioon on revolutsioon üksnes *mingi* teadlaskonna jaoks. Revolutsioon teaduses on paradigma muutus, on "sarnasussuhete muutus" teaduslikus maailmapildis, mille alusel sarnaseid objekte ja olukordi süsteemidesse grupeeritakse (Kuhn 1969: 200).

Kuigi Kuhn seda eksplitsiitselt ei väljenda, on tema filosoofias teaduse poolt uuritav *fenomenaalne maailm subjekti ja maailmaiseenes* ko-konstitueeritud (Hoyningen-Huene 1993: 267–271). Anomaaliad lõppkokkuvõttes seetõttu tekivadki. Kuhnil on erinevalt Kantist fenomenaalsete maailmade paljusus. Korruga valitseb *üks* fenomenaalne maailm, *üks* paradigma. See on ainult täppisteadusele iseloomulik nähtus.

Miks ei saa rääkida revolutsioonidest Kuhni mõttes inseneritegevuses-tehnoloogias? Selgub, et inseneritegevuses pole võimalik eristada nn "normaalset" perioodi, kriisi ja revolutsiooni. Insener ei näe küll fakte teooriast sõltumatult, aga ta *sallib* kõrvuti nähtusi ning teoreetilisi entiteete, mis teaduse jaoks on *ühismõõdutud*, s.o pärinevad erinevatest fenomenaalsetest maailmadest, erinevatest paradigmatel. Selline olukord pole omane ei normaalteadusele (kus teadlaskond näeb maailma ühest teooriast või paradigmat lähtudes), ei teaduskriisile (kus toimub kahe või enama teooria või paradigma võitlus) ega teadusrevolutsioonile (mis tähendab jällegi *ühe* teooria või paradigma võitjana väljumist võitlusest).⁶ Teadusele on niisiis iseloomulik normaalse tegevuse ja revolutsioonide dialektika, mis inseneritegevuses puudub.

Kui ikkagi ilmtingimata tahta rääkida tehnikarevolutsioonidest, siis selgub, et otsustavate murrangute põhjus on inseneritegevuse suhtes väline. On kahtlane, kas saab tõmmata piiri "inseneritegevuse filosoofia" ja "inseneritegevuse sotsioloogia" vahele. Teaduses on see Kuhnile tuginedes võimalik. Sotsiologism teaduses on "teadlaskondlik sotsiologism" (Kuhn 1970b: 240–241).

⁶Väärrib eraldi märkimist, et inseneritegevuses ei ole (loodus)teadusele iseloomulikke kriisiperioode, sest see ei erista teda mitte ainult loodus-, vaid ka humanitaarteadustest, kus kriis on pidev, s.t kogu aeg vaieldakse põhiprintsiipide üle.

TEADMISTE KASV

Mis on teadmiste kasv? Teadmiste kasv teaduses on Kuhni järgi normaalteaduse mõistatuste lahendamine. See on kumulatiivne kasv, looduse surumine raamidesse. Teadus on paradigma ja teadlaskonna koosmäng, s.t aktiivne osapool ei ole teaduses ainult subjekt (teadlaskond), vaid ka objekt (loodus). See koosmäng tähendab, et toimub paradigma laia ja kitsa aspekti vaheliste sidemete eksplitseerumine. Viimane saab aset leida ainult subjekti *tegevuse* kaudu. Õigupoolest tuleneb see eksplitseerumine teaduse enese loomusest. Mis tahes konkreetse probleemsituatsiooni lahendusnäites on varjul kogu uusaegne teadustraditsioon oma esemestava (objektiveeriva) tegevusega.

Ka inseneri *kasutatavas* paradigmas on varjul paradigma laiemas mõttes. Aga ta *ei* eksplitseeru inseneri tegevuse käigus. Insener küll vahetab paradigmasid, aga paradigmad ei vahetu koosmängus inseneri tegevusega. Insenerile on loodus passiivne, surnud. Seetõttu ei saa inseneritegevuses toimuda ka teadmiste kasvu teaduse tähenduses. Insener ei saa paradigmat täiustada. Inseneri teadmiste kasv teaduse arengu tulemusena ei ole inseneriteadmiste kasv.

KOKKUVÕTTEKS

Jõudsime veendumuseni, et inseneritegevuses puudub kaks teadusele spetsiifilist momenti: (1) aktiivne "mõistatusi" sünnitav mehhanism, mis teeb võimalikuks normaalteaduse ning (2) traditsiooni muutev mehhanism, mis teeb võimalikuks teadusrevolutsiooni.

Seega puudub inseneritegevusel teadusele iseloomulik arengudünaamika. Viimane tuleneb vaid uusaegsele teadusele omastest spetsiifilistest episteemilistest juurtest ega ole laiendatav inseneritegevusele. Küsimusele, kas ka muudele inimtegevuse valdkondadele mitte, arvan võivat anda positiivse vastuse, kuid käesoleva artikli raamesse selle küsimuse detailne läbivaatus ei kuulu.

Kirjandus

- ENE 1988 = *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia*. II tr., 3. kd. Tallinn: Valgus
- Giere, Ronald N. 1988. *Explaining Science: A Cognitive Approach*. Chicago—London: The University of Chicago Press
- Heidegger, Martin 1989. Küsimus tehnika järele. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1195–1222
- Hoyningen-Huene, Paul 1993. *Reconstructing Scientific Revolutions: Thomas S. Kuhn's Philosophy of Science*. Chicago—London: The University of Chicago Press
- Järve, Priit 1973. Teaduse areng: revolutsioonid või evolutsioon? — *Horisont*, nr 3 (lk 18–21) ja nr 11 (lk 10–11)
- Kuhn, Thomas S. 1962. *The Structure of Scientific Revolutions*. Second Edition, enlarged. Chicago—London: The University of Chicago Press, 1970
- Kuhn, Thomas S. 1963. The Function of Dogma in Scientific Research. — *Readings in the Philosophy of Science*. Ed. by Baruch A. Brody. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc., pp. 356–373
- Kuhn, Thomas S. 1969. Postscript 1969. — *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago—London: The University of Chicago Press, 1970, pp. 174–210
- Kuhn, Thomas S. 1970a. Logic of Discovery or Psychology of Research? — *Criticism and the Growth of Knowledge*. Ed. by I. Lakatos, A. Musgrave. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 1–23
- Kuhn, Thomas S. 1970b. Reflections on my Critics. — *Criticism and the Growth of Knowledge*. Ed. by I. Lakatos, A. Musgrave. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 231–278
- Kuhn 1978 = Кун, Томас. Замечания на статью И. Лакатоса. — *Структура и развитие науки*. Москва: Прогресс, с. 270–283
- Lakatos 1978 = Лакатос, Имре. История науки и её рациональные реконструкции. — *Структура и развитие науки*. Москва: Прогресс, с. 203–270
- Lelas, Srdjan 1993. Science as Technology. — *The British Journal for the Philosophy of Science* 44. No. 3, pp. 423–442
- Masterman, Margaret 1970. The Nature of Paradigms. — *Criticism and the Growth of Knowledge*. Ed. by I. Lakatos, A. Musgrave. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 59–89

Teadus ja inseneritegevus

- Popper, Karl R. 1970. Normal Science and its Dangers. — *Criticism and the Growth of Knowledge*. Ed. by I. Lakatos, A. Musgrave. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 51–58
- Teaduse metodoloogia*. 1979. Koostanud R. Vihalemm. Tallinn: Eesti Raamat
- Toulmin, Stephen E. 1970. Does the Distinction between Normal and Revolutionary Science Hold Water? — *Criticism and the Growth of Knowledge*. Ed. by I. Lakatos, A. Musgrave. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 39–47
- Toulmin 1984 = Тулмин, Стефан. *Человеческое понимание*. Москва: Прогресс
- Vihalemm, Rein 1979. T. Kuhn — teaduse filosoof-metodoloog või teadusloo teoreetik? — *Teaduslugu ja nüüdisaeg* I, lk 230–239
- Vihalemm, Rein 1981. *Ühe teaduse kujunemislugu. Keemia arenguteest*. Tallinn: Valgus
- Vihalemm 1982 = Вихалемм, Рейн. Дилемма “априорной рациональности” и “историографического позитивизма” в западной философии науки. — *Вопросы философии*. Но 8, с. 55–65
- Vihalemm, Rein 1989. Keemia metodoloogilisest samastamisest füüsikaga. — *Teaduslugu ja nüüdisaeg* VI, lk 30–40

MEEME ALLMANN (sünd. 1968) on lõpetanud Tallinna Tehnikaülikooli keemiateaduskonna 1993. a. M. A. Tartu Ülikoolis filosoofia erialal 1995. aastal, seejärel sealsamas doktorant.

KÜBERNEETILINE RUUM

Peeter Mürsepp

Vaevalt on mõni uus tehnoloogia teadlaste ja arvutientusiastide hulgas sellist vaimustust tekitanud kui virtuaalne reaalsus William Gibsoni romaanis *Newromancer* (Gibson 1987) ja tema loodud mõiste *cyberspace* (küberneetiline ruum). Autor laseb oma kangelastel seigelda arvuti sünnitatud maailmade külmas pseudoreaal-suses.

Lähituleviku kommunikatsioonisüsteemi nimetatakse *multi-meediaks*. Kogu senine meedia televisioonist telefaksini, arvutist telefonini, CD-mängijast kuni arvutimänguni ühendatakse selles süsteemis ühtseks ülemaailmseks võrgustikuks. Multimeedia on interaktiivne ja lubab seega igasugust mõeldavat tagasisidet pakkuja ja tarbija vahel. Selles digitaal-mediaalses revolutsioonis, millesse meediakontsernid Ted Turneri CNNist kuni Time Warnerini Hollywoodis miljardeid dollareid investeerivad, on keskne osa virtuaalsel tegelikkusel ja küberruumil.

Ühe paljudest võimalustest küberruumi fenomenile läheneda ja seda kultuurikriitiliselt hinnata pakub mõiste *protees*. Filosoof Jean Baudrillard'i (Baudrillard 1991) ja küberneetik Joseph Weizenbaumi (Weizenbaum 1978) järgi on protees iga tööriist, iga aparaat, iga masin, mis mõeldud inimkeha ja inimvaimu funktsionaalseks pikenduseks ja arenduseks.

Antropogenees, inimesekssaamine, algab ju ka esimeste proteeside valmistamisega. Kiil ja noatera laiendavad sõrmede ja hammaste võimeid. Rõivastus asendab puuduvat karvkatet ning tuumaraketid pole muud kui gigantseks arendatud absoluutselt surmav rusikalööök. Esialgelt lihtsalt liikumisprotees on kujunenud tänapäeval isiksuse proteesiks, mis selle omaniku seltskondlikku tähtsust suurendab.

Meediavahenditega proteesitakse seda, mida me nimetame *tegelikkuseks*, seega meie tajumisorganite resultaate, millest meie aju konstrueerib "maailma", kus meist igauks omal viisil elab.

Selle arengu esialgses lõpus seisab arvuti, mida Friedrich Dürrenmatt on tabavalt nimetanud *universaalproteesiks*.

Inimese ja tehnika ajalugu võib seega mõista olemasoleva looduse muundamisena proteesideks, kui maailma suurenevat proteesimise protsessi. See protsess ei tähenda aga püsivat inimlike võimete ja teadmiste avardamist. Vastupidi, mitmesuguste oskuste individuaalsete kogemuste digitaliseerimise teel, nende ülekandmisel masinatele, lähevad paljud inimese võimed kaduma. Sageli on selleks võimed ja kogemused, mis ta sajandite kestel on omandanud. Proteeside ajalugu on seega ühtlasi ka kaotuste ajalugu, sest ikka rohkem võimeid usaldatakse masinatele — käsitööst mõtlemiseni, fantaasiast vahetu inimestevahelise kommunikatsioonini. Seda muutust võiks kirjeldada *proteesi dialektikana*.

Nii laiendab meedia ajapikku meie vahetult tajutud tegelikkust, kuid teisest küljest piirab ta seda oluliselt. Televisioonipildid, mis esindavad maailma, asetavad end tegelikult maailma ette. Günter Anders taipas seda juba 1950. aastatel. Need pildid takistavad vahetut pilku, vahetut üksikasjalikku esitust ja toovad lõpuks kaasa tarbija *masinliku infantiliseerumise* ehk lapsestumise (Anders 1956).

Proteesimise protsess on ühtlasi lahtiütlemine oma isiklikust vahetust tajust, kogemusest ja tunnetusest. Tegemist on loobumisega realiteedist, kuivõrd realiteedi all mõistetakse pildi- ja kõlavoogude tajumist. Muidugi on ka televisioonipilt ja arvuti- graafika tegelikkus, täpsemalt üteldes tegelikkuse tasandid, mille hoolde me aeg-ajalt end usaldame ja mida me suvaliselt muuta võime.

Selle asemel et ise tegelikkust tundma õppida, laseme ikka oma kodudesse kiireneval määral tööstuslikult toodetud tegelikkusfragmente, mida me, juhul kui kriitiline peegeldus puudub, maailmaks peame.

Tegelikkustasandite pidev vahetamine ei jää tagajärjetuks. Ei toimu mitte ainult üldiselt omaks võetud originaali ja kujutise vahetamine, vaid dramaturgiliselt ja esteetiliselt töödeldud peegeldust pakutakse meile ühtlasi ka veel ilusamana, põnevamana, hetkelisemana, huvitavamana ja tähtsamana.

Kui järgida proteesi mõistet, siis laiemas mõttes võib ka mikroskoopi, teleskoopi, filmi ja fotograafiat, röntgeniaparati ja televisiooni pidada tajumise või tegelikkuse proteesideks.

Küberryum oleks seega siiani kõrgeimat järku tehnilise arengu tegelikkuseprotees. Selle arengu eesmärgiks on totaalne tegelikkuseprotees, niisugune, mis kogu tajutavat ja mõeldavat maailma täpselt simuleerib ja seda niiviisi asendada võib.

See ei ole mingil määral vastuolus senise jutuga proteesidest. Inimeseks saamisest alates on inimene selle kallal vaeva näinud, et mitte ennast maailmaga kohandada, vaid maailma vastavalt oma kujutlustele ümber kujundada. Eest leitud loomulikust maailmast sai ja saab ikka kiiremini tema maailm, tehniliselt industrialiseeritud maailm.

Virtuaalse realiteedi abil on see kõikehaaraval määral võimalik, tegeliku ümberkujundamise resultaate ära ootamata. Küberryum on täielikult kontrollitavasse maailma jõudmise tee teataval määral lühendaja. Veelgi enam. Et taotletav kontroll maailma üle, looduse valitsemine, enam kui kunagi varem kipub luhtuma, nagu viitavad inimese enda esile kutsutud katastroofid üle kogu maakera, on virtuaalse realiteedi tehnoloogia vahest ainus pide. Sest küberryumis on kõik see võimalik, mis meil tehniliselt, poliitiliselt, sõjanduslikult, majanduslikult lihtsalt ei õnnestu. Küberryumis triumfeerib müüt inimese võimust maailma üle, selle ilmse ebaõnnestumise kiuste. Idee on lihtne: kui tegelikkus ei lase end soovitud määral kontrollida, siis tuleb kontrollida tema reproduktioone.

Niisugust tehnoloogia arengut on juba 1964. aastal ette näinud poola teadusfantastika autor Stanisław Lem oma teoreetilises teoses *Summa technologiae* (Lem 1964). Ka tema lähtub sellest, et inimeste eesmärk on loodust valitseda ja maailma ümber kujundada. Kuid ta ei näe tulemust tegelikus ümberkujundamises, mis üldse vaevalt õnnestub, vaid kontrollis tegelikkuse üle.

Tehnoloogiat, mille abil kontroll võimalikuks saab, nimetab Lem *fantomaatikaks*. Isegi vahepeal paljudele tuttavaks saanud küberryumi prille (*eye phone*) peab ta võimalikuks.

Lemi kohaselt on virtuaalse realiteedi teadusliku või sõjandusliku rakendamise kõrval oluline "kulminatsioonipunkt, kuhu kaasaja ajaviitetechnika suundub". Kui lennu- ja sõidusimulaato-

rid, virtuaalsed operatsioonid ja Marsile maandumised on pilootide, meedikute ja ekspertide väikesearvulise eliidi eesõiguseks, siis on küberruum ultimatiivselt kogu ühiskonna lõbustamiseks. Ja Lemil on oma prognoosiga õigus, sest multimeedia ja virtuaalne reaalsus degradeerivad senise visuaalse meedia televisioonist kuni arvutimängudeni tagasihoidlikuks eelkäijaks. Tagasihoidlikuks mitte seepärast, et selle pakutud immateriaalne tegelikkus on ainult "osaprotees", vaid et see lubab ainult teatud vastastikust mõju.

Eye phone'i, *data-glove*'i (andmekinnas) ja *data-suit*'i (andmeülikond) abil õnnestub siseneda arvuti loodud maailma, mis koosneb pikselitest¹, kahinatest ja hüdraulilistest puuteärritustest. Kuid seegi on ainult vahejaam, sest juba ammu töötavad informaatikud kuulsast Massachusettsi Tehnikainstituudist (*Massachusetts Institute of Technology*) kuni Grazi Tehnikaülikoolini meetodite kallal luua otsesidemeid arvuti ja aju vahel. Eesmärgiks on *interface* — vahetult aju söödetud, arvuti loodud reaalsust, mis seleni läbielatud tegelikkusest pole enam eristatav (Flessner 1995). Realisatsiooni üks võimalustest oleks näiteks aju implanteeritud *biochip* (bioelement), nagu seda küberruumi mõiste autor William Gibson oma romaanis kirjeldab.

Nagu mainitud, võib küberruumi mõista kui tegelikkuseproteesi, mis ületab senise visuaalse meedia võimalusi igas suhtes. Jalutuskäik Marsil on sama võimalik nagu minek turule sisseoste tegema või kõndimine Titanicu dekil. USAs on praegugi käibel küberseks, mis võimaldab simuleeritud suguakti tuntud Hollywoodi staaridega. Seejuures hoolitsevad suguorganite külge kinnitatud aparaadid vastava simulatsiooni eest. Selle asemel et pornofilmi ainult vaadata, pakub küberseks tarbijale piiramatut kaasategemist. Ja kuna kõik toimub ainult mängult, on ka kõik lubatud. Seksuaalsuse täieliku mehhaniseerimise ja industrialiseerimise teel pole enam mingit takistust. Ka seksuaalsus või üldse need alad, mida digitaliseerida ja mehhaniseerida saab, lähevad 20. sajandi lõpuks üle proteesideks.

Selle järel tulevad kõik teised inimlike omaduste ja inimvõimete alad. Kes on ekraanide, piktogrammide, graafikute, sümbolite

¹Piksel (lühend. ingl. k *picture element*) — rasterpildi pisim element, millele saab lisada värvi ja intensiivsust.

ja masinatega seotud, see võib reaalsuse sageli silmist kaotada, väidab filosoof Jean Baudrillard. Meie moodsad kommunikatsioonisüsteemid takistavad lõpuks just seda, mida nad soodustama peaksid, nimelt vahetatut kommunikatsiooni inimeselt inimesele.

Kõrgelt industrialiseeritud maade sotsioloogid konstateerivad juba ammu inimese "kasvatavat suhtlemisvõimetust". Kaob võime teiste inimestega tõsiselt ja tolerantselt arutleda, võime koostööks inimestega. Seevastu on tõusnud võime ja valmisolek koostööks masinatega, nendega kohanemiseks ja suhtlemiseks.

Eriti linnades muutuvad inimesed masinaparkidest ümbritsetuna, kuulekana jõudlusprintsiiibile ja konkurentsiturvele üha üksildasemaks. Majanduslik edu ja selle võimaldatud isiksusproteesid sportautost kuni disainimasinani peavad kindlustama seltskondliku tunnustuse ja inimese mina stabiliseerima. Selle pseudoidividualistliku eluviisiga kaasneb enamasti eraldumine üksildusse, psüühilised häired ja emotsionaalne kängumine.

Seejuures seisab üksikisik igas suhtes vastakuti maailmaga, millest tal on kadunud ülevaade, mis päevapealt näib igasugusest mõistlikkusest eemalduvat ja pakkuvat üha uusi Hiiohi sõnu-meid keskkonna reostumisest, katastroofidest ja sõdadest. Loo-tusi õigustavate utopiade ja moodsate ideoloogiate ajad on ammu möödas.

Siit tulenevad head võimalused reaalsusest põgenemiseks. Seda on peale sotsioloogide taibanud ka meelelahutustööstus. Juba ammu on virtuaalse realiteedi tehnoloogiale meelelahutustes ja lõbustustes kindel koht leitud.

Sukeldumisega küberruumi saab stressis, hingelises pingeseisundis ja igapäevasest konkurentsivõitlusest kurnatud massikodanik võimaluse enda poolt üha negatiivsemalt tunnetatud maailma maha jätta. Iroonia on selles, et inimene kasutab seejuures tegelikkuse proteesi, et põgeneda tegelikkuse eest, mille ta ise teiste proteesidega on loonud ja põhjustanud.

Mis siiani oli võimalik ainult teatud institututes, on nüüd saamas täiesti normaalseks igapäevaseks tooteks. Ka küberseksi varustus oli juba 1994. aastal valmis seeriatootmiseks. Totaalse tegelikkuseproteesina pakub virtuaalse reaalsuse tehnoloogia seiklusi ja elamusi soovitud maailmades. Kõike, mida saab arvutiga piltide, juttude ja stsenaariumide näol genereerida, saab ka

läbi elada. Muidugi juhul, kui mõistet "läbi elama" selles seoses üldse saab kasutada.

Profaanses reaalsuses peaaegu täielikult eraldatuna saab küberruumis nautida eduelamusi, mida igapäevaelu ei võimalda. Võib sooritada mõrvu, mille eest muidu eluksajaks trellide tahta satutaks. Võib alistada monstrumite armeesid, keda erinevalt arvutimängust saab käega katsuda ja kägistada. Võib magada partneritega, keda elulukord või moraalireeglid välistaksid. Kooruvad sidemed igapäevaste konfliktide, oma murede ja hirmudega, oma armastuse ja vastastikuse mõistmisega, sellest kõigest on kaasaegsed säästetud. On mõeldavad isegi ajareisid roomlaste juurde või kohtumised meeldivate koomikutega.

Tegelikkust ei tajuta enam, teda nauditakse. See on muutunud kaubaks, nii nagu enne seda oli näiteks kunst. Tänu multimeediale ja virtuaalsele reaalsusele saab tegelikkust tulevikus osta, müüa, kinkida, üürida või laenata. Sobiv ja soovipärane tegelikkus igaks olukorraks, industriaalselt fabritseeritud ja individuaalselt varieeritud, on saadaval renomeeritud tarkvarafirmadelt. Võlu, millega küberruum tegeleb, on reaalsuse totaalne kättesaadavus ja tarbitavus.

See on vähima vastupanu tee. Küberruumil on oht muutada 21. sajandi tehnikanarkootikumiks. Mida enam inimene oma fantaasiat, oma mõtlemist, oma elamusi ja oma reaalsust tegelikkuseproteeside hoolde jätab, seda enam muutub ta ka neist sõltuvaks.

Kes selletagi juba fantaasia- ja utopiadefitsiiti, mida sotsioloogid ja psühholoogid moodsale või postmodernsele inimesele omaseks peavad, küberruumis reisimisega kompenseerida tahab, läheb vihma käest räästa alla. Veelgi enam, teda ähvardab oht end mitmesugustes tegelikkusetasandites nii eksitada, "et ta sellest labürindist enam väljapääsu ei leia," nagu kardab Stanisław Lem. Eksitatu võiks küberruumis sooritatud mõrva ilmlikus reaalsuses korrata.

Stsenariumi saab veelgi täiendada. Tavaline kodanik istub hulk tunde päevas televiisori ees. Mis toimub ilmliku reaalsusega, kui inimesed tulevikus sama aja veedavad küberruumi fantastilises tegelikkuses? Kes kontrollib siis tegelikkust väljaspool virtuaalset reaalsust? Kes tegeleb ühiskondlike probleemidega keskkonnasaastamisest rassismini? Kas väljaspool küberseksi on

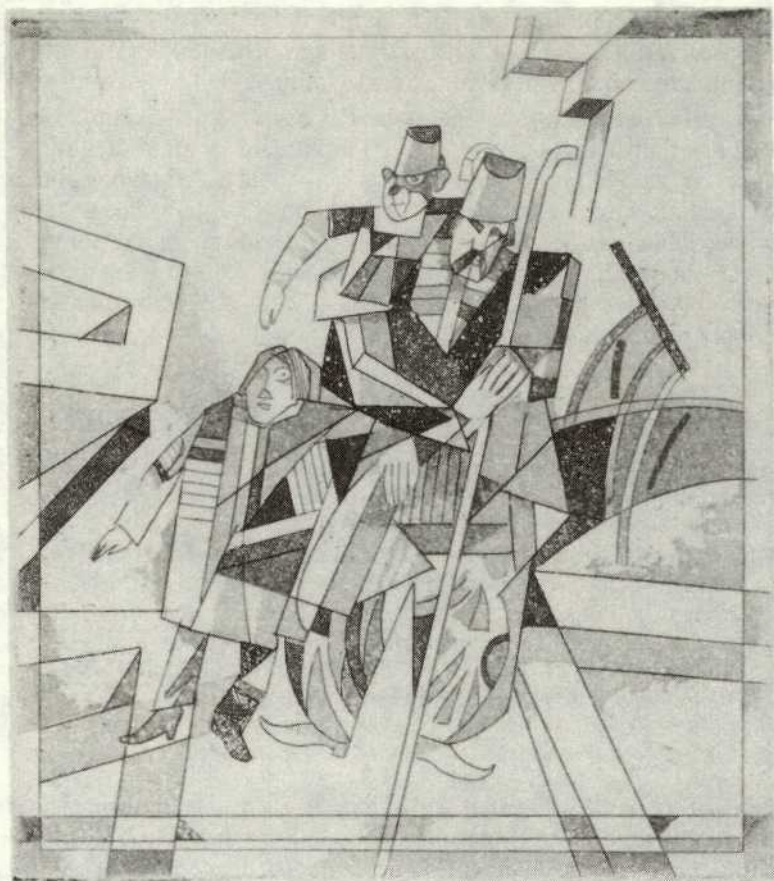
olemas ka küberpoliitika ja küberdemokraatia? Või ajavad arvuti-viirused tarbijale koguni puru silma, nagu oleks ta küberruumist ammu lahkunud, kuigi ta jätkab seal viibimist.

Ajaviiteteenindusega tegelev tegelikkusetööstus hakkab lähemal ajal näilise reaalsuse loomisega miljardeid teenima. Tegelikuseproteeside tootmine hoogustub. Võib toota ning igaihele, kes seda tahab, ka igas suhtes rohkem pakkuda, kui me kõik kokku iganes läbi elada, kogeda, vaadelda ja tunnetada suudame. Paljud arvuti- ja meediaentusiastid näevad virtuaalse reaalsuse tehnoloogias ühiskonna elu suurt sammu edasi, kuid see võib muutuda hoopis saatuslikuks õnnetuseks.

Kirjandus

- Anders, Günter 1956. *Die Antiquiertheit des Menschen*. München
Baudrillard, Jean 1991. *Der symbolische Tausch und der Tod*.
München
Fleissner, Bernd 1995. Auf der Suche nach der verlorenen Wirklichkeit. — *Kultur & Technik*, Nr. 2
Gibson, William 1987. *Newromancer*. München
Lem, Stanislaw 1981. *Summa technologiae*. Frankfurt a. M.
Weizenbaum, Joseph 1978. *Die Macht der Computer und die Ohnmacht der Vernunft*. Frankfurt a. M.

PEETER MÜÜRSEPP (sünd. 1918) lõpetas Tartu ülikooli mehaanika alal 1951. aastal. Füüsika-matemaatikakandidaat aastast 1962. On järgmiste organisatsioonide liige: *American Mathematical Society* (1978), *G. W. Leibniz-Gesellschaft* (Hannover 1979), *Gesellschaft der Angewandten Mathematik und Mechanik* (1983), *Deutsche Mathematiker-Vereinigung* (1983), *Deutsches Museum* (München 1984). Avaldanud 12 raamatut ja hulgaliselt mehaanika- ja teadusajalooalaseid artikleid. *Akadeemias* on varem ilmunud artiklid "Rooma paavst ja Galileo Galilei" (1993, nr 9, lk 1795–1799), "Markiis du Châtelet — andekas matemaatik ja suurmeeste lemmik" (1994, nr 6, lk 1177–1183), "Voltaire'i memuaarid: 300 aastat Voltaire'i sünnist" (1994, nr 11, lk 2358–2376).

Viive Tolli. ILLUSTRATSIOON F. TUGLASE NOVELLILE
"TAEVASED RATSANIKUD"
(1985)

KAS INIMKOND VABANEB KUNAGI NAKKUSHAIGUSTEST?

Marika Mikelsaar

SISSEJUHATUS

Mikroobidel on suur mõju nii indiviidile kui inimühiskonnale ter-
vikuna. Inimkond elab mikromaailma pideva surve all. Enamik
meid tabavaid nakkushaigusi on küll kerged, kas hästi ravita-
vad või mööduvad iseenesest. Ometi võib organismi nõrgene-
nud kaitsevõime puhul ka tavaline külmetusele järgnev nohu või
kurgupõletik osutuda eluohtlikuks. Kuigi suur hulk nakkushaigusi
on inimese vahelesegamise tulemusena kadumas, saame pidevalt
teada uute ohtlike haiguste esilekerkimisest ning mõne seni tun-
tud haiguse teadmata põhjusel tekkinud esinemissageduse muu-
tumisest. Püüan selles artiklis mõtestada bioloogilist süsteemi
"haigusttekitavad mikroorganismid ja inimene oma tänapäevases
sotsiaalses keskkonnas" mikrobioloogi vaatevinklist.

NAKKUSHAIGUSTE MÕJU INIMÜHISKONNALE

Nakkushaiguse (infektsiooni) all mõeldakse mikroorganismide
(bakterid, viirused, seened, algloomad) põhjustatud inimorganis-
mi rakkude ja kudede ehituse või nende talitluse kahjustust. Nii
nagu iga teine haigus, võib ka infektsioonahaigus lõppeda kas
inimese tervistumise, invaliidistumise või surmaga.

Inimkonna ajaloo jooksul on infektsioonid mõjunud nii
inimühiskonna rassilisele, ealisele ja soolisele struktuurile kui
ka inimeste arvukusele. Vahelduva hooga on paljud infektsioo-
nid teinud laastamistööd erinevatel mandritel, paisudes mõnikord

kogu maailma haaravateks pandeemiateks. Pandeemiate tagajärjel surid eeskätt kas noorusest või vanadusest väetikesed, kas just põhjamaiselt kahvatud või hoopis troopikapäikesest pruunistunud inimlapsed. Näiteks hävitas keskajal Aasiast Euroopasse jõudnud muhkkatk, mis hiljem arenes kopsukatkuks, ligikaudu 4 aastaga veerandi Euroopa tollaegsest elanikkonnast. On teada, et 19. sajandil suri kogu maailmas sõdades ligikaudu 19 miljonit inimest, ent tuberkuloosi suri peaaegu kaks korda rohkem — 35 miljonit inimest. Mitte rohkem kui 75 aastat tagasi haigestus nn hispaania grippi 500 miljonit inimest, kellest läks inimkonnale kaduma vähemalt 15 miljonit inimest (Timakov, Levašev, Borissov 1983).

Keskaegsed kroonikad on mitmeid kirjanikke innustanud tegelema katkuga silmitsi seisva inimesega. Klassikaline on “musta surma” kirjeldus Boccaccio *Dekameronis*. Meie sajandist nimeatagu nt Albert Camus’ d, eesti uuemast kirjandusest Jaan Krossi. Hiljaaegu ilmus “Loomingu Raamatukogus” (nr 52, 1994) rootsi kirjaniku Lars Anderssoni *Katkukuninga legend*. Äärmuslikus olukorras, mille põhjustab katkuepidemia, jõuab selles teoses suurte ümberhinnanguteni lihtne mees Göpa, kes katku surnud inimeste loomi kohates, talitades ja päästes arutleb nii: “Esimesel suvel siin põhjas sattusin ma aina hulkuvatele loomadele. Ei ole kerge öelda, kas mina püüdsin neid või nemad püüdsid mind. Neile meeldis kinni seotud saada ja inimese kätt tunda. [---] Ja mul ei olnud aega lojustega jännata. [---] Aga mul oli nendega see mõte, et nad õpiksid omapäi elama. [---] Kujutlesin, et neist saab alguse... Pullvasikas, kes oli mõeldud kuningaks ja valvuriks, sai enne palukaaja lõppu otsa. Kui lumi maha tuli, oli neli looma elus. Needki surid vähehaaval. Oled sa selle peale mõelnud, et miski, millesse inimene on puutunud, ei sure kunagi, nagu oleks see lihtne ja loomulik asi? Vaid et sellega on alati seotud mingi häda ja viletsus, midagi, mis väändub — süüks...” (Andersson 1994: 20–21.) Samas teoses seisab 1357. aasta kevadel Rootsi kuningas Magnus tema kuningriiki meeletult laastanud katku ajal öösel inimtühjas metsas, olles kaotanud elu mõtte: “Ma olen kujutlenud end teenivat sellest saadik, kui mind kuningavõimu kandma välja valiti... [---] Kõik pidin ma ju ise endale turjale laduma ja õigele kohale nihutama, ümber laadima, välja praaki-

ma ja kinnitama. Kuni kõik läks paigast ära..." (Andersson 1994: 17.) Kuningas "on täiskasvanud peast kakskümmend viis aastat maailma suurima kristliku riigi kuningas olnud. [...] aga kas oli õige öelda, et see oli tema riik? Tema seadus, tema rahu, tema võim ja nõrkus. Tema õigus ja ebaõigus. Tema häbi." (Andersson 1994: 21–22.) Edasi küsib ta Göpalt: "Kas Sa ei tea, et [...] mind süüdistatakse katkus. Sa püüdsid kinni katkukuninga! Vaata mind!" (Andersson 1994: 21–27.) Seega ei mõjunud ega mõju laiaulatuslik epideemia mitte üksnes inimkonna füüsilisele olemisele, vaid ka tema mõttemaailmale ja psüühikale, tekitades ellujäänutes näiteks süütunde.

Alati on siiski leidunud teadusliku mõtteviisiga inimesi, kes on püüdnud kirjeldada tundmatute infektsioonide ilminguid, et mõista nende tekke põhjusi ning kaaslastele haiguse vältimiseks ja raviks mingeidki soovitusi anda. Julgesti võib nende inimeste loetelu alata Hippokratese (460–377 eKr) või Aristotelese (384–322 eKr) nimest, kes on püüdnud seletada mitme haiguse nagu tähniline tüüfus, tuberkuloos, malaaria, rõuged, katk nakkavust miasmide või nähtamatute "pisiolendite" toimega. Muuseas pidas Aristoteles taudide esilekerkimise põhjuseks tähtede halba seisut. Võrreldes seda tänapäeva inimesega, kes mingi seni veel raskesti mõistetava asja seletamisel meelsasti otsib abi horoskoopidest ja tähtede seisust!

Mikrobioloogia ajaloos kuulub sügav kummardus Delfti lina-kaupmehele Antonie van Leeuwenhoekile (1632–1723), kes saatis omalihvitud läätsede abil nähtud ja üles joonistatud mikromaailma pildid Londoni Kuninglikule Akadeemiale. Need kirjad on säilinud ja seetõttu ongi tema avastus dokumenteeritud ja dateeritud — 1674. Tartu Ülikool oli siis juba olemas.

INFEKTSIOONID JA 20. SAJAND

Empiirilistest teadmistest kogunenud pagasiga jõudis inimkond 19. sajandisse, mil avastati kümneid infektsioonihaiuste tekitajaid, neist tähtsamad olid kooleravibrioon ja tuberkuloosikepike (Robert Koch, 1843–1910). Neil aastail pandi alus ka infekt-

sioonide teaduslikult põhjendatud profülaktikale (Louis Pasteur, 1822–1895). Neid maailmakuulsaid mikrobiolooge on tunnustades nimetatud küll mikrobioloogia isadeks, küll geniaalseteks teadlasteks, nende nime kannavad instituudid ja erialaajakirjad.

Ka sajandivahetusel jätkus mikrobioloogia võidukäik. Öeldakse, et 20. sajandil kõige rohkem inimesid säästvad meditsiinisaavutused pärinevad just mikrobioloogia valdkonnast: aseptika ja antiseptika, vaksineerimine, antibiootikumide leiutamine ja molekulaarne geneetika.

Neid sünnitajaid, vastsündinuid, aga ka traumade, kasvajate ja põletike tõttu opereeritud inimesi ei suuda keegi kokku lugeda, keda arstid tänu Ignaz Semmelweisi ja *sir* Joseph Listeri 19. sajandi teisel poolel mikroobide rünnaku ja leviku tõkestamiseks leiutatud meetmetele on päästnud kindlast surmast. Päris uhke tunne võiks meil olla, mõeldes, et Tartu kirurg Ernst G. B. Bergmann (1836–1907), kellele pühendatud tagasihoidlik mälestussammas seisab Toomemäel vana haavakliiniku külje peal vastu Uut Anatoomikumi, osales Berliinis kirurgiliste manipulatsioonide steriilsuse põhimõtete ja meetodite (aseptika) väljatöötamises.

Vaksineerimine on mikrobioloogia vaieldamatu suursaavutus, mis inglise arsti Edward Jenneri (1749–1823) idee ja selle ülemaailmse praktilise rakenduse abil on viimastel aastakümnetel Ülemaailmse Tervishoiu Organisatsiooni (*World Health Organization*, WHO) raportitest kõrvaldanud rõuged kui nakkushaiguse. Paljulubav on ka sajandi lõpuks WHO poliomieliidi maamunalt pühkimise programm, mille lõplikust triumfist on siiski praegu veel vara rääkida (Swartz 1994).

Kolmas vaieldamatu mikrobioloogide saavutus on praeguseks kõigile tuntud antibiootikumi penitsilliini avastamine Alexander Flemingi poolt 1929. aastal, selle kliiniline rakendus 1940. aastail ja siis ligi 25 aastat kestnud võidukäik paljude infektsioonide ravis. Penitsilliinile lisandusid tuhanded uued antibiootikumid, mille abil päästeti miljoneid inimesi. Liigutav on lugeda Selman Waksmanist, antibiootikum streptomütsiini sünteesinud uurijategrupi juhust, kes peale streptomütsiini laialdast rakendamist (eeskätt täiskasvanute kopsutuberkuloosi ja laste tuberkuloosse me-

ningiidi raviks) alates 1944. aastast maailmas laialt ringi reisis, et kohata ja tervitada neid inimesi, keda streptomütsiin kui imerohi oli päästnud kindlast surmast.

1940. aastatest alates publitseeriti töid, mis formuleerisid mitmed molekulaargeneetika põhialused. Nende avastajateks oli hulk hiljem Nobeli preemiaga pärjatud mikrobiolooge. Tänapäevases kõrgtehnoloogias kasutatakse just mikrobiaalseid protsesse insengeneetiliseks ensüümide, vaktsiinide ja antibiootikumide tootmiseks. Molekulaargeneetika rakendamine infektsioonihai-guste diagnostikas võimaldab mõne tunniga määrata tavaliste meetodite abil seni diagnoosimatuid mikroorganisme, isegi selliseid, mida veel kunagi pole olnud võimalik laboratooriumis nähtavale tuua. Näiteks Whipple'i haiguse puhul (seedetrakti laialdane põletik) oletati juba ammu infektsioosset alget, kuid ei suudetud leida ühtki tõepärasest haigustekitajast. Praeguseks on molekulaargeneetiliste uuringute abil vastav mikroob haige sooleseinas sedastatud ja talle nimigi pandud (*Tropheryma whippelii*), hoolimata sellest et laboratooriumis katseklaasis pole teda veel ikkagi suudetud arenema panna (Maiwald jt 1995).

EUFOORIA KADUMINE 20. SAJANDI TEISEL POOLEL

Kõik näis kulgevat progressi vääramatut teed mööda, kuni 1960. aastate lõpus kõlas esimene häirekell. Nimelt selgus, et antibiootikumide kuldajastu hakkab lõppema, sest maailma mitmes piirkonnas kerkisid esile uued, antibiootikumide surmavale toimele vastupidavad ehk resistentsed mikroobid. See jäi küll eeskätt meedikute probleemiks, sest raviks kasutatav antibiootikumide arsenal osutus arstide käes veel pikaks ajaks "töövõimeliseks" tänu leiutatud tuhandetele erinevatele preparaatile. Probleem oli vaid selles, kuidas kiiresti leida näiteks penitsilliinile ja streptomütsiinile alternatiivseid preparaate juhul, kui haige organismist isoleeriti neile antibiootikumidele resistentsed mikroobitüved.

Teine häirekell 1980. aastaist kõlas juba kõvemini ja selle ähvardav kaja jõudis ka üldsuse kõrvu. Peale mikrobioloogiale

nii edukaid aastaid haaras maailma frustratsioon, kui selgus, et üks lihtsamaid viiruskonstruktsioone — inimese omandatud immuunpuudulikkuse viirus (*human immunodeficiency virus*, HIV) suudab äärmiselt edukalt levida, vastu panna ravipreparaatidele ja maailma ulatuses surmata sadu tuhandeid parimas loomeeas inimesi. Tervishoiu vastus AIDSile on olnud ulatuslik, oleme endale probleemi teadvustanud ja laialdased ressursid suunanud haiguse profülaktikaks, eeskätt noorsoo koolitamise kaudu. Kuigi väga suuri rahasummasid investeeritakse ka uurimistöösse, on haiguse efektiivsest kontrollimisest asi siiski veel väga kaugel. Ent oluline on mõista, et peale AIDSi ohustab meie tervist rohkesti teisigi nakkushaigusi.

TÄNAPÄEVA NAKKUSHAIGUSED

Illusioonid mikrobioloogide, epidemioloogide ja arstide tõhusast kontrollist mikroobimaailma üle kadusid lõplikult 1990. aastatel. Praegu kirjeldatakse maailmas kolme murettekitavat tendentsi: varem tundmatute uute haigustekitajate esilekerkimist, tuntud haigustekitajate uut väljailumist ja antibiootikumide suhtes resistentsete mikroobide suurenenud esinemissagedust.

Varem tundmatutest haigustekitajatest nimetaksin mõnd drastilisemat, näiteks kümme aastat tagasi avastatud, kuid alles 1993. aastal USAs ulatuslikult esile kerkinud bakterit *Escherichia coli* O157:H7. Nimetatud mikroob põhjustab terminiliselt halvasti töödeldud toidu kaudu (sageli hamburgeritega — *fast food*) levivat rasket verist jämesoolepõletikku ja ägedat surmaga lõppeda võivat neerukahjustust laste hulgas.

Uus seni tundmatu viirusliku kopsupõletiku tekitaja asus ründama tsiviliseeritud maailma — Muerto kanjoni hantaviirus. Hantaviirusi kirjeldatakse kui Euraasias närilistel säilivaid viirusi; see, et nad inimestel raskeid infektsioone põhjustavad, selgus alles hiljem. Eestis on nende tsirkulatsiooni jälginud Profülaktilise Meditsiini Instituut (Vassilenko jt 1995).

Kesk-Aafrikas Ebola jõe äärest ahvidelt leitud filoviirus ründab inimesi seni küll veel piiratud maa-alal. WHOle aga teeb

muret kõrge suremus (80%) Ebola viiruse põhjustatud hemorraagilissesse palavikku ja raskused epidemioloogilise tõrje korraldamisel vähetsiviliseritud maal.

Ootamatult tekkis 1990. aastatel olukord, kus paljudes riikides said pikemaajalise vaheaja järel jälle aktuaalseks sellised nakkushaigused, mis kohe-kohe pidid täielikult likvideeritud olema. Nii diagnoositi näiteks 1991. aastal paljudes Euroopa maades ligi 30-aastase ajavahemiku järel taas kurgudifteeriat. Eestis haigestus 1993. aastal 11 ja 1994. aastal 7 inimest difteeriasse (Jõgiste 1994, 1995). Molekulaarsete meetoditega on näidatud, et meil, Soomes, Norras ja Saksamaal haigust põhjustanud mikroobid pärinesid Venemaalt, seevastu Inglismaa elanike viimaste aastate difteeriatekitajad on imporditud Aafrikast (Efstratiou 1994). Globaalselt levib koolera, käigus on kooleratekitaja El-Tor biotüübiga põhjustatud seitsmes pandeemia, mis algas umbes 30 aastat tagasi. Sealjuures registreeriti Lõuna- ja Kesk-Ameerikas aastail 1991–1993 kuni 900 000 koolerajuhtu. Äkki avastati Indias ja Bangladeshis uus surmav kooleramikroob (serotüüp O139, Bengal), mis 1992. aastal kiiresti surmas üle 5000 inimese. Vesisele riisiveetaolisele kõhulahtisusele võib järgneda organismi kiire veetustumine ja surm. Mõned täiskasvanud surid juba 9 tundi peale nakatumist. See haigusetekitaja säilib erinevalt klassikalisest *Vibrio cholerae*'st, mille reservuaariks on vesi, ka krabides, austrites ja kalades. On avaldatud kartust, et Bengali kooleratekitajast võib alguse saada juba kaheksas koolerapandeemia (Kaper, Morris, Levine 1995).

Kolmanda tendentsina paneb meditsiinilist üldsust üha rohkem muretsema paljude antibiootikumide suhtes resistentsete (multiresistentsete) mikroobide laialdane levik kogu maailmas. USAs on alates 1989. aastast juba 17 osariigis kirjeldatud 14–19% juhtudest multiresistentseid tuberkuloositekitajaid (Cassell 1994). Meie naabermaades Soomes ja Rootsis on selliste tuberkuloositekitajate esinemissagedus küll veel alla 1%, kuid meil Tartus juba ligikaudu 13% (Krüüner jt 1994). Selliste mikroobidega nakatunud inimesi on väga raske päästa.

Eesti valusaks probleemiks näivad kujunevat suguhaigused: 1994. aastal registreeriti meil ligi 20 korda rohkem gonorröasse haigestunud inimesi kui Soomes. Isoleeritud mikroobitüvede kõrge ravimiresistentsus penitsilliinide ja ka WHO soovitatud valikravimi tsiprofloksatsiini suhtes (25% uuritud mikroobidest) on ohuks eeskätt naabermaadele, aga ka globaalselt (Brilene, Põder 1995).

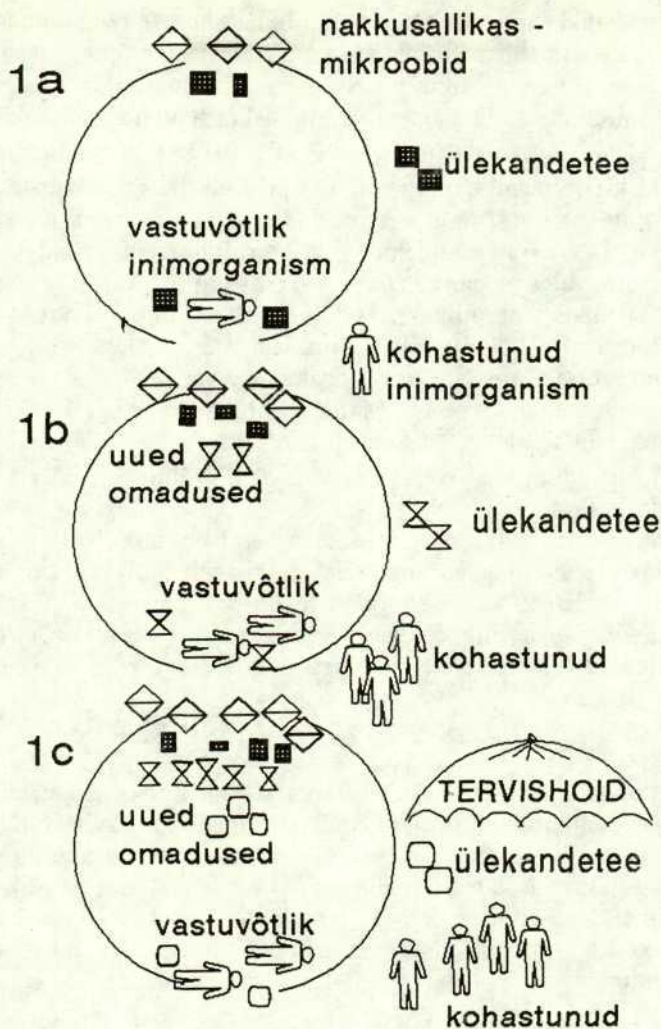
Mis on siis ikkagi põhjusteks, et maailmas on nii laialdaselt levimas ohtlikud nakkushaigused?

EPIDEMIOLOOGILINE TRIAAD TÄNAPÄEVAL

Pärast selle sajandi alguse paljulubavat edukäiku tõvestavate (haigustekitavate) mikroobide tundmaõppimisel on mitmed maailma juhtivad teadlased jõudnud arusaamisele, et inimkond on vaatamata ulatuslikule tehnika ja vaimurevolutsioonile veel ikkagi üsna abitu üldiste loodusseaduste meelevaldas. Nii on Nobeli preemia laureaadi Joshua Lederbergi arvates inimlik *Homo sapiens* koos oma looduskaaslaste — tõvestavate bakterite (*Bacteria*), seente (*Fungi*), algloomade (*Protozoa*) ja viirustega (*Vira*) seniajani kindlalt suletud darwinistliku olemusvõitluse ringi (Lederberg 1994).

Püüaksin skemaatiliselt selgitada mikroorganismide, infektsioonihäigust ja vastuvõtlikku inimolendit normaalse bioloogilise evolutsiooni käigus mõjutavaid tendentse, selleks et arutelu käigus jõuda tänapäevaste infektsioonisagedust suurendavate faktoriteni.

Nakkushaiguse tekkeks vajalik epidemioloogiline triaad koosneb kolmest üksteisega seotud komponendist: tõvestavad mikroorganismid (nakkusallikas), ülekandeteed ja vastuvõtlik inimorganism (joonis 1a). Tõvestavad ehk patogeensed mikroobid on enamikus parasiidid, mis vastavalt nende tõvestavusastmele (virulentsus) põhjustavad häigust suuremal või väiksemal arvul inimestest. Samuti oleneb mikroobide virulentsusest, kui palju inimesi jääb peale esmakordset nakatumist ja haigestumist ellu. Haiguse

Joonis 1. Darwinistlik olemisvõitluse ring "mikroob—inimene".

läbipõdenud inimene erineb oma liigikaaslastest selle poolest, et ta pole enam samadele haigustekitajatele vastuvõtlik, ta on immuunne. Darwinistliku olelusvõitluse terminoloogiat kasutades on toimunud selektsioon ja paremini kohastunud inimolend on jäänud jätkama evolutsiooni jada (joonis 1b).

Mikroobimaailm on aga nii suur ja ka nii rikas võimaluste poolest kiiresti ennast muuta, omandades väljastpoolt uut informatsiooni (DNA röntgasmolekule ehk plasmide) või lülitades sisse oma uinuvaid geene, et *Homo sapiens*'il pole kuigi kaua põhjust vilistada triumfimarssi. Olelusvõitluse ringi sisenevad uute omadustega või ökoloogiliselt seni vähemuses olnud ja alla surutud mikroobid, mis alustavad pealetungi nende suhtes naiivsele, s.o puutumata inimorganismile. Algab uus ring, inimkonna seisukohalt vaadates täis kaotusi ja üksikuid võite (joonis 1b-c).

Kuidas toimivad selles Darwini olelusvõitluse tsüklis kirjeldatud mikrobioloogiaalased suursaavutused? Neist peaks kujunema suur kattev vihmavari nimega Tervishoid, mille ülesandeks on ühelt poolt aidata võimalikult efektiivselt blokeerida mikroobi ülekandeteed ja teiselt poolt tõsta inimese vastupanuvõimet infektsioonidele mitmete sanitaarprofülaktiliste ja ravimeetmetega (joonis 1c). See oleks muidugi ideaalvariant.

EVOLUTSIOON JA TSIVILISATSIOON

Milline on tegelikkus? Või teisiti öeldes, millised on tänapäevased mõjurid mikroobide ja inimolendi darwinistlikus olelusvõitluses? Kostab hääli, et ka selles tsüklis, nii kui evolutsiooniprotsessiski, on toimimas aktsele ratsioon ja sellisena kestab looduslik eksperiment, mida keegi kunagi pole kavandanud. Nagu ikka aktsele ratsiooni puhul, tuleb põhjusi otsida tsivilisatsiooni toimest, s.o inimtegevusest ehk sotsiaalsetest faktoritest.

Arvatakse, et infektsioonide esinemissageduses on oluline osa inimasustuse tihedusel. Nii on tuberkuloosi näitel selgeks saanud, et kuigi tuberkuloosseid kahjustusi leitakse isegi mumiatiel, ei ohustanud tuberkuloos enne industriaalse ajastu saabumist, kui linnad said ülerahvastatud, rahva tervist kuigi olulisel määral. Kõik me teame, et tihe asustus, vaesus ja tuberkuloos käivad käsi-käes (meenutagem Anton Hansen Tammsaare Ramildat). Tuber-

kuloosivastaste ravimite (streptomüsiin 1944., paraamiinosalitsüülhape 1946. ja isoniatsiin 1952. aastal) kasutuselevõtu, vast-sündinute vaktseerimise ja rangete sanitaareeskirjade rakendamise-ga näis juba, et maailmas on võimalik piirata selle raske haiguse levikut. See lootus ei läinud siiski täide.

Ligi 40-aastane edukas periood on praeguseks lõppenud. Kaheldamatult on rahvaarvu plahvatuslik kasv Aasias, Aafrikas ja Lõuna-Ameerikas ning vaesusest, loodusõnnetustest, sõdadest tulenev kaos, mustus ja inimeste tihe kokkupuutumine jälle oluliselt suurendanud elanikkonna haigestumisvõimalusi mitmesugustes infektsioonidesse, kaasa arvatud tuberkuloos ja koolera. Ülemaailmses ulatuses tapab tuberkuloos aastas ligikaudu 3 miljonit inimest (Sepkowitz jt 1995). See on ju niisama palju kui kaks Eesti rahvastikku, kus peale kahekümneaastast vaheaega on viimasel ajal jälle noori inimesi surnud tuberkuloosi, haigestumissagedus suurenes 1993. aastal eelnevaga võrreldes 32%, 1994. aastal haigestumise tõus jätkus (Danilovitš jt 1995). 1983. aastal oli Eestis tuberkuloosi haigestumine Soomega võrreldes peaaegu 25% madalam (100 000 elaniku kohta 30,7 Eestis versus 39,7 Soomes), ent nüüdseks on Eesti jõudnud tuberkuloosi esinemissageduse poolest Leedu ja Ungari järel Euroopas kolmandale kohale ning Soomega võrreldes 4 korda kõrgemale tasemele! Asustustihedus pole meil nende aastatega kindlasti mitte suurenenud, küll aga mitmete elanikkonnakihtide vaesus ja frustratsioon. Just stressisituatsiooni peetakse üheks eelsoodumuseks tuberkuloosile. Eksperimentaalselt õnnestus näidata, et pidevas stressiseisundis hoi-tud hiirtel leitakse peale tuberkuloositekitajaga nakatamist 1 g kopsukoe kohta kaks korda rohkem paljunenud mikroobirakke kui kontroll-loomadel (Sheridan jt 1994). Viimase kolme aasta jooksul on Tartu Ülikoolis haigestunud tuberkuloosi 26 üliõpi-last, kelle puhul võib tõenäolisteks tuberkuloosi soodustavateks teguriteks pidada ka vaesust ja stressi (Arro, Landör, Türi 1995).

USAs täheldatud tuberkuloosi haigestumise sagenemist seos-tatakse AIDSi levikuga. AIDSi-haigetel on tuberkuloosisarnased infektsioonid (mükobakterioosid) tavaliselt surmaeelseks komplikatsiooniks. Selliste patsientide pikaajalise ravi käigus aga suureneb mikroobide resistentsus tuberkuloosivastastele ravimi-tele. Nagu eespool mainitud, on ka Eesti resistentsete tuberku-

loositekitajate leviala, küll mitte AIDSi leviku tõttu, vaid ilmselt seoses kogu riigile ja meditsiinile raskete taasiseseisvumise aastatega, mil haiglates nappis desinfitseerivaid vahendeid ja ravimeid. Poolikult ravitud patsiendid aga genereerivad resistentseid tuberkuloositekitajaid.

Peale asustustiheduse, vaesuse ja stressi peetakse nakkushaiguste levikut soodustavaks ning just tsivilisatsiooni arenguga kaasnevaks teguriks ka inimeste suurt liikumisvõimalust. Tänapäeval paiskavad suured lennujaamad ühe päeva jooksul vabalt oma väravatest mööda maailma segiläbi laiali viie eri mandri reisi- jaid, nii et ka nende mandrite mikroobid ja haigused võivad vabalt seguneda. Seni hõredasti asustatud troopikadžunglid saavad meile kõigile avatuks ja kombatavaks koos oma eriliste haigustekitajatega, mille vastu tsivilisatsiooni "vatis" elanud inimesel puuduvad tõenäoliselt need kaitsemehhanismid, mis kohalikel elanikel olemas on ja millised arvatavasti on sajandite vältel "mikroob—inimene" olelusvõitluses valinud ellujäänuid. Nii on näiteks selgunud, et Ebola jõe piirkonna elanikest ligi 20% esinevad veres kaitsekehad eelkirjeldatud hemorraagilist palavikku tekitava filoviiruse vastu, samas kui vastavad kaitsekehad täielikult puuduvad tsiviliseeritud maade elanikel (Murray jt 1994: 680–683).

Muutunud seksuaalne käitumine, narkootiliste ainete süstimine — kõik need on tsivilisatsiooniga kaasnevad pahed, mis samuti suurendavad ohtu nakkushaiguste levikuks.

Üks oluline tsivilisatsiooniga seostuv ja olelusvõitluse "mikroob—inimene" kulgu mõjustav tegur vääriks ehk veel esiletõstmist. Nimelt just arstiabist tingitud (iatrogeensete) infektsioonide teke ja levik. Vaagisime juba antibiootikumresistentsete mikroobitüvede levikut. Sellel küsimusel on ka teine tahk — antibiootikumi soovimatu kaasmõju inimese normaalsele mikrofloorale. Selle mõistmiseks peab lugejat tutvustama normaalse mikrofloora mõistega.

Paljud kirjandusteosed ja nende ekraniseeringud on pühendatud meist väljaspool, oletatavasti kõrgemal arenguastmel olevatele hüpoteetilistele olenditele — supertsivilisatsioonidele. Astroloogia, ufoloogia, tulnukad — need mõisted intrigeerivad paljusid inimesi. Hoopis vähem on meie tähelepanu köitnud aga see vääramatu tõsiasi, et meist madalamal arengutasemel, aga meiega

väga tihedas koosluses elab arvukalt mikroorganisme — nii meile kahjutuid kui ka mitmesuguseid potentsiaalseid haigustekitajaid. Tooksin järgmise näite. Iga elusolendit asustab sünnist kuni surmani ligikaudu kümme korda rohkem võõrasukaid, kui tal endal on keharakke. Mikroobid hakkavad meid koloniseerima alates sünnihetkest ja nende liigilised ja arvulised kombinatsioonid on igale inimesele väga iseloomulikud, säilides pikki ajavahemikke — meie vaatlustes 15 aastat — ühesugusena ja moodustades indiviidi normaalse mikrofloora (Mikelsaar 1992; Mikelsaar, Mändar 1993).

Mikroobivabade, erilistes steriilse toidu ja õhuga varustatud boksides hoitud loomi uurides on kindlaks tehtud, et nende eluiga on ligi kolmandiku võrra pikem. Kes poleks rõõmuga nõus täisväärtuslikku elu pikendama oma mikroobidest-kaaslastest vabanemise teel? Kahjuks pole see looduslikes tingimustes võimalik, sest kõik meie ümber — õhk, vesi, muld — on samuti mikroobe täis. Steriilses toasuuruses plastikaatboksis ja hiljem skafandris õnnestus elus hoida vaid USA miljonäri raske immuunpuudulikkuse all kannatavat poega, kellele oleksid surmavaks osutunud isegi teiste inimeste normaalsed mikroobid, aga tedagi vaid 15. eluaastani. Enamgi veel, meie nahka ja enamiku elundite limaskestast asustavad arvukad mikroobikooslused just kaitsevadki meid juhuslikult kohatud haigustekitajate eest. Seda nähtust nimetatakse mikrofloora poolt kindlustatud organismi kolonisationsiresistentsuseks ja lihtsustatult öeldes toimib ta vastavalt iidsele printsibiile: kes ees, see mees.

Kui nüüd patsiendi haiguse pärast vältimatu mikroobivastase ravi käigus hukuvad nn "omad kaaslasted", on tee avatud võõrvägedele või seni alla surutud ja arvulises vähemuses olnud oma mikrofloora oportunistlikele mikroobidele. Tulemusena arenevad rasked haigused, nagu näiteks seenkahjustus (kandidoos) või äge ligi 40% juhtudest surmaga lõppev soolepõletik (pseudomembraanoosne koliit). Nii omapärane kui see ongi, saab tihti haiget päästa tsiviilühiskonna poolt välja töötatud ravimi — antibiootikumi ärajätmisega, kasutades samal ajal asendusteraapiat oma mikroobidega. Vahepeal antibiootikumiga hävitatud ja tasakaalust välja viidud normaalset mikrofloorat taastatakse näiteks koliidihaige toidule piimhappebakterite lisamisega (Naaber, Maimets, Mikel-

saar 1994). Juhtmõtteks saab "tagasi loodusliku juurde": spiraal on küll keerdunud tagasi oma alguspunkti, kuid vahepealsest siiski kõrgemal tasemel. Nimelt said loodetavasti antibiootikumide mõjul need mikroobid, mille pärast ravimi manustamist alustati, hävitatud ja inimene esimesest "raksust" päästetud. Teise raku ärahoidmiseks tulebki kiiresti taastada looduslik seisund ehk kolonisatsiooniresistentsus.

Ilmselt on praegu sobiv koht tutvustada lugejale nakkushaiguste vastase võitluse ülemaailmseid põhisuundi, et mõista inimese võimalusi säilida evolutsiooniringis.

TERVISHOIU PERSPEKTIIVID JA ÜLESANDED

"Eksisteerivate probleemide ulatuslikkuse tõttu ja rahaliste vahendite alalise nappuse tõttu pole tervishoiusüsteem korralikult ette valmistunud ei uute ega jälle uuesti esilekerkivate infektsioonide tõrjeks."

Seda lauset lugedes arvatavasti mõtlete, et see käib Eesti tervishoiu kohta. Oh ei, mitte ainult! Sellise mõtte on avaldanud maailma rikkaima ja arenenuima riigi — USA mikrobioloogide seltsi president G. H. Cassell (Cassell 1995). Hoolimata pidevalt käigusolevatest programmidest, mis näevad ette tugevdada tervishoiu baasfunktsioone, välja arendada seadusi, määrusi ja kiirreageerimisplaane vanade ja uute infektsioonide piiramiseks, parandada koostööd mikrobioloogide ja arstide vahel, nõuavad ka sealsed tervishoiukorraldajad lisarahasid usaldusväärse infektsioonide jälgimis- ja raporteerimisprogrammi sisseseadmiseks, samuti toetusrahaseid ülikoolides tehtavateks fundamentaaluuringuteks biomeditsiinis.

Kuidas on Eestis lood selliste sihtprogrammidega? Kes otsustab, mis on Eesti ühiskonnale tähtis? Meil on olemas sotsialistlikust ajast pärinevad ja praeguseks õnneks veel funktsioneerivad registreerimis- ja ettekandmisreeglid, nüüdseks Eesti Vabariigi Tervisekaitseametile. Kahjuks on see süsteem seni vaid minimaalsel määral kompuuteriseeritud, seega kiireks reageerimiseks kohmakas ja väga aeglane. Tervishoiualaste seaduste ja määrus-

tega läheb nagu kogu muu seadusandlusega — andke aega atra seada, töö käib. Oleks vaid, et seda aega antaks, sest näiteks ilma nakkushaiguste seaduseta ei saa ükski riik kuigi efektiivselt võidelda ohtlike infektsioonilevitajatega.

Teadusrahadega on asi nagu ikka halvasti, vaja oleks palju-palju kordi rohkem, kui ette nähtud. Sealjuures on näidatud, et ülemaailmselt teadusesse investeeritud summad on 20 aasta jooksul andnud 150% ulatuses kasumit. Inimestel, kes neid jagavad, oleks vaja rohkem mõelda perspektiivist ja prioriteetidest. Sellest, et infektsiooni probleem pole lihtsalt mõnede südamehaigete ja neid hiilgavalt opereeriva meeskonna finantseerimise küsimus, vaid ühiskonna kõigi liikmete mure. Jõuamegi viimase küsimuse juurde:

MIKS HÄIRITAKSE HUMANITAARHUVILIST AKADEEMIA LUGEJAT?

Kas on midagi, mida kõnesolevas küsimuses saab teha valdavalt humanitaarsete huvidega haritlane? Arvan, et on ja saab. Esimeseks teetähiseks oleks endale selgeks teha, et maailmas, sealhulgas ka meil on tekkinud probleem. Esile on kerkinud väga oluline probleem infektsioonide levikuohust, mis vajab üldsuse reageerimist, nõu ja toetust lahenduste otsingul.

Palju ja häälekalt räägivad bioloogid ökokriisist, sealhulgas vihmametsade kadumisest ja osooniaukudest, militaarsete jõudude poolt laastatud kõnnumaadest rikutud pinnase ja veega. Iga haritud inimene muretseb kaasa. Mõte, et tervislik toit peab sisaldama eluks vajalikke aineid, pole meist kellegi meelest ainult meedikute diskussiooniobjekt. Sellest kõlbab rääkida kõigil ja kõikjal. Väidan aga, et need probleemid pole siiski nii kiireloomulised, kui on infektsiooniga seonduv.

Rääkigem ka infektsiooniohust teadlikumalt, arutlegem, tutvugem andmetega. Arukad ideed toetuste ja fondide leidmiseks on hädavajalikud. Vaja on mõelda ka teaduse ja poliitika suhtest. USA teaduse, kosmose ja tehnoloogia komitee juhataja G. E. Brown, esinedes Sigma XI sümposiumil, rõhutas vajadust paremini integreerida teaduslikke teadmisi (ingl. k *scien-*

tific knowledge) ja tehnoloogilisi oskusi poliitikute poolt tehtavate otsustega inimeste eluolu parandamiseks. Selleks hoiatab ta eriti suurte komplekssete sihtidega riigi programmide eest, mille täitmise või ebaõnnestumise eest keegi otseselt ei vastuta (Brown 1995). Võiks ehk soodustada väga konkreetseid, mitte liiga pikaajalisi kavaseid ja rakendada nende tulemusi määrustena. Kas meie seaduseandjadki ei peaks selliste programmide koostamisel kasutama ekspertidena oma erialal kompetentset teadlaste kollektiivi, mitte aga mingit tsentraalset teadust juhtivat instantsi?

Arstide ja meditsiiniüliõpilaste informeerimise ja õpetamisega tegeleb Tartu Ülikooli arstiteaduskond päevast päeva. See on tema kohustus ja kutsumus. Kriitiliselt ohtlike situatsioonide puhul ei aita aga ainult meeskonna teadmistest, nagu kahjuks tõestab "Estonia" katastroofi näide. Järelikult ei tohi mõtlevalt haritlane ainult passiivselt pealt vaadata ega loota vaid tervishoiukorraldajate ja arstide tarkusele, heale tahtele ja sellisele õnnele, et ehk meile need haigused ei jõua või "küll kuidagi ikka hakkama saab".

Otsustavaks võib saada meie kõigi tervishoiualaste teadmiste tase, Juku poolt koolis õpitud ABC. Tekib küsimus, kas Eesti koolis on sellega kõik korras. Kas koolide programmis olevasse terviseõpetusse poleks vajalik kaasa haarata peale bioloogiaõpetajate, kooliarstide ka tervisekaitsetöötajaid, kes lihtsalt ja selgelt räägiks nii õpetajatele kui lastele tervise hoidmise võimalustest ja haigustest, mis meid parajasti on ohustamas? Unistan ajast, kui Eesti arst võiks sama suure enesekindlusega väita, et koole- ra ja teised sooleinfektsioonid ei saa kunagi Eestile probleemiks inimeste sügavalt juurdunud hügieeniharjumuste tõttu, nagu võis kinnitada üks Soome lastearst Pärnus hiljutisel pediaatrie ühis-sümposiumil oma kodumaast rääkides. Kas meil on praegu head hügieeniharjumused, mitu korda päevas peseb intelligent oma käsi? See on elementaarne, kuid tõhus vahend, uskuge mind!

Teine oluline küsimus on oma tervise regulaarne kontrollimine ja vaktsiiniprofülaktika. On imelik kuulda, kui inimesed ei soovi oma lapsi ega iseennast nakkushaiguste vastu vaktsineerida lasta ja näiteks Eestile saadetud tuhanded difteeriavaktsiini ampullid võivad vananeda. Kardetakse allergiseerumist. Kallid lugejad, allergiseerumiseks peab aega jätkuma, kui difteeria inimese niidab, ei ole ju ometi allergiseerumist karta. Pealegi on tänased Euroo-

pa vaktsiinid tõesti kõrgekvaliteetsed ja läbinud pikki kliiniliste katsetuste perioode. Revideerigem oma suhtumist!

Vastus pealkirja küsimusele, kas inimkond vabaneb kunagi nakkushaigustest, peaks vist nüüd iga lugeja meelest olema: see pole võimalik. See pole lihtsalt võimalik seni, kuni püsib inimlik ja ülejäänud liigid, ka mikroorganismid — terviklik loodus. Looduses on inimene mikroobidega vältimatult seotud. Ometi õpib inimkond kindlasti varem või hiljem kiiremini ja efektiivsemalt reageerima — täiustub epidemioloogia, sanitaaria ja tervishoid. Ikka jälle ja jälle leiutatakse uusi vahendeid, mis suurendavad organismi kaitsesüsteemide efektiivsust, sünteesitakse kiireid ja hästi toimivaid ravimeid. Seda on inimkonnal põhjust teha pidevalt, sest mikroorganismid muudavad ju ennast või nihutavad ammuunustatud end esiritta. On oluline, et kõik haritud inimesed mõistaksid: vaatamata tervishoiu- ja tervisekaitsetalituste olulistele edusammudele infektsioonide tõrjes on meie kuklas alati tunda mikroobide kuuma hingust. Kõik pingutused ja teaduskulutused, mis tehakse selle hinguse peletamiseks, on kasulikud nii mulle, rahvusele kui ka maailmale. Loodetavasti õpib inimlaps kunagi valutumalt ja kergemini ületama ka tsivilisatsioonikarisid, selleks jõudu meile!

Kirjandus

- Andersson, Lars 1994. *Katkukuninga legend*. (Loomingu Raamatukogu, nr 52.) Tallinn: Perioodika
- Arro, G., A. Landõr, E. Türi 1995. Aktiivse kopsutuberkuloosi esinemisest Tartu Ülikooli üliõpilastel. — *TÜ Arstiteaduskonna teaduskonverentsi teesid* (trükkis)
- Brilene, T., A. Pöder 1995. Antibiotic susceptibility and β -lactamase production of *Neisseria gonorrhoeae*. — *Abstracts of IUVDT World STD/AIDS Congress, Singapore, 19–23 March, 1995*, p. 134
- Brown, G. E. 1994. Science+advice \neq science policy advice. — *ASM News*, no. 1, pp. 6–7
- Cassell, G. H. 1994. New and emerging infections in the face of a funding crisis. — *ASM News*, no. 5, pp. 251–254
- Cassell, G. H. 1995. The need to provide biomedical research funding for NIH. — *ASM News*, no. 4, pp. 156–157

- Danilovitš, M., H. Sillastu, A. Krüüner, E. Türi 1995. Haigestumine tuberkuloosi ja *Mycobacterium tuberculosis*'e ravimiresistentsus Eestis viimastel aastatel. — 100 aastat iseseisvat hügieeni õpetooli Tartu Ülikoolis, Tartu, lk 12
- Efstратиou, A. 1994. *Corynebacterium diphtheriae*: Molecular epidemiology and characterization studies on epidemic and atypical isolates. — XIX International Congress on Microbial Ecology and Disease, Rome, September 18–21, 1994. Rome, p. 18
- Jõgiste, A. 1994. 1993. aasta epidemioloogiline ülevaade. — *Eesti Arst*, nr 2, lk 130–131
- Jõgiste, A. 1995. 1994. aasta epidemioloogiline ülevaade. — *Eesti Arst*, nr 2, lk 163–167
- Kaper, J. B., J. G. Morris, M. M. Levine 1995. Cholera. — *Clinical Microbiology Review*, vol. 8, no. 1, pp. 48–86
- Krüüner, A., A. Juhani, M. Danilovich, E. Tyri 1994. Drug-resistance of strains of *Mycobacterium tuberculosis* isolated from patients with primary tuberculosis in South Estonia in the years 1992–1993. — *Research in Medicine*. Tartu, p. 58
- Lederberg, J. 1994. Emerging infections: private concerns and public responses. — *ASM News*, no 5, p. 233
- Maiwald, M., H. J. Meier-Willersen, M. Hartmann, A. von Herbay 1995. Detection of *Tropheryma whippelii* DNA in a patient with AIDS. — *Journal of Clinical Microbiology*, no. 5, pp. 1354–1356
- Mikelsaar, M. 1992. Evaluation of the gastrointestinal microbial ecosystem in health and disease. (Dissert. Med. Univ. Tartuensis.) Tartu
- Mikelsaar, M., R. Mändar 1993. Development of individual lactic acid microflora in the human microbial ecosystem. — *Lactic Acid Bacteria*. New York: Marcel Dekker Inc., pp. 199–235
- Murray, P. R., G. S. Kobayashi, M. A. Pfaller, K. S. Tenover, R. Tenover 1994. *Medical Microbiology*. Wolfe International Student Edition
- Naaber, P., M. Maimets, M. Mikelsaar 1994. *Clostridium difficile* põhjustatud diarröa. — *Eesti Arst*, nr 2, lk 122–124; nr 3, lk 210–212
- Sepkowitz, K. A., J. Raffalli, L. Riley, T. E. Kiehn, D. Armstrong 1995. Tuberculosis in the AIDS era. — *Clinical Microbiology Reviews*, no. 2, pp. 180–199

- Sheridan, J. F., C. Dobbs, D. Brown, B. Zwilling 1994. Psychoneuroimmunology: Stress effects on pathogenesis and immunity during infection. — *Clinical Microbiology Reviews*, no. 2, pp. 200–212
- Swartz, T. A. 1994. Limitations of polio vaccines and vaccination programs: Their impact on the global eradication of polio by the year 2000. — *Progress in Clinical Virology*. Stockholm, p. 93
- Timakov, Levašev, Borissov 1983 = Тимаков В. Д., Левашев В. С., Борисов Л. Б. *Микробиология*. Москва
- Vassilenko, V., V. Ilmoja, S. Künnapuu, Ü. Einberg, K. Orgulas, M. Kasvand 1995. *Nephropathia epidemica* Eestis aastail 1991–1993. — *Eesti Arst*, nr 1, lk 26–29

MARIKA MIKELSAAR (sünd. 1938) lõpetas 1963. aastal Tartu ülikooli arstiteaduskonna ravi erialal. 1969. a sai meditsiinilise mikrobioloogia alal kandidaadi kraadi, 1993. a meditsiinidoktori kraadi. Aastail 1969–1990 töötas teadurina, alul TRÜ mikrobioloogia kateedris, hiljem Üld- ja Molekulaarpatoloogia Instituudis. Ajavahemikul 1991–1993 juhatas lisaks teaduslikule tööle Maarjamõisa haigla mikrobioloogia laboratooriumi. On täiendanud end NSVL juhtivates mikrobioloogiakeskustes, Rootsis Lundi ülikoolis ja Soomes Tampere ülikoolis. 1993. a valiti TÜ Mikrobioloogia Instituudi professoriks. Teadustöö põhiteemadeks on olnud seedetrakti mikroobiökoloogia tervetel ja mitmesuguseid haigusi põdevatel inimestel ning selle mõjutamisvõimaluste uurimine, mille eest tema juhitud teaduskollektiivi autasustati 1994. a Eesti Vabariigi teaduspreemiaga meditsiini alal. Viimastel aastatel on esinenud ettekannetega teaduslikel konverentsidel Soomes, Saksamaal, Kreekas, Hollandis, Itaalias, USA-s.

RIIKLIKU PÕLEVKIVITÖÖSTUSE MAJANDAMISTINGIMUSED JA -TULEMUSED 1920. JA 1930. AASTATEL

Jaak Valge

SISSEJUHATUSEKS

Majanduses tähendab rahvuslus niisugust majanduspoliitikat, mida võib kirjeldada kahe omavahel seotud aspekti kaudu — majandusliku iseseisvuse saavutamine, püüd seni teistest riikidest sõltunud majandust omaette arendada, ning riigi senisest kaalukam osatähtsus selle arengu suunajana. Sõltumatuse loosungit kasutav majanduslik rahvuslus on ühtaegu antiliberaalne (sest rõhutatakse riigi suuremat osa majanduse reguleerijana), antikapitalistlik (ei seata kahtluse alla eraomanduse üldpõhimõtet) ning antisotsialistlik (toetatakse bürokraatiale ja keskkihtidele ning klassivõitluse asemel rõhutatakse rahvusterviklust). Seesugust poliitikat praktiseeriti ka mitmes Ladina-Ameerika, Kagu-Aasia jt piirkonna riigis pärast Teist maailmasõda.

Ida-Euroopa riikides muutus majandusliku rahvusluse praktika domineerivaks just 1930. aastate alguse majanduskriisi vältel. (See on riigiti erinev — mõnel regiooni maal ilmnes see

Käesolev uurimus on Rootsi Humanistliku Ühiskonnateaduste Fondi (*Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet*) projekti "Majanduslik rahvuslus Eestis" raames tehtud töö üks osa. *Akadeemias* ilmuv variant on omaette esitamiseks ümber töötatud.

poliitika ulatuslikult ka 1920. aastatel). Nende riikide eriline majanduslik mahajäämus võimendas Suurest Depressioonist tulenevaid üldisi raskusi. Kõik 1920. aastate soodsad faktorid, mis olid lubanud heaks kiita liberaalsemat majanduspoliitikat — põllumajandustoodete suhteliselt kõrge hinnatase, sõjajärgne hea turusituatsioon, krediidibuum, mis lõi võimalused tasakaalustatud eelarveks ja kasvanud investeeeringud —, haihtusid kriisi ajal täielikult. Võib öelda, et 1920. aastatel oli riigi sekkumiseks majandusellu tavaliselt rohkem poliitilisi kui majanduslikke kaalutlusi, ent 1930. aastatel muutus sekkumine hädavajalikuks (Ránki, Tomaszewski 1985: 21). 1930. aastatel arenes ja laienes otsustavalt ka majandusliku rahvusluse ideoloogia, tuues kaasa tema legaliseerimise ja institutsionaliseerimise. Seda hõlbustas autoritaarsete suundumuste intensiivistumine kõne all olevas regioonis ja totalitaarse valitsemise konsolideerimine selle regiooni naaberriikides — Itaalias, Saksamaal ja N. Liidus (Kofman 1990a: 191).

Majandusliku rahvusluse poliitika täpsemal defineerimisel tekitab raskusi nii tema ähmaste kontuuride ja olemuse ambivalent-suse kui ka tunnuste paljususe tõttu — sellel on nii üldisi kui ka spetsiifilisi karakteristikuid. Nii on näiteks fundamentaalseks küsimuseks see, kas igasugust protektsionismi esiletõusu saab pidada majanduslikuks rahvusluseks. Seda majanduspoliitikat pole ka tema teostajad ise peaaegu kunagi käsitanud ühtse, lõpuni läbi tunnetatud ja eesmärgistatud kontseptsioonina. Erandiks kahe maailmasõja vahel Ida-Euroopas oli Rumeenia (Kofman 1990a: 49). Pigem tekkis meetmete kompleks, mida saab pidada majanduslikuks rahvusluseks, tingimustest tulenevate järjestikuste, üksiksteisest välja kasvavate majanduspoliitiliste improvisatsioonide tulemusena.

Selle poliitika vahendite spekter on väga lai; teoreetiliselt kõlbas iga majanduspoliitika tööriist — niihästi need, mida turumajanduses kasutati suhteliselt harva (natsionaliseerimine) või mida iseloomustatakse kontrollitud majanduse omadena (väliskaubanduse kontrollimine, kuid ka majanduse planeerimine teataval astmel) kuni traditsioonilisteni (tollid ja maksustamispoliitika). Jan Kofman peab siiski võimalikuks eristada järgmisi üldisi majandusliku rahvusluse tööriistu:

- a) varasema omandivormi muutmisele suunatud seadusandlus teatud etniliste rühmade või välismaalaste mõju piiramiseks (kaasa arvatud agraarreformid või nn nostrifikatsioon); ka erilised seadused või määrused 1930. aastate lõpus, mis olid suunatud juudi minoriteedi vastu (Ungaris, Slovakkias, Rumeenias);
- b) tolli- ja väliskaubanduspoliitika majandustingimuste üldiseks parandamiseks ja välisvõistluse kitsendamiseks koduturul (subsiidiumid ja ekspordipreemiad, kõrged tollimäärad, impordikeelud ning kvoodid jne);
- c) ilmne omamaine tootmise, eriti industriaaltootmise soosimine (maksusüsteemi abi, investeringute hõlbustamine jne);
- d) väliskapitali vastu suunatud poliitika (kaasa arvatud ettevõtete juhtimise etniseerimine);
- e) välismaalastest ettevõtjate seadmine halvemasse olukorda maksumisega, kapitali juhtimise, omandiõiguse jms piirangutega;
- f) kontroll tööturu üle;
- g) propaganda rahvuslike minoriteetide vastu;
- h) kodumaise toodangu tarbimise soovitamine ja väliskaupade boikoti propageerimine (Kofman 1990b: 214–216).

Eestis ilmus majanduslik rahvuslus jõulisemalt poliitikaareenile kriisiaastatel. Sel ajal hakkas Eesti majanduspoliitikas eristuma kaks vastandlikku voolu. (Esialgu ei avaldunud see jagunemine küll selgete parlamendiblokkide kujul.) Esimest kandsid Põllumeestekogud ja Eesti sotsialistid. Nende kahe näiliselt sobimatu poliitilise jõu koostöö aluseks oli just riigi osakaalu suurendamise nõue majanduselus, ehkki eri põhjustel. Vanapõllumehed tegi riigi sekkumise pooldajateks nende suutmatus kriisi tingimustes toime tulla — endise tootmissuuna jätkamiseks vajati riigi abi. Sotsialistid pooldasid suuremat sekkumist ideoloogilistel kaalutlustel — selles nähti kapitalistliku süsteemi evolutsioonilist üleminekut sotsialistlikuks. Majandusliku rahvusluse jooni võib leida ka kriisiaegse võimsa parlamendivälise jõu — vabadussõjalaste — loosungites, ehkki need polnud esindatud mitte niivõrd majanduslikes nõudmistes (majandusprogramm vabadussõjalastel sisuliselt puudus) kui rahvuspropagandas.

Teist voolu esindasid Rahvaerakond (hiljem vähem selgelt Rahvuslik Keskerakond) ja Asunike Koondis (mõneks ajaks äh-

mastas ka nende nõudmisi ajutine ja huvide erinevusest tingitud perspektiivitu ühinemine Põllumeestekogudega). Neid poliitilisi jõude lähendasid Rahvaerakonna toetumine linnakodanlusele ja liberaalsele intelligentsile ning teiselt poolt Asunike Koondise esindatud reformitalupoegade majandamisest tingitud erihuvid, mis 1931.–1933. aastani väljendusid Eesti krooni devalveerimise nõudes.

Võitis esimene vool. Riigi järsult kasvanud osatähtsuse tegi kriisiaastail vältimatuks Eesti rahaühiku liig hiline devalveerimine. 1934. a 12. märtsi riigipööre võimendas majandusliku rahvusluse poliitikat, eriti alates 1935.–1936. aastast, mil autoritaarne režiim võttis omaks ka vabadussõjalaste rahvusfraseoloogia. Viimane surus pööret kaudselt toetanud sotsialistid uue režiimiga opositsiooni. Valitsusringkondade peamine sotsiaalne baas (vanapõllumehed) andis siinsele majandusliku rahvusluse poliitikale teistest Ida-Euroopa maadest erineva, omapärase agraarse värvin-gu (see oli nii siiski ka teistes Balti riikides).

Henryk Szlajfer sedastab, et majanduslik rahvuslus ilmus kahe maailmasõja vahelisel ajal Ida-Euroopa riikides alaarenenud majanduste struktuuraalselt määratletud vastusena kriisile, kinnitades ühtlasi nende mahajäämuse fakti (Szlajfer 1990: 9). On ilmne, et Eesti majanduslik arengutase oli märgatavalt madalam Lääne-Euroopa riikide omast. Ent kas ka näiteks Soomega oli vahe sedavõrd suur, et tingis vältimatult viimasest tugevasti erineva majanduspoliitika kasutuselevõtu? Timo Myllyntaus väidab, et kahe maailmasõja vahel ei jõudnud Eesti majandus Soomele järele, vaid hoopis Soome möödus Eestist (Myllyntaus 1992: 189). Kas selles oli oma osa ka lahkneval majanduspoliitikal või vastupidi: peidetud majandusnõrkused tingisid Eesti erineva majanduspoliitika ja liberaalsema lähenemise korral olnuks Soome edu veel suurem? Nimelt on oluline silmas pidada, et juba tsaariaja lõpul oli Soome majandus (ehkki üldiselt industrialiseerituse tasemelt madalam kui Eesti oma) tervikult integreeritud, Eesti oli aga olnud hoopis enam sõltuv idaturust, mis nõudis iseseisvusaegset radikaalset ümberstruktureerimist.

Kõnealuse uurimisprojekti eesmärgiks oligi muu hulgas selgitada majandusliku rahvusluse poliitika joonte leviku ulatust ja nii palju kui võimalik ka selle tulemusi ja efektiivsust Eestis. Projekti

juhi dr. Anu-Mai Kõlli hinnangul ei puudu tööl ka n-ö aktuaalne aspekt — mitmes mõttes sarnaneb Ida-Euroopa riikide praegune majandusseisund nende I maailmasõja järse ja ka peale II maailmasõda koloniaalsõltuvusest vabanenud riikide olukorraga.

Nende eesmärkide saavutamiseks osutus vajalikuks vaadelda majandusliku rahvusluse toimimist ka tööstusharu ja ettevõtte tasandil. Üheks uurimisobjektiks saigi riiklik põlevkivitööstus juba sellepärast, et põlevkivitööstust võib õigusega pidada Eesti Vabariigi n-ö näidismajandusharuks — alaks, kus iseseisvusaegsed saavutused tööstuses olid kõige märkimisväärsemad (vt lisa 1), ent selle tööstusharu edu põhjusi ei ole seni täpsemalt analüüsitud. Eesti Vabariigi majandustulemustesse enam kui kriitiliselt suhtunud nõukogudeaegsetes üldkäsitlustes põlevkivitööstusele pühendatud nappides ridades on küll tunnistatud selle kiiret kasvu 1930. aastate teisel poolel, aga areng on üsna üheselt seostatud vaid natsliku Saksamaa sõjalise tellimusega ja viimase militaarsest huvidest tulenenud investeringutega Eestisse (*Eesti NSV...* 1957: 481, 1971: 325).

Nüüdseks on siiski värskest ilmunud Aleksander Loidi põhjalik artikkel (Loit 1994), mis on küll keskendatud Rootsi kontserni tegevusele Eestis. Samal ajal annab töö laia tausta ja sisaldab rikkalikult väärtuslikku faktimaterjali. Aktsentide erinevusest tingituna on kattumine käesoleva tööga siiski suhteliselt väike.

Niisiis oli käesoleva uurimuse põhieesmärgiks analüüsida Riikliku Põlevkivitööstuse (RPT) arengut majanduskäitisena 1930. aastate teisel poolel Konstantin Pätsi autoritaarse režiimi ajal, fokuseerides peatahelepanu ettevõtte pideva ja jõulise laienemise põhjuste leidmisele. Osalt vajalike täpsemate majandusandmete puuduse tõttu uuritavast ajajärgust, osalt ka reljeefsema majanduskonteksti saamiseks üldse, osutus aga põhiküsimustele vastamiseks tarvilikuks RPT arengu jälgimine juba selle tekkeajast ja eratööstuste vaatlemine võrdlustaustana, ning töö kujunes kavandatud ulatuslikumaks. Piirduakse siiski kitsalt majandamistingimuste vaatlemisega. Nii on peaaegu täiesti mööda mindud põlevkivitööstuse kui tolleaegse innovatsioonilise tööstusharu tehnoloogia edenemisest, mis on samuti äärmiselt põnev teema.

Kirjatöö kokkupanemisel osutusid publitseeritud allikatest olulisemaks RPT juubeliraamatud (*RPT...* 1928, 1933; *A/S Esimene...* 1938). Nendest on saadud artiklis lisaviideteta esitatud statistilised andmed. Arhiiviandmetest on kasutatud põhiliselt neljas Eesti Riigiarhiivi fondis (Majandusministeerium (MM), f 969; Kaubandus-Tööstuskoda (KTK) f 891; Majandusministeeriumi Kaubanduskomitee (MM KK), f 841; Majandusministeeriumi Mäeamet (MM MA), f 1840) leidunud dokumente. Eestis säilinud arhiiviaines on mosaiikne ning eraettevõtetesse puutuvaid dokumente ei ole olulisel määral alles. Seetõttu tuli nende küsimuste selgitamiseks kasutada peamiselt omaaegseid ajaleheartikleid.

Kogu Eesti põlevkivitööstuse arengu võib toodangunäitajatest lähtudes jaotada kolme ossa: algajajärk 1920. aastatel (peamiseks müügiartiklikliks oli põlevkivi, õlitööstuses põhiliselt eksperimenteriti), majanduskriisi aeg (põlevkivitoodang läks mõnevõrra tagasi, õlitööstus jõudis katsetuste ajajärgust välja ning toodeti ja müüdi mitmesuguseid toorõlisaadusi, peamiselt siseturul) ning jõuline laienemine pärast 1934. aastat (järsult kasvas nii põlevkivikui õlitoodang ning müüdi põlevkivitoorõli ja -bensini ning teisi õlisaadusi nii sise- kui välisturul).

1920. AASTAD

Põlevkivitööstuse tekkimine.

Eesti riik alustas tsaarivalitsuse poolt 1916. a rajatud Kohtla lah-tises kaevanduses töid 1919. a kevadel 40 mehega. Iseseisva juriidilise isiku staatuse sai RPT 1922. a 15. juulist (seni oli töötatud Kaubandus-Tööstusministeeriumi (KTM) osakonnana). Põhikapitaliks määras Riigikogu 2,5 miljonit krooni (250 miljonit marka; ka edaspidi on ülevaatlikkuse huvides kõik summad arvestatud kroonidesse), milleks loeti Vene ettevõttelt päritud ning Eesti Vabariigi asutustelt tasuta ülevõetud maade, kinnisvarade ja materjalide väärtus (selleks arvestati 0,56 miljonit krooni) ja kõik riigilt eelarve kaudu sularahas saadud summad (*Valitsusasutuste...* 1934: 319). Põhikapitali peeti protsendita laenuks, mis tuli kasu-

mist tagasi maksta 50 aasta jooksul, 50 tuhat krooni aastas. Üle jääva puhaskasu jaotuse suhe oli samuti seadusega ära määratud: lõviosa sellest, 65%, läks Riigikassa sissetulekuks. (RT, 1922, nr 83, lk 341–343). 1927. a lõpus tegi Riigikogu põhimääruses mitu muudatust. Põhikapital tõsteti 3,5 miljonile kroonile ja ettevõtte sai kohustuse maksta kõiki riigi- ja omavalitsusmaksse võrdsetl erafirmadega. Riigikassa sissetuleku osa vähendati 30%-ni ja tööstuse laiendamiseks minevat osa suurendati 50%-ni puhaskasust. Erinevalt 1922. a põhimäärusest sätestati ka RPT kõrgema juhtimise kuulumine Vabariigi Valitsusele (RT, 1927, nr 113, lk 1234–1236). See põhimäärus sai RPT tegevuse aluseks kuni 30. septembrini 1936. RPT ülesandeks vastavalt sellele oli ka põlevkivi propageerimine kütteinena ning õli, bensiini ja teiste saaduste tootmise katsetamine.

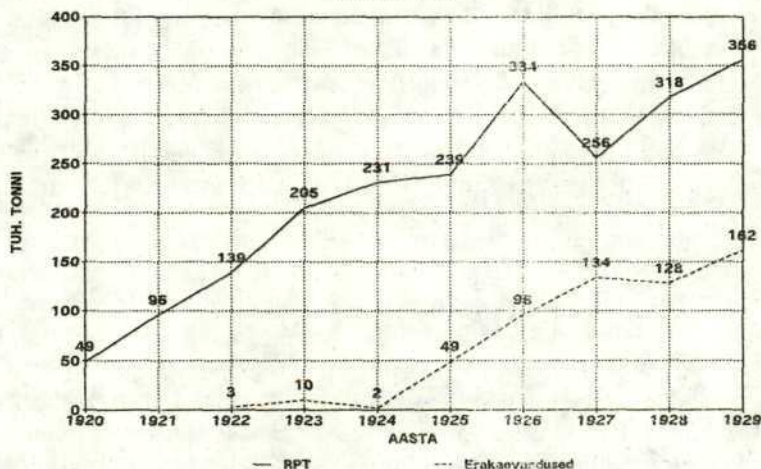
RPT start tootmisse oli hoogne. 1920. a avati lisaks olemasolevale ka Kukruse allmaakaevandus ja Vanamõisa lahtine kaevandus. (Viimane anti 1923. a siiski kasutamiseks eraettevõttele The Estonian Oil-Shale Development Syndicate Ltd.) 1925. a läksid käima veel Kohtla ajutine allmaakaevandus ja Käva allmaa- ning lahtine kaevandus.

Kaevandamisega peaaegu üheaegselt tekkis **põlevkiviõlitööstus**. Kohtlasse ehitati esimene katsetehas 1921. a Berliini firma Julius Pintsch A.-G. kavade järgi. 1924. a lõpus valmis seal samasuguse süsteemiga suurem õlivabrik, mille aastatoodanguks oli juba ca 10 000 tonni toorõli ja õlisaadusi. Samal aastal valmis ka suurem jõujaam. 1927. a läks käima Kohtla bituumenitehas. Tähtsamateks õlisaadusteks kujunesid esialgu immutusõlid raudteeliiprite, telefonipostide jms töötlemiseks — neid ka eksporditi mõnel määral — ning estobituumen, asfalt ja katuselakk. Nõudmine töötlemata toorõli (kütteõli) järele oli esialgu väike; seda tarvitasid vaid Eesti sõjalaevad. (*Põhja Kodu*. 1927.)

Erakapital oli algul üsna tagasihoidlik põlevkivitööstusse investeerimisega, ehkki kontsessioone üritati endale reserveerida. Taotlejad pidasid pikki ja vaevalisi läbirääkimisi riigivõimuorganitega. 1921.–1930. aastal anti välja kokku 21 kontsessiooni 82 793 hektarile, neist aga tühistati sama ajavahemiku jooksul 8 kontsessiooni 35 198 hektarile (Loit 1994: 322–323; Valit-

susastuste... 1934: 112). Tootmistegevust alustasid järgmised ettevõtted.

GRAAFIK 1. EESTI PÕLEVKIVITOODANG
1920. AASTATEL.

Inglise kapitaliga töötav Estonian Oil-Development Syndicate Ltd. alustas 1922. a RPT käest renditud Vanamõisa põlevkivikaevanduses. Ettevõtte prooviõlivabrik alustas tööd 1925. a, kuid jäi siiski samal aastal seisma. Ka põlevkivi kaevandamine ei saavutanud suuremat ulatust.

Eesti Vabrikantide Ühingu asutatud A/S Kütte-Jõu aktsiate enamus läks hiljem Põhja Paberi- ja Puupapivabriku kätte. Ettevõtte alustas kaevandamist peamiselt oma vabriku tarbeks 1925. a. Õlitööstust ei rajatud.

1922. a avas kaevanduse A/Ü Eesti Kiviõli. Õliajamises jõuti katsetuste ajajärgust välja 1929. a, mil alustati tööstuslikku toorõli

tootmist uue süsteemiga katsevabrikus. Ettevõtte töötas põhiliselt Saksa kapitaliga.

A/S Port Kunda tsemenditehas avas Ubja põlevkivikaevanduse 1926. a oma küttetarvitude rahuldamiseks. Toodang jäi suhteliselt tagasihoidlikuks, põlevkivitöötlemistööstust ei rajatud.

Rootsi kapitaliga Eestimaa Õlikonsortsium pani 1928. a Sillamäel käima 15 000-tonnise aastavõimsusega õlivabriku. Põlevkivi tootmist alustati alles 1936. aastal.

Eesti põlevkivitoodangu kasvu kajastab graafik 1.

RPT põlevkivitoodangu mõningane langus 1927. a on seotud Kohtla kaevanduste ajutise sulgemisega raudteedele mineva põlevkivi külluse, aga samuti Port Kunda kaevanduse toodangu tõusu tõttu.

RPT majandamistingimustest ja -tulemustest

RPT põlevkivitoodangu põhitarbijateks kuni 1924. aastani olidki kaevanduste lähedal paiknevad Aseri ja Port Kunda tsemendivabrikud (vt lisas tabel 2). Järgmisest aastast vähendasid need aga tootmist ning lisaks avas Port Kunda 1926. aastast oma põlevkivikaevanduse. 1920. aastate teise poole peatellijaks muutus raudtee. 1923. ja 1924. a oli korraldatud vedurite kütmise katseid põlevkiviga, mis lõppesid edukalt. Neist selgus muu hulgas, et 1924. a hindadega andis põlevkivi raudteedel kivisööga võrdse kütteväärtuse ca 24% odavamalt (RPT... 1929: 108). Umbes samasugune proportsioon peaks kehtima ka tööstusettevõtete puhul. Kuni 1929. aastani tõusiski üsna järsult ka teiste suurtööstusettevõtete põlevkivitarbimine. Need (Balti Puuvillavabrik, Tallinna linna elektrijaam, Ilmarine jt) ehitasid oma küttekolded ümber põlevkivi jaoks. RPT põlevkivi kasutasid kütteks ja töötlemiseks ka erapõlevkivitööstused. 1920. aastatel tõrjus peamiselt just RPT põlevkivi küttepuud Eesti tööstuse energiaallikana kõrvale.

1923.–1930. a maksis RPT riigikassale aastamaksude, tööstuse puhaskasuosade, kontsessiooni- ja teiste maksudena kokku 0,67 milj. krooni. (Arvutusalus: RPT... 1928: 84–85; A/S *Esimene*... 1938: 116–117.) Riik oli põlevkivitööstusse mahutanud kokku 3,5 milj. krooni, sellest suurema osa (2,5 milj.) esialgselt

põhikapitalina. Kogu puhaskasu aastatel 1923–1929 oli olnud 1,37 miljonit. Toodangu kasv oli olnud märkimisväärne (vt graafik 1) ja loodud oli võimas tootmisbaas. 1923. a lõpus arvestati ettevõtte kinnisvarade väärtuseks 1,94 ning 1929. a lõpus juba 3,15 milj. krooni. (Arvutusalus: *RPT...* 1933: 84–85.)

Ettevõtte majandamistulemuste üle oleks raske nuriseda. Ent riik kaitses RPT toodangut (nii nagu eraettevõtetegei oma) ka soodsamate konkurentsitingimuste loomisega siseturul. Vaadelgem siinkohal küttepõlevkivi võistlustingimusi. (Et õlisaaduste tootmine oli sellal alles eksperimenteerimise staadiumis, ei ole nende konkurentsitingimusi siinkohal analüüsitud. Väärrib siiski märkimist, et erinevalt eratööstustest sai RPT 1920. aastatel õlivabrikute ehitamiseks kasutatud materjale tollivabalt (Loit 1994: 337).)

RPT ja eratööstuste kaevandatud põlevkivi konkureeris 1920. aastatel siseturul eelkõige küttepuudega, tõrjudes viimased tööstuste kasutuses tagaplaanile. Kui 1922. a kasutati Eesti tööstuse kütteinena puid 54% ja põlevkivi 12% ulatuses (kütteväärtuses arvestatuna), siis 1928. a olid need arvud 22% ja 43% (*Majandusteated*. 1935: 329). Ent tööstusettevõtteid ajakohastades pidi puude tarvitamine niikuinii vähenema. Neid võis asendada kas põlevkivi või imporditav kivistüsi. Lisa 3 kajastab muutusi kivisöe ning põlevkivi tarbimises.

Selgub, et võitjaks tuli selgelt põlevkivi. Kivisöe impordi kahanemise ja hilisema stabiliseerumise kõrval oli küttepõlevkivi toodangu kasv (ehkki mõningate võngetega) aukartust äratav. Millisel määral mõjutasid seda kivisöe imporditollid?

1924. a muudeti mitmel korral 1921. a keskspaigast kehtinud kivisöe ja koksi imporditolle. (Ühtlasi võeti tollimäärade arvestusühikuteks senise Eesti marga ja puuda asemel kuldfrank ja kilogramm.) Senine ca 0,6-kroonine toll kivisöetonnilt tõsteti 1924. a jaanuaris ca 0,7 kroonini, juunis ca 0,9 kroonini ja juulis ca 1,6 kroonini. Novembris viimane kõrgendus siiski tühistati. (Arvutusalus: *RT*, 1921, nr 31, lk 192; 1924, nr 4/5, lk 52; 1924, nr 72/73, lk 483; 1924, nr 90/91, lk 550; 1924, nr 136, lk 706.) Tollikõrgendamine ei olnud põhjustatud soovist põlevkivitööstust soodustada, tegemist oli üldise tollitõstmisega maksebilansi tasakaalustamise eesmärgil. Kuid tulemust see ei muuda. Need tollid kehtisid kuni 1931. a keskspaigani. Arvestades *Väi-*

liskaubanduse aastaraamatute alusel Eestisse imporditud kivisöe hinda, tähendas see, et kui 1924. a veebruarini oli tegemist pigem sümboolsete tollidega, mis moodustasid *ca* 2% kauba hinnast ega saanud kuigi olulisel määral põlevkivile üleminekut soodustada, siis 1924. a juunist suurenes see 2,9%-ni ning juulist novembrini oli veel 75% kõrgem. Hiljem jäi toll muutmata, kuid et kivisöe maailmaturu hind langes, siis tõusis tollikoormatus 1929. aastaks 4,7%-ni.

Lisas graafikus 3 kajastuv kivisöe sisseveo langus 1924. aastast alates ja edaspidine järsk küttepõlevkivi tarbimise kasv oli seega kindlasti teatud määral põhjustatud tollipoliitikast. Kuid seda ei saa absolutiseerida: kivisöe hind alanenuks tollide ärajätmisel vähem kui 5%, ent eelkirjeldatud kütiskatsed näitasid põlevkivi 24%-list hinnaedu. Teisalt oli põlevkiviga kütmine tülikam (andis rohkem tuhka ja tahma) ja nõudis küttekollete ümberehitamist. Ka selle arvu enda (24%) võib seada kahtluse alla, sest tegemist oli siiski põlevkivi reklaamiva üritusega.

AASTAD 1930–1934

1930. a töötasid riiklikest kaevandustest Käva lahtine ja allmaakaevandus ning Kukruse allmaakaevandus. Samal aastal suleti Käva lahtine kaevandus (avati uuesti 1934. a). Ka Kukruse kaevanduses algas kriisi mõjul toodangu tagasimineku kuni ajutise sulgemiseni 1934. a suvel. Kui riiklike kaevanduste toodang läks 1933. aastani tagasi, siis erakaevandused tõstsid oma toodangut ka kriisiaastatel (vt lisa 4).

Põlevkivi toodang ja müügingimused

1930. aastate algusest toimus RPT põlevkivitoodangu tarbimises olulisi muutusi. Need kajastuvad lisas tabelis 2.

Raudtee ja tööstusettevõtete põlevkivi tarbimine langes, tsemendivabrikud vähendasid RPT põlevkivi ostmist drastiliselt, 1933. aastast aga lõpetasid selle üldse. See on seletatav Port Kunda oma põlevkivikaevanduse toodangu tõusuga, mis rahuldas tehase tarbimise, ja üldise majandusaktiivsuse langusega kriisi-

aastail ning ettevõtete ja raudtee osalise üleminekuga õliküttele. Põlevkivi töötlemine aga tõsis.

Kivisöe import vähenes kriisiajal, eriti alates 1932. aastast hoopis järsult (vt lisa 3). 1920. aastatel oli põlevkivi tõrjunud küttepuud tööstuse energiaallikana kõrvale, ent alates 1932. aastast asendas ta, kus võimalik, kivisöe. Selle põhjusi tuleks taas otsida eelkõige tollipoliitikast.

1931. a 20. juulist kehtestati senise kivisöe tollimäär 0,9 krooni tonnilt asemele minimaaltariifiks 1,2 krooni tonnilt. See tõseti s.a detsembris Konstantin Pätsi valitsuse otsusega (tagantjärele arutati tollitariifi ka Riigikogus) 10 kroonini, kusjuures MM loal võimaldati tööstusettevõtetele ja laevadele kivisöe ostmist ka 75%-lise tollialandusega, s.t 2,5 Ekr/tonn (RT, 1931, nr 58, lk 30; 1931, nr 107, lk 1231). See samm koos teiste imporditollide kõrgendamisega, mis oli samuti järsk, tehti eelkõige riigi tulude suurendamise ja valuuta kokkuhoiu eesmärgil, kuid tolleaegne majandusminister Mihkel Pung nimetas siiski ka tööstuse kaitse motiivi (ERA, f 80, n 4, s 343, l 4–5). Sama tollimäär ja klausel MM eriloast jäid edaspidiseks kehtima. Arvutustest selgub, et kui 1929. a moodustas kivisöe tollikoormatus 4,7% selle hinnast, siis 1932. aastaks oli tollikoormatus 22,4% ja 84,7% vahel (esimene arv näitab tollikoormatust MM suurima tollialanduse korral, s.t kõige väiksemat, ja teine arv näitab tollikoormatust minimaaltollitariifi korral ilma MM tollisoodustuseta). Tegelik tollikoormatus oli nende arvude vahel. Maksimaaltollitariifiga vaevalt üldse sellise tollimüüri korral sissevedu võimalik oluks. Koksi sisseveotoll kujunes kivisöest veel umbes kaks korda kõrgemaks. Peale tollimäärade tõusu põhjustas tollikoormatuse kasvu ka kivisöe impordihindade langus: 1932. a moodustas see vaid 59% 1929. a tasemest. Hoolimata kivisöe maailmaturuhindade akrobaatilise langusest, ei kahanenud kivisöe hind Eesti siseturul, vaid tõusis: 1929. a maksis tonn kivisütt Tallinna börsil 28,6 krooni ja 1932. a 33,8 krooni! (*Eesti arvudes...* 1937: 233.) Seega ei olnud see võit saavutatud enam "ausa", suhteliselt vaba võistluse tulemusena nagu 1920. aastatel küttepuude üle, vaid riigi otsustava abiga. Märkimisväärne siiski, et kriisi ajal muutusid tollipiirangud isegi liberaalse ideoloogiaga riikides valdavaks ja osalt oli tollitõstmine paratamatu juba kasvõi *dumpingu* ärahoidmiseks.

Seega võinuksid RPT ja teised põlevkivi tootvad ettevõtted kriisiajal võistlusvõimelised olla isegi hindu alandamata. Mõnel määral seda siiski tehti. RPT müüs põlevkivi võistluspakkumistel (peamiselt elektrijaamadele ja Raudteevalitsusele), vabalt ladudest (väiketarbijatele) ja eelnevalt sõlmitud lepingute alusel. Kui 1930. a oli RPT I-a sordi põlevkivi hind 6,1 ja I-b sordi hind 5,5 krooni (1 tonn franko Kohtla jaam) siis 1932. a olid need vastavalt 5,5 ja 4,9 krooni. Need hinnad kehtisid kuni 1935. aastani. See oli väljakuulutatud hind. Võistluspakkumisel suurmüügil kujunesid nad tihti madalamaks. Hinnad Tallinna Börsikomitee noteeringutel olid aga kõrgemad.

Peale tollitõstmiste kivisöele ja koksile mõjutasid põlevkivi müügikonjunktuuri ka õlideks ajamise võimalused ning sedakaudu ka põlevkiviõlidega konkureerivate imporditud tollid.

Põlevkivikeemiasaaduste toodang ja müügingimused

Kriisiajal töötasid riiklikus põlevkivitööstuses edasi varem avatud põlevkivitöötlemisvabrikud. Toorõli töötlemiseks alustas Kohtla-Järvel 1931. a tööd lisaks veel bensiini(krakk)vabrik. Nende toodang on esitatud tabelis 1.

Tabel 1

RPT toorkütteõli ja õlisaaduste toodang tonnides

Aasta	Toorõli*	Bensiin	Immutusõlid	Estobituumen	Teised
1926	5780	-	-	-	1498
1927	4234	-	333	180	2453
1928	6595	-	1160	2133	1526
1929	5453	-	793	337	1414
1930	6318	-	1021	476	855
1931	6829	225	2326	1895	806
1932	9001	448	1555	2792	1609
1933	10 404	719	1122	2120	2889
1934	11 031	962	1900	2938	2788

* Põlevkivist saadud toorõlist töödeldi osa edasi teisteks saadusteks, osa läks aga otse või vähe töödeldult kütteõlina müüki. Siin ja edaspidi ei ole toodangustatistikas arvestatud bensiiniks jt õlisaadusteks aetud toorõli, toodud on üksnes otse müüki läinud osa.

Põlevkivitoorõli (kütteõli) müügi korraldus sisemaal oli umbes samasugune kui põlevkivi oma. Väikemüük toimus kuni 1936. a lõpuni ladudest vabalt. Raudteevalitsus ostis valikpakkumistel, korraldades hankekonkurse. Teised ettevõtted ostsid kas vabalt või eellepinguid sõlmides. Raudteel konkureeris kütteõli põlevkiviga. Teedeministeeriumi andmetel võimaldas põlevkivi asendamine õliga ära jätta seni vajaliku vedurite vahetuse Tapal, tõsta nende veovõimet, rongide kaalu ja kiirust, koondada ja likvideerida kütteleadusid. Õli põles suitsuta ja sädemeteta. Õli oli põlevkivist küll kallim, kuid kokkuhoidu saavutati enam. 1932. a lõpus oligi 34 vedurist 5 õliküttele viidud (*Eesti Raudtee*, 1932, nr 5/6, lk 75–76). Tööstusettevõtetes asendas ka kivisütt osaliselt kütteõli. Siin kasutas kütteõli samasuguseid soodustusi kui põlevkivi, nimelt kivisöe imporditolle.

Ent peamiseks konkurendiks kütteõlile oli siiski sisseveetav nafta ja masuut. Juba enne kriisi oli RPT võimeline andma poolteist korda rohkem õlitoodangut, kui saadi realiseerida, põhjuseks nõudmise puudumine õlivabriku pakutud hinnaga (*Vaba Maa*, 25. II 1930, nr 47). Põlevkiviõli oli oma omadustelt võimeline asendama imporditud naftat, kuid enne kriisi hinna tõttu seda ei suutnud. Kriisi ajal olukord muutus. Ja selle muutuse tekitas kütteõli omahinna languse kõrval taas tollipoliitika.

1924. a lõpust kuni 14. juulini 1932 oli naftatolliks 10 Eesti krooni tonnilt (*RT*, 1924, nr 136, lk 136). *Väliskaubanduse aasta- raamatute* põhjal arvestatud impordihinna kohaselt andis see nafta tollikoormatuseks pisut üle 10%. 14. juulist 1932 tõsteti aga minimaaltariife naftalt 20 kroonini tonnilt ja masuudilt 40 kroonini tonnilt (*RT*, 1932, nr 57, lk 716), mis jäid ka edaspidi kehtima. See tähendas tollaste hindade juures tollikoormatuse kasvu üle veerandi impordihinnast ja lõpetas sisuliselt nafta sisseveo; kui 1927. ja 1932. a vahel oli tavaliselt imporditud 2000–3000 tonni naftat aastas, siis 1933. a langes see 91 tonnile — seega oli põlevkiviõli surunud nafta Eesti turult välja. Hiljem, kui oma põlevkivitööstus enam kõiki ettevõtteid kütusega varustada ei suutnud, suurenes nafta import uuesti.

Osa RPT toorkütteõli toodangust läks **ekspordiks**.

Tabel 2

RPT toorõli ekspordinäitajaid

Aasta	I	II	III	IV	V	VI	VII
1930	1224	19%	90%	...	63,5	...	77,5
1931	2333	34%	99%	...	52,7	...	65,1
1932	1069	11%	31%	...	59,9	...	64,1
1933	2218	21%	36%	43%	51,5	44,2	55,0
1934	2610	23%	19%	56%	49,3	45,5	50,0

I = RPT toorõli eksport tonnides;

II = toorõli ekspordi osakaal RPT toorõli kogutoodangust protsentides;

III = RPT osakaal kogu Eesti toorõli ekspordis protsentides;

IV = Saksamaa osakaal Eesti toorõli ekspordi väärtusest protsentides;

V = keskmine toorõli ekspordihind (Ekr/tonn);

VI = toorõli ekspordihind Saksamaale (Ekr/tonn);

VII = siseturu hind (Tallinna Börsikomitee noteeringul).

Allikad: *Väliskaubanduse aastaraamat*. 1930–1934; *Eesti Majandus...* 1938: 125.

Enne 1933. aastat olid peamised toorõli ekspordiriigid Leedu, Läti ja Soome. 1933. aastast sai aga Eesti toorkütteeõli peamiseks ekspordimaaks Saksamaa. Kuid ekspordihind jäi järjekindlalt alla siseturu hinnale ja Saksamaalt saadud hind oli omakorda keskmisest ekspordihinnast mõnevõrra madalam. Ekspordiks läks lihtsalt siseturu varustusest ülejäänud toodang, võib-olla ka ettevõtte poolt planeeritud "turu sissetöötamiseks" (teisisõnu *dumpinguna*), ehkki see iseenesest vähemalt lähiperspektiivis majanduslikult kasulik polnud.

Toorõli eksport Saksamaale sai teoks 6. juulil 1932 sõlmitud kliiringlepingu kohaselt (mida perioodiliselt uuendati). Selle lepingu otstarbekus on mitmeti tõlgendatav, sest kliiringarvete tasakaalustamise vajadus põhjustas kohati kõrgemate hindadega sundoste Saksamaalt ja Eestile kahjulikke manipulatsioone riigimarga kursiga. Sellest hoolimata oli aga kliiringarvete seis püsivalt Eesti kasuks: kriisiaastatel küll vähe, ent 1. jaanuaril 1934 17 000 Ekr (ERA, f 891, n 1, s 1490, l 5).

Teiseks olulisemaks põlevkivikeemiasaaduseks oli toorõlist aetud **põlevkivibensiin**. Selle müügikorraldus oli küllaltki kee-

ruline, hind aga sõltus riiklikust toetusest ja välislepinguist. Eesti eksportis küll põlevkivibensiini, kuid samal ajal imporditi naftabensiini, segades viimast oma bensiiniga siseturul müümiseks. Importöörideks olid ka põlevkivitööstused ise. Peamised eksportimaad olid 1930. aastate esimesel poolel tähtsuse järjekorras Läti, Soome ja Tšehhoslovakkia. Bensiini koguväljaveo väärtus oli kuni 1937. aastani ligikaudu võrdne põlevkiviõli väljaveo väärtusega. Bensiini väliskaubandust kajastab tabel 3.

Tabel 3

Bensiini eksport, import ja tarbimine Eestis (tonnides)

Aasta	Import	Eksport	Tarbimine	Oma toodangu % tarbimisest
1930	9100	228	8978	1,2
1931	7194	518	7723	13,6
1932	1571	753	4730	82,7
1933	2830	1574	5862	78,6
1934	4464	2078	8155	70,7

Allikad: Luts 1937: 201; *Väliskaubanduse aastaraamat*. 1937 ja 1938; ERA, f 841, n 1, s 79, l 13.

Import langes järsult jälle 1932. aastast alates. Bensiini sisseveotoll oli 1924. a lõpust kuni 1931. a keskpaigani olnud *ca* 6 senti kilogrammilt (*RT*, 1924, nr 4/5, lk 122). Peale selle kehtis veel bensiinimaks umbes 4 senti kilogrammilt, mida pidid maksma ka Eesti bensiinitootjad ettevõtted (ERA, f 1840, n 1, s 198, l 693–695). 1931. a juulis kehtestatud uus minimaaltoll oli 10 senti kilogrammilt (*RT*, 1931, nr 58, art. 455). Seda alandati küll korraks 1932. a, kuid s.a lõpuks tõsteti uuesti 10 sendini ja ka maksimaaltariif tõsteti endise 20 sendi asemel 30 sendini (*RT*, 1932, nr 97, lk 1078). Teedemaks tõsteti 1931. a detsembris 5 sendilt 15 sendini välisbensiinilt ja 5 sendilt 7 sendini kodumaa bensiinilt (ERA, f 969, n 5, s 859, l y1–y4). *Väliskaubanduse aastaraamatute* alusel arvatud importbensiini keskmine kilohind oli 1930. a olnud 17,1 senti, 1932. a 10,3 senti ja 1934. a vaid 8,6 senti kilogrammilt. Arusaadavalt suutis Eesti põlevkivibensiin välisbensiiniga siseturul võistleva hakata ainult tolli- ja maksumüüri abil, mille ulatus moodustas 1932. aastast juba ligi 2/3 siseturu müügihinnast. Börsikomitee noteeris välisbensiini hinnaks 1931. a 33,6 senti, 1932. a 38 senti ja 1933. a 39 senti kilo.

RPT põlevkivibensiini hinnad olid samal ajavahemikul vastavalt 28,2, 36,5 ja 36,5 senti kilo. (*Eesti arvudes...* 1937: 233.) Põlevkivibensiini omahind oli aga 1932. a väidetavasti umbes 25 senti liiter (Zimmermann valitsusele 12. augustil 1932).

Ka bensiini **eksport** ei saanud loomulikult toimuda ilma riigi abita. 1931. a 3. juunil sõlmiti Eesti—Läti ajutise majanduslepingu juurde lisakokkulepe, mille kohaselt mitmed Eesti kaubad said Lätis erisoodustusi. Nende hulka kuulus ka bensiin, mille tollivabaks sisseveokoguseks Lätisse oli 2300 tonni. Läti kaubad (suhkur) said samas ulatuses vastusoodustusi sisseveo puhul Eestisse. Seda lepingut täiendati 1932. a novembris, kuid bensiini osas jäid tingimused samaks (*Eesti lepingud...* 1933: 61–83). Lätisse eksporditava bensiini kontingent 2300 tonni jaotati Eestis vastavalt vabrikute teoreetilisele bensiinitoodangule (ERA, f 969, n 5, s 859, l y1–y4). Lätis oli Eesti bensiinile soodne turg, sest muu importbensiin oli seal maksustatud kilolt 22-sendise tolli- ja 4-sendise aktsiisimaksuga. Seega oli Eesti bensiinil 26-sendine soodustus kilolt. Nimetatud soodustustest sai lõviosa Eesti Kiviõli kui suurim bensiini tootja ja eksportöör. Ehkki ka Soomelt oli Eesti 1931. a kaubalepinguga saanud tollivaba bensiinikontingendi, oli seal bensiini toll odavam ning Eesti bensiin sai nii ainult 14-sendise soodustuse kilolt (*Vaba Maa*, 16. XII 1931, nr 295). Sellest jäi väheseks Soomes võistlusvõimeliseks olemiseks ja kuni 1935. aastani eksporditi Eesti bensiini sinna väga vähe.

Ettevõtete poolt pakutud arvud, mille põhjal kontingendi määrati, osutusid aga ülepakutuks. Tekkis ka teisi takistusi, nii et esialgu eksporditi Lätisse vähem, kui võimaldanuks lepinguga tagatud sooduskontingent.

1932. a 19. augusti salajase otsusega lubas valitsus põlevkivibensiini ekspordivatele ettevõtetele lisaks senistele soodustustele importida tollita või alandatud tolliga välisbensiini sama suures hulgas, kui nood oma bensiini ekspordivad. See kehtis kuni 26. juulini 1933 (ERA, f 969, n 1, s 144, l 48p), ent sama aasta lõpul see soodustus nähtavasti taastati.

Põlevkivi-eratööstused

1933. a toimusid läbirääkimised MM, RPT ning Inglise, Saksa ja Rootsi õlikontsessioonäärade vahel, mille initsiaatoriks olid raskustesse sattunud rootslased. Nende pakutud kava nägi ette kõigi nelja õlitööstuse — Kiviõli, RPT, rootslaste Eestimaa Õlikonsortsiumi ja inglaste Gold Fields'i ühinemise üheks suureks ettevõtteks, kusjuures valitsus astunuks asutatava aktsiaseltsiga lepingulisse vahekorda; lepingus olnuks ära määratud tollid, maksud jne. Rootslaste kava ei leidnud aga teiste õlitööstuste poolt heakskiitu (Loit 1994; *Vaba Maa*, 22. III 1933, nr 68 ja 23. III 1933, nr 69).

A/S Kütte-Jõu põlevkivitoodang ületas pärast kriisiaegset tagasilangust uuesti 1930. a taseme 1934. a.

A/Ü Eesti Kiviõli jätkas 1930. aastate vältel põlevkivi, kütteõli ja teiste õlisaaduste toodangu pidevat jõulist tõstmist. Aktsiaseltsi finantseeris peamiselt Saksa kapitaliga Scheeli pank, mis aga 1931. a kokku varises ja moratoriumi sai. Ka Eesti Kiviõli sattus raskustesse oma jooksvate kohustuste täitmisega. Välja aitas Pikalaenu Pank (*Vaba Maa*, 20. X 1931, nr 246). 1930. aastate esimesel poolel läks ettevõttele kuuluv kaevandus üle allmaatööviiisile ning avati ka teine kaevandus. 1930. a alustati õlivabriku ehitusega, mis valmis juba järgmisel aastal. Samal ajal ehitati ka bensiinivabrik ning mitu teist tootmishoonet. Õlitoodang suurenes jõudsalt ning Eesti Kiviõli sai juba 1931. aastast alates suurimaks õlitootjaks Eestis (vt lisa 5). Bensiini tootmise alal ületas aga aktsiaühing teisi ettevõtteid konkurentsilt (vt lisa 6). Ehitusmaterjale ja varustust lubati kriisiajal sisse tuua tollimaksuta. Samuti olevat antud ettevõttele nõusolek vabriku toodangu kaitsmiseks odava välisbensiini sissevoolu vastu juba 1930. a (*Vaba Maa*, 12. IX 1930, nr 213).

A/S Port Kunda tsemenditehase põlevkivitoodang jäi suhteliselt tagasihoidlikuks ka kriisiajal.

Eestimaa Õlikonsortsium sulges 1930. a oma õlivabriku; see hakkas uuesti tööle alates 1936. aastast.

New Consolidated Gold Fields Ltd. õlivabrik Kohtla jaama juures läks käima 1931. a. Pärast ümberehitusi hakkas vabrik 1934. aastast andma püsivat toodangut.

Üldkokkuvõttes võib öelda, et Eesti põlevkivitööstus tervikuna olulist kriisilangust ei tundnud, ehkki mõne ettevõtte mõned toodanguliigid kahanesid. Selle peapõhjuseks oli järsk tollide tõstmine põlevkiviga ja põlevkivikeemiasaadustega konkureerivatele kaupadele 1931. ja 1932. a, mis tõrjus need suures osas Eesti turult välja. Otsustav oli 1931. a detsembri tollitõstmine. Avanenud turuniššide pärast konkureerisid Eesti põlevkivitööstused omavahel. Muidugi hoidis välisvõistlejate kõrvaletõrjumine energiakandjate hindu kõrgel, mis raskendas teiste, eriti aga energiamahukate tööstusharude olukorda.

1930. AASTATE TEINE POOL

Autoritaarajajärgu üldmajanduspoliitikast

1934. a 12. märtsi riigipöörde tulemusena võimule tulnud uus režiim ei võtnud majanduspoliitikas esialgu ette radikaalsemaid muudatusi. Nähtavamad muutused hakkasid toimuma 1935. a. Sügisel informeeriti ka üldsust majanduse korraldamise kavadest. 25. septembril majandusminister Karl Selteri poolt valitsusele esitatud kavas planeeris minister muu hulgas põlevkivitööstuse toodangu kahekordistamist 1937. a alguseks võrreldes 1935. a toodanguga ja selleks sinna 3 miljoni krooni Eesti kapitali mahutamist. Kava sisaldas ka hilisema kütteenete reformi peajooni: metsaraiumise vähendamine, riigi turbatööstuse toodangu tõstmine, uue sulfaattselluloositehase ehitamine jne. Kaubanduse alal lubas minister võtta riigi kindlustusele kuni 3 milj. krooni väärtuses kliiringvaluutat nende kaupade ekspordist, mis valitsus eriti vajalikuks peab (*Uus Eesti*, 26. IX 1935, nr 9).

Juba 1931. a novembris oli Riigikogu tollasele K. Pätsi valitsusele andnud õiguse kaupade sisseveo monopoliseerimiseks. Lubasid impordiks andis MM KTO. Kitsendused olid kõige karmimad 1932. a kevadel, mil monopoli all oli umbes 70% sisseveost. 1934. a alguseks, seoses krooni ümberhindamisega vähenes see näitaja umbes 30%-ni, kuid 1935. a suurenes seoses reguleeriva majanduspoliitika algusega monopolialuste kaupade osatähtsus üldsisseveo väärtuses 49%-ni, jäädes järgmisel kahel aastal ligi-

kaudu samaks ja vähenedes 1938. a siiski 44%-ni. (*Valitsusasu-
tuste...* 1934: 100, 1936: 53–54, 1938: 56, 1939: 47; mõnevõrra
teistsugused arvud esitab A. Rannes (1939: 233). Lahknevuse
põhjuseks on ilmselt arvestamise erinev ajaline baas). 1936. aas-
tast alates toimus järsem üleminek ka väliskaubanduse kompen-
satsioonitehingutele, täiendati vanu ja tehti uusi kliiringkokkulep-
peid. Litsentsisüsteemi sai niimoodi kasutada ka siseturu hindade
reguleerimiseks.

Juba 1932. a oli MM saanud volitused hindade kontrolliks —
nn volitusseaduse alusel valitsuse poolt 1932. a kehtestatud kau-
pade kvaliteedi selgitamise ja õiglaste hindade maksmapanemise
määrusega ja 1933. a hindade korraldamise määrusega. Viima-
se ülesandeks oli ära hoida elukalliduse tõusu hoolimata kriisi-
ajal kasvanud maksudest. Seejärel seati valitsuse poolt ametisse
hindade komissar. Hindade korraldamise määruse järgi keelati
suurematel ettevõtetel ilma vastava loata tähtsamate saaduste ja
kaupade hindu tõsta, võrreldes 10. XII 1932 hindadega. Pärast
krooni ümberhindamist see institutsioon säilis, ehkki küsimuse
raskus kandus hindade tõusu pidurdamisele (*Valitsusasu-
tuste...* 1934: 96).

Riigivanema dekreediga 1936. a kehtima pandud tööstussea-
dus (*RT*, 1936, nr 30, art. 195) andis majandusministrile õiguse
suunata ja kontrollida tööstuste asutamist, täiendamist, ümberkor-
raldamist ja tegevust. Ka majandusministri volitused hinnakont-
rolliks korraldati seaduses üle. Ettevõtjad said kohustuse teatada MM
Tööstusosakonnale kavatsetavast tööde alustamisest ja seiskami-
sest. Sellest ajast hakkas riik veel selgemalt reguleeriva tegurina
vabasse iniatsiatiivi tungima, piirates uute tööstuste asutamist ja
määrates töötlemiskontingente. Nii keelati juba 1936. a uute
kummi- ja makaronitööstuse ettevõtete asutamine (*ERA*, f 969,
n 5, s 2693, l 148).

1938. a olid ühe ettevõttega töötavateks tööstusharudeks Ees-
tis fosforiidi-, tsemendi-, klaasi-, telefoniaparaatide-, kummijala-
nõude-, vineeri- ja tselluloositööstus. Ühe ettevõtte dominee-
rimisel töötasid turba-, telliskivi-, liimi-, plastmassi- ja metsa-
tööstus. Paberitööstusest haarasid tööstuslike ettevõtete koondi-
sed 100% ja puuvillatööstusest ca 75%. Tollikaitse tõustes olid
need ettevõtted muutunud monopoolseks. Aktsiisiseadusega re-

guleeriti tubaka-, paberossi-, õlle- ja pärmitööstust. Peale selle olid olemas monopolid: piirituse-, tuletiku- ja teraviljamonopol. Peekoni, või ja kanamunade müügi 1936. a ekspordikorralduse tulemusena olid tekkinud sundkartellid, mis määrasid tegelikult hindu, mõjutades ühtlasi ka tervet hulka töötlevaid tööstusalasid. Nii leidis 1938. a märtsis majandusteadlaste kongressil kõnelnud ja peagi majandusministriks saanud Leo Sepp, et Eestis on “vabalt siplev majandus” asendatud reguleeritava majandusega (*Uus Eesti*, 11. IV 1938, nr 101).

Majanduse **nostrifitseerimine** oli Eestis 1930. aastatel teiste Ida-Euroopa riikidega võrreldes väga pehme. 1919. a maa-reformiga olid baltisakslastega majandusarved klaaritud ning juudi minoriteedi suhtes oli Eesti ühiskond üldiselt tolerantne. 1932. a algusest kehtestatud välismaalastele teenistusloa andmise seadus (*RT*, 1932, nr 26, art. 207) siiski karmistas mõnevõrra 1927. aastast kehtinud vastavat seadust (*RT*, 1927, nr 52, art. 48). Loa andmine kuulus kohtu- ja siseministri kompetentsi. Põlevkivitööstusest, kus töötas palju välismaa spetsialiste, ei ole küll mingeid andmeid tööloa andmisest keeldumise kohta. Tõenäoliselt peeti väliskapitali põlevkivitööstuses sedavõrd oluliseks. Teiseks väärib märkimist 1934. a detsembris antud äriettevõtete raamatupidamise keele määrus (*RT*, 1934, nr 109, art. 856), millega keelati võõrkeelte kasutamine arvepidamises, ent seal oli ka erandeid lubav klausel. Eestimaa Õlikonsortsiumilt hakati eestikeelset asjaajamist siiski üsna karmis toonis nõudma, kuid alles 1936. a kevadest alates. Ettevõttes oli asjaajamiskeeleks olnud saksa keel, misjärel seda lubati edaspidi kasutada ainult pea- ja kassaraamatupidamises (*ERA*, f 969, n 2, s 551, l 1–2).

Ei saa öelda, et radikaalsema “eestistamise” mõtteid üldse poleks liikunud. Ajakirjanduses arutleti selle võimaluste üle kohati üsna elavalt ning ka viimati mainitud määrus oli algselt kavandatud hoopis ulatuslikumana — näiteks oli dekreeedi projektis säte, et vähemusrahvustesse kuuluvate ametnike osakaal ettevõttes ei tohiks ületada nende protsenti rahvaarvus. Selle ja ka teiste karmimate nõuete vastu oli tollane majandusminister K. Selter (*ERA*, f 969, n 1, s 176, l 479).

RPT laienemine ja struktuurireform

Juba 1934. a oli RPT suutnud realiseerida kogu põlevkivi ja põlevkiviõli toodangu ja 1935. a võttis valitsus vastu otsuse ettevõtet laiendada. Uus (II) õlivabrik, mille toodanguvõimsus oli umbes 20 tuhat tonni toorõli aastas, valmis 1936. a märtsis. 1938. a mais saadi valmis järgmine (III) vabrik, toodanguvõimsusega 40 tuhat tonni. 1936. aastast hakkas Kohtla-Järvel tööle ka gaasbensiniivabrik.

Ka küttepõlevkivi nõudluses toimus tõus. Tööga Kukruse kaevanduses alustati uuesti 1. maist 1936. 1939. a veebruaris alustas RPT eeltööde ja kalkulatsioonidega 50 000-tonnise aastavõimsusega IV toorõlivabriku ehitamiseks. Vabriku valmimine oli planeeritud 1941. a 1. jaanuariks, tegelikult jäi aga pooleli (ERA, f 969, n 5, s 2727, l 120–121).

1936. a juunis andis riigivanem dekreetidena välja seadused Riigi Põlevkivitööstuse, Riigi Turbatööstuse ja Kopli Kinnisvaravalitsuse ümberkorraldamiseks eraaktsiaseltsideks (RT, 1936, nr 56, lk 1287–1292). 1937. a tehti sama Riigi Metsatööstusega. Muudatus RPT staatuses pidi MM Tööstusosakonna direktori arvates andma võimaluse ligi tõmmata erakapitali. "Peale selle jääksid ära igasugused urisemised ja eelarvamused, nagu oleksid Riigi ettevõtted soodsamates tingimustes jne. Muutes eeltähen datud ettevõtted aktsia seltsideks, laheneksid juhatus e küsimused iseenesest." (ERA, f 969, n 4, s 152, l 1.4.) Lisaks olevat valitsusringkondades peetud aktsiaseltsi eeliseks ka paindlikumat kohanemist konjunktuuriga ja tihedamat koostöövõimalust väliskapitaliga (*Vaba Maa*, 11. VI 1936, nr 130).

30. septembrist 1936 tegutsema hakanud A/S Esimese Eesti Põlevkivitööstuse tegevuse eesmärk vastas RPT eesmärgile. Varad ja kohustused anti üle, aktsiaseltsi põhikapital jagati 3000 aktsiaks à 1000 Ekr. Sellest läks eraaktsionäride kätte 80 ning neist 58 nimelist aktsiat hakkas kuuluma kas põlevkivitööstusega seotud isikutele või kõrgetele riigiametnikele (ERA, f 969, n 5, s 2727, l 20; 41). Aktsiate jaotuse järgi ei ole edaspidigi alust rääkida eraaktsiaseltsist, vaid ikka riiklikust põlevkivitööstusest, mis esines nüüd lihtsalt teise nime all.

Põlevkivi müügingimused

RPT põlevkivitoodangust läks järjest suurem osa töötlemiseks (vt lisa 2); 1937. aastal ületas see küttepõlevkivi osa. Kuid ka kütteks läinud põlevkivi hulk suurenes kuni 1938. aastani. Kuidas soodustas seda valitsuse poliitika?

1934. a augustis sõlmitud ja s.a septembris K. Pätsi poolt kinnitatud Eesti—Briti kaubandusliku kokkuleppe ja protokolliga täiendamise seaduse kohaselt sai Inglismaa õiguse vedada Eestisse sütt 2,5-kroonise tollimaksuga, lisaks võis majandusminister lubada seпасөe ja koksi tollita sissevedu (*Eesti lepingud...* 1935: 176–207). See jäi kehtima 1930. aastate lõpuni ja peamiseks söe importijaks saigi Inglismaa. Kivisöe sissevedu suurenes kriisiaastatega võrreldes mõnevõrra (vt lisa 3).

1933. aastast alates on olemas ka võrreldav börsistatistika põlevkivi ja kivisöe hinnasuhte kohta.

Tabel 4

Põlevkivi ja kivisöe hindade dünaamika Tallinna börsil
(1933 = 100)

Aasta	Kivisüsi (Newcastle)	Põlevkivi
1933	100	100
1934	95	100
1935	77	97
1936	79	94
1937	91	100
1938	88	106

Allikas: *Eesti Majandus...* 1939: 125.

Selgub, et hinnasuhe ei muutunud pärast kriisi enam põlevkivile soodsamaks. Pigem võib Inglismaa kivisöele tehtud tollialanduste mõjul täheldada vastupidist. Üldine kütteenete nõude tõus siiski tõstis ka põlevkivi tarvitamist kütteenaina, ehkki rohkem motiveerides tema töötlemist.

Teiseks põlevkivi kütteks kasutamise laienemise põhjuseks oli kütteenete reform. Reformi peaesmärgiks oli metsade säästmise: nende raiumine oli olnud tunduvalt suurem kui juurdekasv. Vastav kava, mida asus teostama 1936. a märtsis valitsuse otsusega moodustatud kütteenete turu korraldamise komitee ees-

otsas majandusminister Karl Selteriga (Pihlamägi 1992: 210), nägi peale põlevkivitoodangu tõstmise ette ka riigi turbatööstuse toodangu suurendamist 60% võrra ning niihästi turba ja telliskivide hinna ning veotariifide poliitika kui ka linnades puuehituste piiramise abil küttest ja ehitusest osa puude väljasurumise, laiendades sellega eksporditoodete toorainebaasi, samuti uue sulfaatselluloosi tehase ehitamise. Enne reformi moodustas küttepuude kogus Riigi Metsatööstuse raides 55–60%. Esimesel reformiaastal, s.o 1936/1937, langes see juba 43,5%-ni (Uuemõis 1937: 609–610). Hindu suunati eeskätt riiklike ettevõtete (A/S Eesti Metsatööstus, A/S Eesti Turbatööstus ja A/S Esimene Eesti Põlevkivitööstus) toodangu hindade reguleerimise kaudu. Reformi mõjul tõusis 1936. aastast üsna järsult küttepuude hind. Nii oli näiteks kasepuude ruumimeetri hind Tartus 1935. a detsembris 7 krooni, aasta pärast aga 8,5 krooni. Hulgimüügihindade üldindeks tõusis samal ajal aga märksa vähem. (*Eesti Majandus...* 1939: 124; *Eesti Statistika...* 1936: 61, 1937: 45.)

Mõningad muudatused toimusid põlevkivi müügikorralduses. 1935. a jäeti ära Raudteevalitsuse tavapärase hankekonkurss: juba 1934. a oli MM ja Teedeministeeriumi läbirääkimistel jõutud seisukohale, et riikliku tööstuse stabiilsuse säilitamiseks tuleks põlevkivi tellimus anda RPTle. Kuid selleks ajaks oli põlevkivile tekkinud uus soodne konjunktuur ja RPT tõstis raudteedele müüdava põlevkivi hinda 15 senti tonnilt (ERA, f 1840, n 1, s 1644, l 303–304). Ka edaspidi sõlmis Raudteevalitsus hankelepinguid RPTga, ehkki protesteeris hindade tõstmise vastu (ERA, f 1840, n 1, s 180, l 99–101).

Põlevkivi omahind sõltus peamiselt kaevurite palgast, mis moodustas umbes 60% kaevandamiskuludest. Ka palk ja müügihind on omavahel aastail 1936–1939 tõepoolest selges korrelatsioonis. 1937. a oktoobris tõsteti aga veel tööstusmaterjalide hindu ja kontsessioonimaksu 7,5 senti võrra põlevkivitonnil, mis samuti mõjutas põlevkivi hinda (ERA, f 1840, n 1, s 180, l 99–101).

Ka suurtööstusettevõtete puhul tekkis 1930. aastate teisel poolel tendents võistluspakkumiste asendumiseks eelnevalt sõlmitud hankelepingutega. Väiketarbijatele müüdi põlevkivi jaemüügil ladudest. Kütteinete reformiga seoses tõusnud kütteinete hin-

nad ja samuti uue sulfaattselluloosivabriku ehitamine tingisid ka paljude kesk- ja väiketööstusettevõtete põlevkiviküttele ülemineku jätkumise. Kui 1937. a oli 70 põlevkivitarvitajat, siis 1939. a alguses oli neid üle 200 (Raud 1939: 123–129).

Põlevkivikütteõli toodang ja müügingimused

Riikliku ja erapõlevkivitööstuste põlevkivikütteõli toodangust 1930. aastatel saab ettekujutuse lisa tabelist 5. Esimene hüpe õli kogutoodangus toimus 1936. a, mil RPT kahekordistas oma toodangu ja tootmist alustas Eestimaa Õlikonsortsiumi õlivabrik. Järgnevatel aastatel toimus juba järsk kasv kõigis õlitööstustes, välja arvatud Gold Fields. 1938. a valmis veel RPT uus toorõlivabrik. 1938. a detsembris alustas tööd Eestimaa Õlikonsortsiumi 40 tuhande tonnise õli aastatoodanguga tunnelahi Sillamäel. Tööstuste toodang ja eksport on esitatud tabelis 5.

Tabel 5

Põlevkiviõli toodang ja eksport

Aasta	Toodang		Eksport		Jäi siseturule	
	RPT	Kokku	RPT	Kokku	Kokku	
1935	11 758	47 272	3893	14 828	32 444	
1936	22 868	63 392	4310	11 520	51 872	
1937	30 008	111 721	21 755	53 885	57 836	
1938	48 977	140 187	31 217	62 408	77 779	
1939	60 545	180 121	37 038	103 252	76 869	

Allikad: *Väliskaubanduse aastaraamat*. 1935, 1936, 1937, 1938; ERA, f 841, n 1, s 79, l 13.

Põlevkiviõli müügihinnad on esitatud tabelis 6.

Tabel 6

Põlevkiviõli müügihinnad kroonides tonnilt

Aasta	Siseturu hind	Ekspordihind	S.h Saksamaale
1935	48,5	46,9	40,8
1936	46,0	60,8	66,7
1937	53,2	77,6	79,0
1938	64,3	79,8	79,3

Allikad: *Eesti Majandus...* 1939: 125; *Väliskaubanduse aastaraamat*. 1935, 1936, 1937, 1938.

Kütteõli müügikonjunktuuris toimus eeskätt Saksamaalt saadavate hindade mõjul otsustav pööre 1936. a, mil ekspordihind hakkas oluliselt ületama siseturu hindu ja ka viimast tõusu suunas mõjutama.

Põlevkiviõli konkurentide — nafta ja masuudi — 1932. a juulis kehtestatud tollimäärad jäid ka edaspidi jõusse. Õli väikemüük toimus kuni 1936. a lõpuni ladudest vabalt. Esialgu kujunes suurimaks tarbijaks raudtee. Raudteevalitsus ostis õli valikpakkumistel, korraldades sügiseti järgmise aasta hankekonkurssi. Teised ettevõtted ostsid kas vabalt või sõlmisid eellepinguid. Kuni 1937. aastani erilisi tõrkeid ei tekkinud.

Ent 1936. a lõpus hakkas ilmet võtma õlikriis. RPTI ja eraettevõtetel tekkisid raskused kodumaise tarbija varustamisel, mille põhjuseks oli suurenenud eksport. 16. novembril teatas RPT MMle, et ta on õli puudusel sunnitud lõpetama Tartu ettevõtete varustamise. Müüki võidi jätkata neile, kellega lepingud sõlmitud. Väikemüük ladudest lõpetati (ERA, f 1840, n 1, s 181, l 109). Järgmisel aastal laienes õlikriis ka suurtarbijatele. 1937. a sügise valikpakkumisel soovis Raudteevalitsus osta 25 000 tonni õli, kuid 4 ettevõtet kokku pakkusid 19 000 tonni. Teedeminister palus majandusministri mõjusat kaasabi küsimuse lahendamiseks. Dokument sai 27. novembril K. Selteri resolutsiooni: "Tööstusosakonna direktorile. Õlitööstused peavad varustama õliga raudteed selles ulatuses, nagu raudtee vajab." (ERA, f 1840, n 1, s 181, l 102–103.)

Seda ettekirjutust oli võimalik täita ainult administratiivsete vahenditega. MM otsustas teha ettevõtetele kohustuslikuks siseturu varustamise õliga kindlates kogustes. 1937. a sügisest määrati Raudteevalitsusele müüdava õli kogus kindlaks vastavalt ettevõtete toodangule. 1938. a alguses seda muudeti ja hangitava õlikoguse kindlaksmääramise aluseks said kasutatavad soodustused ja nimelt õli müük Saksamaale ning bensiini müük sissemaale ja Soome, kusjuures õlitootjad pidid müüma Raudteevalitsusele õli proportsionaalselt nendes kolmes punktis nimetatud tonnide hulgaga (ERA, f 1840, n 1, s 181, l 133). Samuti alandati 1938. aastal MM Kaubandusosakonna nõudmisel õli müügihinda teistele kodumaistele ettevõtetele (ERA, f 969, n 2, s 733, 18). Surveabinõuks sai olla just kaubanduslepingute raames eksporditava

õli koguse kindlaksmääramine ettevõtetele. Edaspidi, 1938. a sügisest lubati aga põlevkivi ja põlevkivisaadusi eksportida ainult majandusministri igakordsel loal (RT, 1938, nr 74, art. 673). 1937. aastast suurenes siiski järsult nafta import. Valitsuse otsusega 22. veebruarist 1937 muudeti ära muu hulgas 1926. a 3. märtsi otsus ja lubati 1937/38. eelarveaastal riigiasutusi ja -ettevõtteid kütta kivisöega kütteainete turu korraldamise komitee loal (RT, 1937, nr 18, art. 147).

Õlikriisi põhjuseks oli seega suurenenud eksport, mis moodustas 1938. aastaks kaugelt üle poole kogutoodangust ja tõstis siseturu hindu. Õli oli 1937. aastaks kujunenud RPT ja eratööstuste peamiseks sisetulekuallikaks. Ekspordi jaotust riigiti kajastab tabel 7.

Tabel 7

Eesti põlevkiviõli eksport aastail 1935–1939
(Kogus tonnides, hind Ekr/tonn)

Aasta	Kokku	Saksamaa	Soome	Läti	Leedu
1935	14 828	8122/40,8	1182/44,4	2867/62,3	1459/46,4
1936	11 520	2852/66,7	576/57,8	2791/81,5	1129/58,2
1937	53 885	44 983/79,0	2738/62,5	2724/80,1	1148/83,0
1938	62 408	54 270/79,3	701/79,2	2272/80,6	1627/81,4
1939	103 252	87 002/.....	424/.....	4215/.....	1172/.....

Allikad: *Väliskaubanduse aastaraamat*. 1935, 1936, 1937, 1938; ERA, f 841, n 1, s 79, l 13.

Saksamaa muutus Eesti põlevkiviõli peatarbijaks 1937. aastast. Esimeste suurlepingute sõlmimise kohta aga on juba varasemaid andmeid. Nii alustas Saksa Kriegsmarine juba 1934. a ühe Berliini panga kaudu läbirääkimisi Eesti põlevkivitööstustega oma sõjalaevastiku varustamiseks kütteõliga. 1935. a kevadel sõlmiti leping 30 000 tonni põlevkiviõli müügiks igal aastal Eesti Kiviõlist Saksa suurfirmadele Rüdgers Werke ja I. G. Farbenindustrie. Väidetavasti laiendas Eesti Kiviõli tootmist just selle lepingu mõjul (Loit 1994: 325; *Uus Eesti*, 5. X 1935, nr 18). 1937. a sügisel oli RPTl otseleping 15 000 tonni põlevkiviõli müügiks Farbenindustrie'le ja peale selle 5000 tonni tarnimiseks Eesti Kiviõli kaudu (ERA, f 1840, n 1, s 180, l 66–67). 1938. a juunis sai ka Eestimaa Õlikonsortsium Kriegsmarine'lt tellimuse

17 000 tonnile põlevkiviõlile (ERA, f 1840, n 1, s 198, l 136). 1940. aastaks oli RPTI leping Farbenindustrie'ga 48 000 tonni põlevkiviõli müügiks (ERA, f 841, n 1, s 79, l 25).

Eesti—Saksamaa kaubavahetus toimus ka 1930. aastate teisel poolel kliiringlepingute alusel, mida uuendati perioodiliselt. Lepingu kohaselt võis ekspordist saadud summasid kasutada ainult ostudeks partnerriigist. 1. jaanuaril 1935 oli kliiringarve seis Eesti kasuks 1,3 milj., aasta pärast juba 2,8 milj. riigimarka, 1. jaanuariks 1937 kahanes see küll 1 milj. margani, kuid 1. jaanuaril 1938 ulatus koguni 4,6 milj. riigimargani ehk 6,7 milj. Eesti kroonini (ERA, f 891, n 1, s 1490, l 5). Eestis püüti olukorda lahendada eeskätt põllumajandussaaduste väljaveo pidurdamisega Saksamaale (ERA, f 58, n 1, s 1949, l 97). Mõningaid kaupu, sealhulgas metsamaterjale ja lina, võimaldati 1938. a Saksamaale eksportida ainult MM igakordsel eriloal. Kuid 31. oktoobril 1938 Saksamaaga 1939. ja 1940. aastaks sõlmitud kaubandusliku lisakokkuleppe juurde kuuluva protokolli kohaselt sidus Eesti end kohustusega mitte piirata fikseeritud kontingentide ulatuses üksikute kaupade väljavedu ning MM pidi otsima teisi teid ekspordi pidurdamiseks (ERA, f 841, n 1, s 52, l 20–22). Need meetodid olid aga kaudsemad ega andnud nii suurt efekti. Lõpuks kasutati ülejäänud summasid Saksamaale ümberasunutele nende Eestisse jäänud vara kompenseerimiseks (ERA, f 1581, n 1, s 1321, l 108). Põlevkivitööstustele oli müük Saksamaale igatahes väga kasulik, sest nad ise ostsid oma tootmise laiendamiseks masinaid ja materjale just Saksamaalt ja Saksamaa maksis hästi, vajades rohkem toorõli, kui Eesti õlitööstused sinna eksportida suutsid.

Eestis ei teatud, kuidas põlevkiviõli Saksamaal kasutati. Osa sellest töödeldi I. G. Farbenindustrie's ümber ja Eestis oletati, et võib-olla ka sõjagaasideks. Sakslased olevat öelnud, et "tulevikus te alles näete, mis sellest kõik võib teha" (*Uus Eesti*, 12. XI 1936, nr 307). 1939. a väitis K. Luts, et õli töödeldakse väga vähesel määral kütteõliliks laevamasinatele (*Uus Eesti*, 9. VI 1939, nr 154).

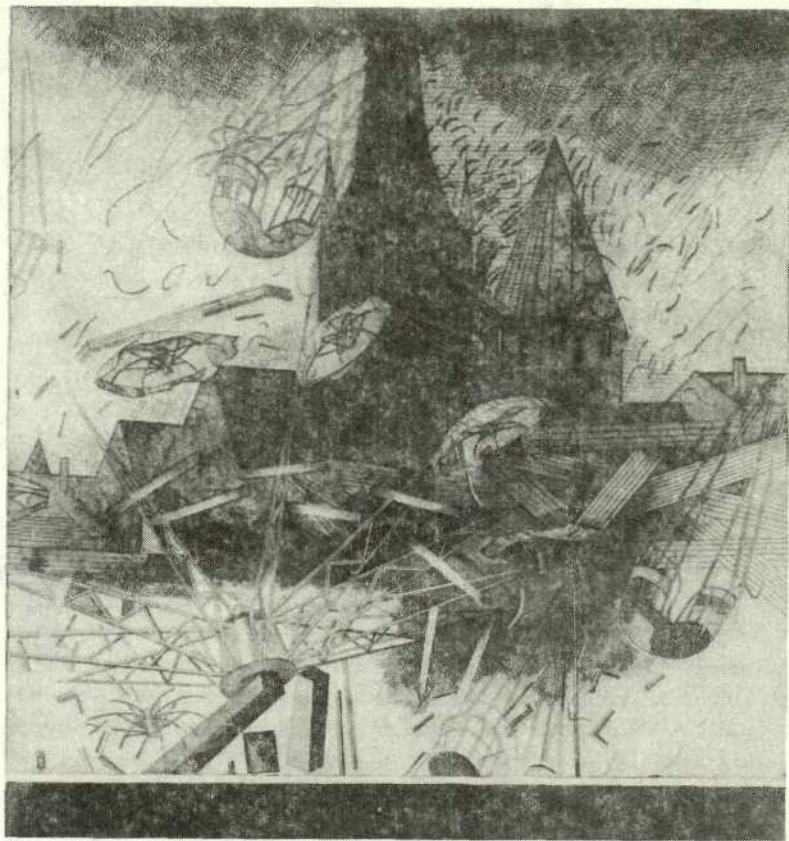
Soome alustas aga põlevkiviõli ostmist jäälohkujate kütteks (*Vaba Maa*, 22. X 1934, nr 248). 5. juulil 1934 alla kirjutatud ja 19. septembril K. Pätsi dekreediga kinnitatud Eesti—Soome kaubandus- ja laevanduslepingu lisakokkuleppe kohaselt sai osa Eesti kaupu vastuseks vastavatele soodustustele Soome kaupade-

le tollita sisseveo Soome. Nende hulgas oli ka põlevkiviõli (*Eesti lepingud...* 1935: 210–257). Kuid 1936. a sügisest toimus Soomes põhitollitariifi muutus. Jäeti ära ka nafta jt kütteõlide toll, mis oli Eestile nagunii vaba olnud ja Eesti kaotas oma soodustused (*Majandusteated*, 15. IX 1936, nr 37). Sellest siis ka Eesti põlevkiviõli madalam ekspordihind Soome 1937. aastal. (Vt tabel 7.) 1938. aastast näib Soome oma põhitollitariifis jälle olevat kütteinete tolli kehtestanud, sest müügihind tõusis.

Läti—Eesti 14. augustil 1932 alla kirjutatud ja 25. novembril s.a Riigikogus vastuvõetud ajutise majanduslepingu lisakokkuleppe täiendamise protokoll kohaselt oli Eesti põlevkiviõli eksport Lätisse tollivaba ja kontingendita (*Eesti lepingud...* 1933: 70). 1934. a sõlmiti kliiringlepe, ent põlevkiviõlide staatus ei muutunud, nagu ta ei muutunud ka 1935. a sõlmitud täiendavate lepingute tulemusena. Naftasaadustele kehtisid Lätis aga üsna kõrged tollid, nii et Eesti põlevkiviõli nautis head konjunktuuri. Muidugi osutas Eesti vastuteeneid Läti kaupade sisseveoks. Läti turu maht oli aga üsna piiratud.

Leedu—Eesti 1934. a jaanuaris alla kirjutatud kaubanduskonventsiooni kohaselt said Eesti õlid Leedus 75% tollialandust (*Eesti lepingud...* 1935: 112). Eesti andis samuti mitmele Leedu kaubale soodustusi. Edaspidi põlevkiviõli-alaseid kokkuleppeid ei muudetud. Nähtavasti toimus Leedus aga põhitollitariifi muutusi, sest põlevkiviõli ekspordihind Leedusse tõusis järsult 1937. a.

(Järgneb)

Viive Tolli. KARUSSELL
(1987)

ARVUSTUS

UIDANG EESTI VANEMA AJAKIRJANDUSMAASTIKU TEIL JA RISTTEIL

*Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed: Eesti ajakirjanduse aren-
gust (XVII sajandist XX sajandini). Koostanud Juhan Peegel,
Krista Aru, Sergei Issakov, Ea Jansen, Epp Lauk. Tartu—
Tallinn, 1994. 352 lk.*

1994. aasta lõpp läheb eesti ajakirjanduse ja laiemalt kultuurilukku vähemalt kahe olulise sündmusega — leiti *Tarto maa rahwa Näddali-Leht* ning ilmus Eesti vanema ajakirjandusloo ülevaade. Viimase jõudmist lugejateni võiks tervitada jannsenliku hüüatusega: “Jubba nüüd ommeti valmis! Olleme kül tük aega ootnud, agga nüüd on käes” (*Perno Postimees*, 1859, nr 45). Sündmus on kaalukas, sest suur tükk uurimata kultuurilugu on taas raamatuks saanud. Soliidne teos peaks pakkuma avastamisrõõmu paljudele, võtab see ju kokku seni eri trükistes talletatud teabe ja rikastab meie kultuurimälu mõnegi tundmatu või ununenud seigaga. Vajadust sellise teabetiheda kokkuvõtte järele on olnud aastakümneid. Kui seostada sõjajärgse ajakirjanduse ajaloo uurimise algust Juhan Peegli koostatud *Vanaisade vahelugemiste* ilmumisega “Loomingu” Raamatukogus (1957), siis tollestki ajast lahutab meid 37 aastat. Nüüd ilmunud raamatut võib pidada natuke rohkema kui ühe inimpõlve usina töö üldistuseks.

Ajakirjanduse ajaloo kokkuseadjad on läbi vaadanud üle 600 aasta-
käigu eestikeelset, lisaks saksa- ja venekeelset perioodikat. Tehtu maht
äratab aukartust. Raamatu huviäratavamale poolele kuulub baltisaksa
ja venekeelsete ajakirjade-ajalehtede käsitus, sest eesti keeles puudus
selline ülevaade tänini üldse. Baltisaksa ajakirjanduse kokkuvõte (Ea
Jansen) annab suurepärase iseloomustuse toonastele ühiskondlikele olu-
dele ja perioodika arengule selle taustal. Tema vaatenurk erineb mõneti

teiste autorite omast, kes keskenduvad eelkõige ajakirjade-ajalehtede sisule ja ilmumisandmeile.

Teosel on küll autorid, toimetaja, kujundaja, aga pole trükikoda. Autoriõigus kuulub Tartu Ülikooli ajakirjandusosakonnale ja Eesti Akadeemilisele Ajakirjanduse Seltsile, kirjastajaks "Olion". Kusagil neis lülides pole asju eriti tõsiselt võetud, sest lugejani on jõudnud väga trükivigaderohke teos. Tõsi, raamatust leiame lisalehekese "Eksitavaid trükivigu", kuid see on jälle omamoodi eksitav, õiendades ainult osakese neist. Lisaks esineb "vigade paranduses" omakorda vähemalt kaks eksemplust. Väandra Põllumeeste Seltsi esimees polnud ei Hohningen-Huene ega Hohningen-Heuene, vaid hoopis Hoyningen-Huene, Lelle mõisnik.

Ajakirjade-ajalehtede ülevaatesse põimitud tsitaadid elustavad teksti, toonaste sulemeeste keelekasutuse kaudu toovad nad meieni ajastu hingust. Ent neid ei maksa nii väga usaldada, veelgi vähem osundada. Kurva "rekordi" leidsin C. R. Jakobsoni paarist lausest *Eesti Postimehe* veergudelt (lk 126), mis sisaldab originaaliga võrreldes 17 erinevust. Tsitaatides kohtab meelevaldseid kärpeid, "täiendusi", tõsi, mõnel korral on parandatud tollased ilmselged trükivead. Silun veel ainult ühe J. Tõnissoni kena mõtte. Raamatusse sattunud pikema tsitaadi lõpp kõlab nii: "Kui töö põlgamine maad võtab kadumise teele" (lk 250). J. Tõnisson ise kirjutab *Lindas* nii: "Kui meie rahwa keskel aga töö pelgamine maad võtab, siis asutab waesus ja puudus meie keskele oma koda — Eesti rahvas astub kadumise teele." Tsitaate pole keegi vaevaks võtnud kontrollida. Sellest on tulisel kahju, sest heausksel raamatuomanikul ei tule mõttessegi nii soliidset teabes kahelda.

19. sajandil pruukisid perioodikaväljaanded üldiselt v-tähe asemel w-d. Raamatu tsitaatides kasutatakse kuni leheküljeni 126 üldiselt w-d, seejärel segiläbi w-d ja v-d, siis jätkatakse rahulikult v-ga, et taas naasta w juurde (lk 215) ning pärast seda valitakse uuesti v.

Ülimalt kasutoovaks tuleb pidada viiteid, mis näitavad ühe või teise olulise kirjutise asukohta. Mõni eksitus jäi siingi silma. *Marahwa Näiddala-Leht* tutvustab eestlastele C. Linné looduse klassifikatsiooni (seda oli varemgi tehtud) palas "Üht ja tõist Jumala lodud asjade pärrast" (1823: 46). Viidatud kohas (1822: 43–46) arutleb O. W. Masing meelega, hinge, vaimu, Jumala tegude, Piibli, seega usuküsimuste üle. Vales viide pärineb küll juba J. Peegli "Eesti ajakirjanduse algusest (1766–1857)" (1966). A. H. Willigerode kirjutis "Marahwa luggu wannast aiaist sadik" algab *Tallorahwa postimehes* siiski 30. numbrist (1858) (lk 109). Vaiatu mõisa opmani õige nimi, kes samas ajalehes kirjutab reisil nähtud

telegraafist, on J. Heinrichsohn (1858: 34). Minu meelest pole see küll reisikiri. Tõeline reisikiri pärineb Põlva kiriku köstri O. G. Mattisoni sulest "Reisia mehhe kirri Saksamaalt" (1857: 12). Allakirjutanule pakkus huvi reomägi Ihasalu lähedal. Vaatasin *Missioni lehhe Lissa*, viidatud numbris tehti küll juttu ebausukombest ühes külas Ihasalu liigiduses, ent mitte risuhunnikust, mäest, ohverduspaigast. M. Veske uurimismatk maride juurde toimus 1888. aastal, seega ei saanud selle kokkuvõtte ilmuda 1887 *Oma Maas* (lk 229). Sama retke kirjelduse toob ära ka *Virmaline* 1888, ent mitte numbris 36, vaid 35 ja 38 (lk 203).

Omajagu kogunes ajakirjandusloolisi pisikohendusi. Esimene soomekeelne ajaleht olevat *Suomenkieliset Tieto-Sanomats* aastast 1776 (lk 16), kuid pisut edasi leiame foto ja selle allkirja (lk 19), kust selgub, et esimene oli siiski *Suomalaiset Tieto-Sanomats* aastast 1775. *Der Zuschauer* ei ilmunud ei aastail 1801–1831 (lk 69) ega ka 1807–1831 (lk 277), vaid hoopis 1807–1856. *Perno Postimehe* lisaleht "Pagganate ö ja koit" lõpetas ilmumise juunikuus 1865, mitte 1864. aastal ja selle uus järglane *Löbbus Juttustaja* ei jõudnud lugejateni kord nädalas, vaid kaks korda kuus. Lilli Suburg oli *Perno Postimehe* tegevtoimetaja lühemat aega 1879. aastal (lk 93), hiljem aga kinnitatakse (lk 155), et paarikümne numbriga vältel oktoobrist 1878. Ka A. Ansoni sünniaasta ja J. Ostaveli surma-aasta on valed (lk 155). Ebatäpsusi leidub toimetajate tegevusaastates ja veel mõneski asjas. Kõik tehtud ja tegemata täpsustused selguvad kadunud M. Kahu uurimusest "Lisaandmeid "Perno Postimehe" toimetajate kohta" ajakirjast *Keel ja Kirjandus* (1986, nr 4), mida autorid üllataval kombel kasutanud pole. *Eesti Postimehe* lisaleht *Missionär ehk sõnnumed pagganatest* proovinumber ilmus juba 1863. a novembris ja väljaanne lõpetas ilmumise 1869. a lõpul, mitte 1868. (lk 115). *Missioni Lehhed* (alapealkirjas mitu viga), nii pea- kui ka lisaleht, nägid ilmavalgust vähemalt aasta varem raamatus väidetust, niisiis 1870. aastal (lk 215). 18. mail 1879 jõudis lugejateni ainult *Tallinna Sõbra* proovinumber, nädalalehena alles 3. juunist (lk 167). J. Järve *Virulane* alustas teekonda 3.(15.) juunist 1882, mitte juulist (lk 157). *Valguse Lisaleht* sai tuule tiibadesse 1880. a detsembris koos põhilehega (lk 197). *Virmalise Lisaleht* ilmus ja oli piltidega illustreeritud juba 1887. aastal. Järgmisel aastal jõudis lugejateni kaks numbrit *Virmalise piltidega lisalehte*. *Virmaline* ja tema jutulisa lõpetavad ilmumise 26. aprillil 1898. Detsembri algul ilmub tõesti veel üks *Virmalise* number Tartus, ent seda tuleks nähtavasti vaadelda *Uue Aja* proovinumbrina, mis alustas teekäiku 18. jõulukuu päeval. *Meelejahutaja* täpne alapealkiri on *Eesti perekonna õpetlik ja*

lõbus nädalakiri, mitte ajakiri (lk 220) ega nädalaleht (lk 223). *Kurttummade sõber* (viimane sõna kõigis numbreis väikese tähega) trükiti kogu ilmumisaaja A. Mickwitzi trükikojas Tallinnas, tsenseeriti tõesti Pärnus. Väljaande avanumbrile tuginedes väidetakse, et "mingeid lendlehti oli varemgi välja antud, ilmselt siis ebaregulaarselt" (lk 217). Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogus on need aastail 1891–1917 regulaarselt ilmunud "lendlehed" kenasti tallel (puudub 1906) — need ilmusid kurttummade päevaks pealkirja all "Kurttummade pühaks", sellele lisandus aastaarv. Milline tähtsus neile anda, selgitagu uurijad ise. *Baltische Wochenschrift*'ist juttu tehes võinuks tuua vähemalt väljaande ilmumise algusaasta (1863). Midagi on liimist lahti *Inländische Blätteriga*. *Kodumaised Lehed* nägid ilmavalgust 1813–1814 *Rigaische Stadt-Blätter*i (polnud tollal päevaleht, nagu väidetakse) lisana ja 1817 *Der Zuschauer*'i hõlma all iseseisva lehena. *Provinzialblatt für Kur-, Liv- und Esthland*, trükiveakurat on käinud Kurlandi kallal (lk 279). Kas Rosenplänter andis *Beiträget...* ikka välja "kuni 1832. aastani"? Siin võib mõni õige hõlma hakata, sest viimane number ajakirja ilmus 1832. aasta kevadsuvel (lk 281). Millal ilmus *Baltische Monatsschrift* Tallinnas, kunas sai endale uue nime *Felliner Anzeiger*, millal jõudis lugejateni *Narwasche Stadtblätter*'i esimene number? Kõige selle kohta leiab täpemat teavet E. Annuse *Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelsest perioodikast 1675–1940* (1993), mis avab ka tollase võõrkeelse ajakirjanduse tõelise rikkuse. Sergei Issakovi ülevaade vene ajakirjandusest Eestis klapib peaaegu E. Annuse raamatus tooduga (väike lahkumine on Haapsalu lehtede ja ajakirja *Gimnazija* osas), ent Ea Janseni käsitluses baltisaksa perioodikast leidub erinevusi tunduvalt enam. See pole küll peamine. On tõsiselt kahju, et E. Jansen pole lähemalt analüüsinud väikelinnade saksakeelseid ajalehti. Ehk andnuks siingi piiratud võimaluste juures midagi korda saata, olulisematele kirjutistele viitamisega või mõne iseloomulikuma joone rõhutamisega? Foto N. v. Nolckeni *Kalevipoja* vaatlusest *Arensburger Wochenblatt*'is on igati teretulnud. Sama leht on meile kenasti dokumenteeritud näiteks ka saarlaste esimese teatrietenduse.

Ehk oleks väärinud vähemalt nimetamist arvatavalt meie esimene koguduse häälekandja J. Hurda *Kiriklik leht Eesti Jaani kogudusele Peterburis No 1*, mille tsensorikinnitus pärineb 11. oktoobrist 1884. Võibolla olnuks lugejal huvitav teada, et meie esimene karskusselts "Täht" Toris andis välja *Karskuse Seltsi Lehte* 1890. aastal (7 numbrit) ja Eesti Karskuse Seltsil "Võitleja" Narvas olid oma häälekandjad. Riias ilmunud ja trükitud rohkete illustratsioonidega usulist *Siioni sõnometooja*

lehte andis välja ja toimetas "kunstpildilõikaja" ja baptist E. M. Jakobson vist aastail 1885–1889. Ehk sobinuks sedagi ajakirja nimetada? Kui heatahtliku vaatluse osaliseks arvatakse *Estljandskie Gubernskije Vedomosti*, peaks ka vastavasisulist ajalehte Liivimaal vähemalt mainima.

Pisut kultuuriloolist. Praegu vanim säilinud eestikeelne kalender pärineb aastast 1732. 18. sajandi lõpul ilmus siiski kaks kalendrisarja. M. G. Grenziuse tähtraamat hakkas ilmuma 1796. aastal. 1830. aastast võis eestlane lugeda ikka ainult kolme kalendriseeriat, mitte kuut. M. G. Grenziuse tähtraamatu (1806) "hulkuja täht" on komeet. Sõna "maakaart" esineb küll O. W. Masingul, ent J. W. L. Luce pruugib seda juba varem "ma, ja merre kartid" (1812). Kalendrikirjanduse puhul tulnuks küll viidata kirjanduse loendis E. Annuse dissertatsioonile Tartu Ülikooli Teadusraamatukogus venekeelse autoreferaadi asemel. O. W. Masing teatab lugejaile ajalehes kartulist viinaajamisest Väinla mõisas (lk 72). Võrumaal sellist mõisat pole, nähtavasti aeti kangeamat kraami Väimelas (saksa keeles Waimel). Laakmannid ise pidasid oma trükikoja algusaastaks Tartus 1837. aastat, meil pole vist mõtet valida 1838. Kuidagi ei klapi F. G. v. Bunge *Inland'*i toimetajaks olek aastani 1848 ja Tartust lahkumine. Pöördumine ajakirja lugejate poole valmis toimetajal 1843. a detsembris ja ilmus järgmise aasta avanumbri (lk 284). Raamatus kirjutatakse "...emakeelse keskkooli taotlus 1869. a. Aleksandrikooli peakomitee asutamisega". Asi polnud siiski nii. 1869. a augustis lubas Aleksander II Eesti Aleksandrikooli heaks raha koguda, peakomitee asutati juulis 1870 Tarvastus. Hiljem ollakse just seda meelt (lk 118). Kas Eesti Kirjameeste Selts asutati 1871 (lk 44) või 1870. aastal (lk 118)? Seltsi tegevuse algust loetakse üldiselt 1872. aastast. Esimesest üldlauupeost kirjutades märgitakse, et Jakobson "teatavasti sellest üritusest kui priiusepeost osa ei võtnud" (lk 124). Asju lähemalt tundmata võib jääda mulje, et Jakobson peol üldse ei osalenud. "Oma Maa" puhul väidetakse: "1885. a. Kaasani professorikohale suundudes müüs Veske ajakirja Hugo Treffnerile" (lk 231). Tõsi, tollases perioodikas kõneldakse M. Veske professorikohast Kaasanis. Võibolla pole tegijatele näppu juhtunud M. Veske sugulase Juhan Aaviku Torontos avaldatud mälestusteos (1959), kahelda võib ka A. Looritsa toodud O. Kallase teates ajakirjas *Keel ja Kirjandus* (1970), ent S. Issakov (1980), üks teose autoreist, on publitseerinud samas ajakirjas materjale Kaasani arhiivist, kus on selgesti kirjas, millal M. Veske Kaasani siirdus ja tema ametinimetus — soome murrete õppejõud. J. Jõgever töötas tsensorina ka veel 1903. a alguskuudel (lk 176). Kuidagi ei tahaks A. Grenzsteini panegüürlist raamatukest (brošüüri — 35 lk) "Eesti küsi-

mus" nimetada lendleheks (lk 186). Selle raamatukese autor ja *Oleviku* toimetaja suri ikka 1916. aastal (lk 194).

Raamatus kohtab rohkesti isikunimesid, siingi tahaks üht-teist täpustada. Miks just peab tänapäeval kirjutama Michail Lindenberg, ei tea. Tõsi küll, pisut rohkem kui saja aasta eest seisis *Valguse* päismikus Michail. Kas G. Wulff-Õis (lk 224) või hoopis G. Õis-Wulff (lk 240)? Kõik lugejad ei pea ilmtingimata teadma, et F. W. Borm, W. Borm ja W. F. Borm on üks ja sama mees (lk 155–156). *Zeitung für Stadt und Land*'i toimetaja oli Robert Gustav Keuchel (lk 295), *Revalsche Wöchentliche Nachrichten*'i väljaandja Johann Jacob Illig (lk 272) ja *Baltische Wochenschrift*'i toimetaja W. G. v. Stryk (lk 298). Tuntud loodusteadlaste ja reisimeeste nimed peaks kirjutama ikka A. Th. v. Middendorff (kaks "f"-i) ja Adam Johan v. Krusenstern. Isikunimedede registri koostaja on säilitanud püüdlikult enamiku raamatus leidunud vigu, mõne isiku välja jätnud (Arnold Hasselblatt, A. Th. v. Middendorff), näpuotsaga uusi lisanud (Aspe, A.), isikuid kahestanud (Aspe, Marquardt, Laikmaa-Laipman).

Eessõnas märgitakse: "... kõige olulisemad uurimused või allikad on toodud vastava peatüki lõpus." R. Põldmäe uurimus "'Tallorahwa postimeest' sirvides" ilmus küll ajakirjanduse ajaloo kogumikus, ent tunduvalt hõlpsam on seda leida ajakirjast *Keel ja Kirjandus* (1980, nr 3). Ehk väärinuks sama autori käsitlus "'Eesti Postimehe" asutamisest" raamatus *Kirjamehi mitmes mõõdus* (1973) kirjanduse nimestikku võtmist? Võib-olla sobinuks sinna ka M. Kahu kirjatöö "'Tartu Eesti Seitungi" ilmumislugu" *Paaris sammukeses...* (1969)? A. Jürgensteini *Minu mälestusi I* (1926) küll osundatakse, kuid teos pidanuks sel juhul leiduma ka kirjanduse loendis. *Oleviku* käsitluse puhul tahtnuks näha F. Tuglase *Ado Grenzsteini lahkumist* (1926), mida mainitakse küll eessõnas, ent kõik ei pruugi alati eessõna lugeda ega pealkirja järgi taibata sisu. E. Janseni *Sakala-monograafia*le igatahes osutatakse toredasti nii eessõnas kui ka ajalehe vaatlusel.

Silma jäid mõned hinnangud J. V. Jannseni *Eesti Postimehele*. Teorendi puhul tähendatakse, et ajaleht selle kohta avalikku kriitikat ei tee. Väljarändamisest kirjutatakse korduvalt, "kuid põhjuste sügavam analüüsini ei ole mindud" (lk 119). Haridusest kõneldes leitakse, et "süsteemikat reformitaotlevat probleemikäsitlust pole Jannsen arendanud" (lk 125). See on tõsi. Siinkirjutaja meelet pole tollaseid toimetajaid õige hinnata selle järgi, mida nad tegemata jätsid, võib-olla polnukski kõik võimalik. Tundub pisut ülekohtune panna papa Jannsenile tänapäeva vaba uuriva ajakirjanduse ülesandeid. Talurahvakü-

simusi *Virulases* puudutades sedastatakse: "ei esita Vrl siiski kindlaid programmilisi nõudmisi ega suuda näidata ka konkreetseid teid olukorra parandamiseks. . ." (lk 162). Järgnevast selgub, et võimaluste piires ikka midagi tehti. Milline perioodikaväljaanne suudab praegu mingis valdkonnas *Virulasele* esitatud nõudmisi täita?

Ajakirjade-ajalehtede tiraažid ja neid kokkuvõttev tabel (lk 327–328) annavad kena ülevaate eestlaste lugemishuvist. Siingi oleks saanud kerge vaevaga tuua olulist lisa või täpsemaid väljaannete trükiarve (näiteks *Tallorahwa postimehe*, *Meelejahutaja*, baltisaksa ja venekeelse ajakirjanduse kohta). Eesti Ajalooarhiivi tsensorifond ja H. Laakmanni arve- ning laoraamatud võimalusi igatahes pakuvad. Perioodika trüki-, lugejate ja tellijate arv mahuvad küll leviku mõistesse, ent ei hõlma siiski kõike. Kes ja kus ajalehti-ajakirju lugesid, on küll põnev küsimus, kuid eeldab tohutu materjali läbiuurimist. Nii telliti 1870. aastail osale Tartu- ja Võrumaa talurahvakoolidest koguni mitut ajalehte. Karula kihelkonnakoolile käis ühel aastal kolm lehte: *Eesti Postimees*, *Eesti Põllomees* ja *Ristirahwa pühapäeva leht*, sama kihelkonna külakoolidele *Ristirahwa pühapäeva leht*, mõnele ka *Missioni Lehed*. Kasutamist väärivaks pole hinnatud F. R. Kreutzwaldi kirjavahetust. Siit leidnuks mõnegi tabava iseloomustuse tollastele ajalehtedele ja nende toimetajatele. Näiteks alustas *Talorahwa kuulutaja* uues kirjaviisis 1857. aastal.

Võiks ka öelda, et tänapäeval on keelevabaduse kurv tõmmatud lõpmatusse. Kas tõesti *peale Põhjasõda, elu-olu, Liivi- ja Kuramaa kubermangud, lutheriusk?* Kohati muutub mõne sõna pruukimine liig sagedaseks (olema~on, oma). Näiteks esineb "eksemplar" 10 reas 10 korda (lk 64). Ühes lühilõigis (lk 157) jäi silma 8 "oma" või "omamoodi". A. Dumas sõitis Hiinasse *oma* laevaga, siin vajalik sõna puudus. Allakirjutanule harjumatult palju kasutatakse saava käände lõppu *-ks* (vastutavaks toimetajaks ja väljaandjaks, põhiliseks kriteeriumiks). Kindlasti oli alalõikude nummerdamisel mingi mõte, mis aga pole selge. Küll lisab selline lähenemisenurk veidraid ühendeid (2.11. 1860–1870, 6.6. 1904). Trükiveakurat on vigurdanud kodapoolistest kodupoolised (lk 162), mis tähendab kodust kaasapandud toitu. Kuigi Liivimaa Üldkasulik ja Ökoloogiline Sotsieet tabab isegi märki, võttis ökoloogia jõudmine meie maile veel tubli tüki aega. Sageli korratakse erinevates peatükkides üldist tausta puudutavaid küsimusi. Ühel leheküljel kinnitatakse koguni kaks korda G. Theoli eestlust.

Kirjatöö üle lugenud, tuleb tunnistada, et autori kunagine toimetajajärg on liialt palju ebakohtadel viibinud. Kindlasti on teos väärtuslik ja

selle ühekordsel uurimisel ei kerkinud kõik vourused esile. Ajakirjandusloolaste koostatud raamat väärrib igal juhul täit tunnustust.

Vello Paatsi

KOMMENTAAR RAAMATU AUTOREILT

Retsensiooni autor on ühe eksemplari andnud lahkeks tutvumiseks ka raamatu tegijaile, kes selle eest on siiralt tänulikud. Ülikoolipoolne toimetaja ja koostaja kahetsevad, et andsid käsikirja kirjastusele "Olion", kellega ei saavutatud toimetamisel pidevat ja usalduslikku koostööd. Tobedad trüki- ja näpuvead oleksid olnud kõrvaldatavad, kui tegijad oleksid saanud lugeda korrektuuripoognaid (nagu vanasti alati tehti). Samas ei salga autorid ka omapoolseid eksimusi. Et avaldatu on kavandatud osana ulatuslikumast ajakirjandusloo käsitlesest, siis leiab see edaspidi (parandatult muidugi) seal kasutamist. Saadud kogemus on loomulikult masendav.

Mõni märkus retsensiooni kohta.

Üldine printsiip on see, et vana kirjaviisi puhul kasutatakse *W*-d (ja võimaluse korral ka pikka *-i*), uue puhul aga mitte. Võib-olla pole iga kord nii järjekindel olnud. Muide, fraktuurkiri oli paljudes lehtedes kasutusel veel 1930. aastail.

*Suomalaiset Tieto-Sanom*at ilmus 1755. a ainult üks number (nagu pildilt näha, polnud sel järjekorranumbrit) ja soomlased nimetavad seda ise näitenumbriks, proovinumbriks. Regulaarselt hakkas leht ilmuma päistiitliga *Suomenkieliset Tieto-Sanom*at 1766. a algusest ja soomlased ise peavad seda omakeelse ajakirjanduse alguseks (vt *Suomen lehdistön historia* I, 1988, lk 54). Muidugi oleks pidanud illustratsiooni allkirjas olema vastav märkus.

Tsiteeritud lauses (Jakobsoni artikkel *Eesti Postimehe* lisas 1860, nr 30) ei ole küll vigu. Viga on selles, et tsitaat on võetud Ülo Tedre artiklist (kogumik *C. R. Jakobson ja tema aeg*, lk 145), millele oleks pidanud viitama (uus kirjaviis).

Pagganate ö ja koit ilmumise lõppaeg (1864. a detsember) on antud Antiku järgi. *Missionär*. . . lõpuaasta 1868 on samuti Antiku järgi.

J. Hurda ajaleht võib-olla ehk väärinuks mainimist, aga seda ilmus vaid üks number.

Juhan Peegel, Epp Lauk

APOLOGEETILINE MÄLESTUSTERAAMAT

Eduard von Dellingshausen. Kodumaa teenistuses: Eestimaa Rüütelkonna peamehe mälestused. Tallinn: Olion, 1994.

Ajaloolastele on Dellingshauseni 1930. aastal Saksamaal ilmunud mälestusteraamat (*In Dienste der Heimat!: Erinnerungen des Freiherren Eduard von Dellingshausen ehem. Ritterschafthauptmanns von Estland*. Stuttgart: Ausland und Heimat Verlag, 1930.) tuntud kui Eesti poliitilise ajaloo tähtis allikas. Selle peaaegu rariteediks muutunud teose üllitamist eesti keeles Virve Tamme ja Koidu Uustalu tõlkes ning Ea Janseni taustaselgitava saatesõnaga tuleb ainult kiita. Mõistagi on originaali ilmumise mõõdnud aastakümned teinud märkimisväärseid korrektiive mineviku mõistmisse ja meie tänapäevase vaatenurk kõnealusele raamatule kannab praegusaja pitsirit.

Kes oli Eduard Julius Alexander von Dellingshausen (1863 Tallinn–1939 Potsdam)? Mälestusteraamatus on ta baltlane, eestimaalane, saksa rahvuslane, aadlik ja suurmõisnik, diplomaat ja Rüiginõukogu liige, monarhist ja konservatiiv, Vene keisri truud vasall. Ent kõigepealt oli ta mees, kes 17 aastat järjest (1902–1918) seisis Põhja-Eesti aadlikorporatsiooni Eestimaa Rüütelkonna eesotsas (ta valiti sellele kohale kuus korda järjest) sel Baltimaadele saatuslikul ajal, kui varisesid kokku Saksa ja Vene võim ning tekkisid Eesti ja Läti rahvusriik. Nende vältimatute protsesside takistamine, baltisaksa ülemkihtidele privileeeritud seisundi, iganenud seisuslik-korporatiivse korra riismete säilitamine iga hinna eest ja kõigi võimalike vahenditega oli rüütelkonna poliitika muutumatu peajoon, mida Dellingshausen temale omase kohusetunde ja visadusega oma seisusekaaslaste toetusel ellu viis. See oligi tema elu eesmärk ja kodumaa teenimine. Ja siin ilmutas Dellingshausen tõepoolest hiilgavaid võimeid, teenides ära nii oma aatekaaslaste lugupidamise kui ka vene kõrgbürokratia imetluse (nastoišivõi baron). Kõneldes terve maa (Eestimaa provintsi) ja siinse rahva nimel, jäi Dellingshausen esmajoones ikkagi väga kitsa grupi kõrgaristokraatliku maa-aadli, rüülimõisate omanike volitatud esindajaks.

Dellingshauseni mälestustes on rohkesti niisuguseid teese ja postulaate, mis on triviaalsed baltisaksa apologetilises historiograafias, ehkki eesti ja läti rahvuskeskne ajaloo uurimine neid ei kinnita. Vaatleme mõnda olulisemat neist.

Punase niidina läbib raamatut idee baltisakslaste ajaloolisest õigusest ja kohusest valitseda ja õpetada kohalikke rahvaid, eestlasi ja lätlasi nende endi huvides. Õiguslikult tugineti siin 1710. aastast pärit kapitulatsioonaktidele, mille nn akordpunktidega (need kinnitati Peeter I üldkonfirmatsiooniga) seadustati balti aadli senised eesõigused, siinsete provintside saksalik iseloom ja otsealluvus keisrile. Raamatu peamise telje ja historiograafiliselt kõige huvipakkuvama osa moodustabki rüütelkonna ja Vene keskvoimu (keiser, valitsus) vahekorra küsimus. Dellingshauseni usalduslikud audientsid keisri, keisrinna, suurvürstide, õukondlaste (nende seas oli rohkesti baltlasi) ja ministrite juures (nendegi hulgas oli balti päritolu isikuid), hiilgavad õukonnaballid ja luksuslikud vastuvõetud Peterburis, poliitilised manöövrid ja intriigid, kõik see oli rüütelkonna traditsioonilise kaitsetaktika teenistuses, millel oli ka edu. Kuni 1917. aastani hoidis käputäis rüütlimõisate omanikke enda käes kubermangude maaomavalitsusi, juhtis ja valitses luteriusu kirikut, avaldas mõju koolile — niisiis olid tal sellised keskajast pärit privileegid, mida polnud enam kusagil Euroopas. On tunnustusi selle kohta, et Nikolai II väljendanud korduvalt mõtet, et balti aadel on riigis ainus element, kelle peale võib lõpuni kindel olla. Monarhistidena olid balti mõisnikud tõepoolest isevalitsuse piiramise, Venemaa poliitilise moderniseerimise, vabariikliku korra ja rahvaesinduse (riigiduuma) kokkukutsumise vastu.

Senikaua kui Vene tsaar oli elujõuline, säilitas balti aadel lojaalsuse troonile. Monarhia kokku varisedes orienteerus ta kohe ümber Saksa keisririigile, taotles Baltimaade okupeerimist ja asus looma Saksamaaga personaalunioonis olevat Balti hertsogiriiki, kus juhtiv osa oleks kuulunud baltisakslastele. Nüüd ei ajanud Dellingshausen Eesti- ja Liivimaa maanõukogu esimehena balti asja mitte enam Peterburis, vaid Berliinis. Sellele tegi lõpu demokraatlik revolutsioon Saksamaal 1917. aasta novembris.

Eesti rahvast, eestlastest on rüütelkonna peamehe mälestustes vähe juttu. Neisse suhtub ta üsna üleolevalt. Eestlased on tema silmis talurahvas, kes on saavutanud teatud progressi üksnes tänu baltisakslaste tsiviliseerivale missioonile: nad said isiklikult vabaks enne venelasi, on jõukad (tänu aadli kavandatud reformidele), suhteliselt haritud ja kultuursed (tänu saksa pastoritele). Maa hädades on süüdi Vene valitsus ja bürokraatia, kes tõid siia pärisorjuse (justkui olnuks balti aadel selle vastu), 19. sajandi teisel poolel aga peatasid unifikseerimis- ja venestamisreformidega maa loomuliku arengu. Ka 1905. aasta revolutsioonil olevat süüdi Vene valitsus, kes ei viinud õigel ajal läbi aadli poolt ette pandud maad rahustavaid reforme.

Baltimaade põlisrahvaste rahvuslikke liikumisi ja enesemääramise taotlusi baltisaksa ülemkihid muidugi ei respekteerinud. Eestlastes ja lätlastes nägid nad "etnograafilist materjali", kellel ei jää muud üle kui venestuda või saksastuda. Dellingshauseni väitel saksastuksid eestlased ja lätlased sobivates tingimustes iseenesest, nende intelligents sulaks sakslastega täielikult ühte. See olekski juba toimunud, kui poleks olnud koolide venestamist.

Riiklikult said Balti provintsid rüütelkondade arvates kuuluda ainult kas Venemaa või Saksamaa külge. Seetõttu tuli Eesti ja Läti rahvusriikide sünd Dellingshausenile ebaseeldiva üllatusena, ent ajaloolisi tõsiasju oli sunnitud arvestama temagi. Ta jagab tunnustust eestlaste ja Balti pataljoni ühisele võitlusele ühise kodumaa kaitsel bolševismi vastu ja nendib, et Tartu rahuga jõudsid eesti rahva juhid taotletud eesmärkidele. Ilma Saksa okupatsioonita poleks mingit iseseisvat Eestit ja Lätit Euroopa kultuurisfääris ja Baltimaadel valitseks "bolševistlik-asiatlik-venelik kaos", väidab Dellingshausen raamatu lõpuridades.

Üks iseseisvuseelse poliitilise ajaloo huvitavamaid küsimusi on eestlaste ja baltisakslaste võimalik koostöö ühisrinde moodustamiseks valitsuse venestamispüüete vastu. Huvi selleks oli mõlemapoolne ja 1905. aastal leidsid Tallinnas ja Tartus aset esindajate kohtumised. Nii Dellingshauseni kui Tallinnas kõnelusi pidanud rüütelkonnasekretäri Eduard von Stackelbergi sõnutsi (Eduard von Stackelberg, *Ein Leben im baltischen Kampf: Rückschau auf Erstrebtes, Verloren und Gewonnenes*. München: J. F. Lehmanns Verlag, 1927, lk 122–124) nurjusid need plaanid seetõttu, et eestlaste poolt koostööeeldusena esitatud üldise valimisõiguse nõue maaomavalitsuse asutuste valimisel oli mõisnikele liiga radikaalne.

Mis puutub balti aadli reformivalmidusse ja -suutlikkusse, siis veeavad Dellingshauseni memuaarid meid taas, et liberaalne reformipoliitika, kompromisside ja järeleandmistete taktika polnud mõisnike seas kunagi populaarne. Aadli reformipoliitika ebaedu põhjuseks oli liberalismi vähesus, seisuslik mõtteviis, mis ei võimaldanud kokkulepet mõõdukate eestlaste ja lätlastega (vt Gert von Pistohlkors, *Ritterschaftliche Reformpolitik zwischen Russifizierung und Revolution: Historische Studien zum Problem der politischen Selbsteinschätzung der deutschen Oberschicht in der Ostseeprovinzen Russlands im Krisenjahr 1905*. Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft, 48. kd. Göttingen: Musterschmidt, 1978, lk 242–255 jm).

Aadli lubatud ümberkorraldused on ikka maha jäänud ajavaimust ja moderniseeruva ühiskonna tegelikest vajadustest. Nii oli ka maaomavalitsuse reformikavaga 1905. aastast, mida Dellingshausen rüütelkondade edumeelsuse musternäitena korduvalt esitab. Lubades eesti ja läti talupoegi maapäevast osa võtta, kindlustas see reformikava tsensuslik-kuriaalse valimissüsteemi abil baltisaksa mõisnike ja kaubanduslik-tööstusliku eliidi blokile ülekaalu reformitavas maaomavalitsuses (Vt T. Karjahärm, S. Kivimäe, "Maaomavalitsusküsimus Eesti ühiskondlikus liikumises kodanlik-demokraatlike revolutsioonide ajajärgul." — *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised*, 29. kd. *Ühiskonnateadused*, 1980, nr 4, lk 325–326). Panus tehti pigem sõjalis-poliitilistele survevahenditele ja karistussalkade halastamatule terrorile, mille organiseerimisest ja teostamisest Dellingshausen ja mõisnikud 1905. aastal aktiivselt osa võtsid.

Mälestusteraamatu lõppjäreldeks on, et ajalugu on olnud baltisaksa aadli suhtes teenimatult karm. Selle asemel et saada väärilist tasu oma tsiviliseeriva ja headtegeva missiooni eest, jäeti nad ülekohtuselt ilma ajaloolistest (ees)õigustest, kodumaast ja omandist (maareformi tagajärjel). See polnud õnnetus, vaid katastroof. Saksa võimu "vääritud lõpp" Baltimaadel oli eriti valus seetõttu, et okupatsioonivägede lahkimist ja Eesti valitsuse tunnustamist Saksa vabariikliku valitsuse poolt tõlgendasid baltlased kui nende huvide reetmist. Kõlama jääb solvumise ja kibeduse noot. Täendusrikas on raamatu lõpp — Dellingshauseni ärasõit Saksamaale. Siin võib Dellingshausenit ja tema saatusekaaslast mõista, sest ajalugu käis neist tõesti üle. Paraku oli see aga eestluse iseolemise ja tõusu vältimatu eeldus. Moderniseerimisele orienteeritud rahvusühiskonnas polnud baltisaksa eksklusiivsel partikularismil ja konservatismil mingit tulevikku. Loomulikult oli balti põlisrahvastel ja baltisaksa rahvusvähemusel rohkesti kokkupuutepunkte ja ühiseid huve paljudes eluvaldkondades, nende sõltuvus oli vastastikune. Ent alalhoidliku rüütelkonna peamees polekski saanud olla niisuguste huvide väljendaja.

Toomas Karjahärm

Undo Uus. *Blindness of Modern Science*. Tartu 1994. xvi + 508 pp.

Et tegemist on ingliskeelse monograafiaga, tundub otstarbekas vaadeldavat teost alustuseks võrrelda mujal maailmas avaldatuga. Sel-

le tarvis tunduvad sobivatena Daniel C. Dennetti *Consciousness Explained* (1991) ja John R. Searle'i *The Rediscovery of the Mind* (1992), sest kõigi nende kolme raamatu keskseks teemaks võib pidada nn vaimu-keha probleemi (*mind-body problem*). Lahendust sellele probleemile näevad need kolm meest küllaltki erinevana: Dennett loodab, et pärast kolmekümne aasta pikkust visa tööd on ta nüüd võimeline viisandama probleemi järjekindlalt füüsilistliku lahenduse; Searle leiab, et nii absurdseid lahendusi sünnitab üksnes hirm veelgi absurdsema võimaluse, kartesiaanliku dualismi ees (see hirm on aga alusetu, sest leidub veel kolmaski tee, Searle'i pakutav); ja Uus avaldab kahetsust selle üle, et nüüdisteaduslik maailmavaade on ka Searle'i-suguseid tervest mõistusest lähtuvaid mehi sedavõrd pimestanud, et nende käsitlus jääb ebajärjekindlaks ja koos sellega füüsilistide poolt kergesti haavatavaks.

Küllap need, kes mingil teemal raamatuid kirjutavad, peavad olema veendunud, et nad õige teotsa on leidnud, kuhu nüüd teisi endale järgnema kutsuvad. Siinses kirjutises üritatakse aru saada, millele tugineb üks või teine autor, kui oma valiku kasuks püüab agiteerida, ja milliseid kõhklusi tema lugemine siiski võib sünnitada, nii et ühelgi autoril pole õnnestunud lugejaskonna üksmeelset heakskiitu pälvida. Loomulikult jääb kolme teost korraga vaadeldes iga üksiku raamatu käsitlus seda pealiskaudsemaks, aga ainult ühele mehele keskenduda ma ka ei tahaks, sest mulle tundub, et vaadeldav probleem nõuab eri autorite poolt välja pakutud võimaluste samaaegset silmaspidamist.

Dennett adresseerib oma raamatu eelkõige varjatud dualistidele — avalik dualism, mis Dennetti järgi tähendab kujutlust sellest, kuidas mingi vaim elektrone nende loomulikult teelt kõrvale kallutab, tundub talle liiga naeruväärne, et sellega väitlemisele jõudu raisata. Varjatud dualistid on need, kes ise peavad ennast küll materialistideks, aga kui hakkavad kirjeldama inimteadvuses toimuvat, toovad kogemata ikkagi mängu ajus toimuvate protsesside suhtes just nagu välise vaatleja, ning sellist ettekujutust nimetab Dennett *Descartes'i teatriks*. Sellise teatri vastu sõides jõuab Dennett kujutluseni inimesest kui jutustavast masinast, mis enese käiguhoidmiseks mingit publikut ei vaja, lavastajast rääkimata; võrdlemisi loomulik on sellist masinat zombiks nimetada, ja seda Dennett ka teeb, ehkki süüdistades juba ette intellektuaalses ebaaususes neid, kellel peaks tekkima kiusatus sellist ütlust kontekstiväliselt tsiteerida — nagu mina praegu. Enda õigustuseks kordan vaid uuesti, et pean sellist võrdlust täiesti loomulikuks, ehkki leian, et oma raamatus ei selgita Dennett mind rahuldaval viisil, miks need zombid kipuvad end tavaliselt millekski muuks pidama, ja enamgi, mis sellise eksituse üldse võimalikuks teeb — minus jääb püsima kahtlus, et Dennett saab inimesi zombidena määratleda üksnes seetõttu, et talle on teada ka muud

võimalused, ja muud võimalused on talle teada üksnes seetõttu, et ta ise ei ole zombi — kuigi tema teooria nõuab, et inimene seda oleks.

Dennetti käsitlusviisi järgi pole põhimõttelist erinevust inimese ja arvuti vahel ja just selle seisukoha leppimatu vastasena on tuntud Searle. Tema hiina toana tuntud mõtteline katse aastast 1980* kirjeldab situatsiooni, kus hiinakeelsete raamatute ja ingliskeelsete instruksioonidega varustatud Searle hiina keeles esitatud küsimustele arukaid vastuseid annab, sooritades seega edukalt Turingi testi, ise seejuures millestki aru saamata — mis võiks viidata asjaolule, et (muu seas ka) arusaamine ei ole masinale omane kategooria. (Tehisintellekti jüngreid pole see konstruktsioon kunagi heidutanud, nad ütlevad, et kirjeldatud situatsioonis on Searle vaid süsteemi komponent, aru saab aga süsteem kui tervik.) Sama suunda jätkates keskendub Searle vaimu taasavastades teadvuse nendele ilmingutele, mille puhul ta on kindel, et need masinal puuduvad, nn *kvaalidele* (inglise keeles ainsuses *quale*, mitmuses *qualia*). Kvaali, näiteks valuaistingu puhul peetakse silmas aistingu või taju sellist aspekti, mis ei ammendu välise kirjeldusega, mida subjekt saab üksnes vahetult kogeda. (Järjekindlad füüsikalistid eitavad kvaalide olemasolu, mittekommunitseeritavate nähtuste postuleerimise tituleerib Dennett obskurantismiks.) Samas on Searle väga hell, kui teda omaduste dualismi tunnistamises süüdistatakse, tema tahab dualistide ja füüsikalistide vahele ära mahtuda. Selgitab ta oma positsiooni sellega, et kuigi reaalsus koos teadvusnähtustega on ühtne oma füüsilisuses, on mõned reaalsuse aspektid (kvaalid) vaid esimeses isikus kättesaadavad; füüsikalistest nähtustest ei erine nad mitte olemuslikult, vaid vaatepunkti poolest, mis ammendabki küsimuse. Seda, et dualismi vältimiseks peaks subjektuse tekke kriteerium olema väljendatav füüsikalistes terminites, ei taha Searle hästi tunnistada, mistõttu ei pruugi õnnestuda ka tema katse meid veenda, et tegelikult siin polegi mingit probleemi, et kogu häda on vaid halvas terminoloogias.

Undo Uusi vaatekoht on eelnevatele selgesti vastandlik — ta ei kahtle kvaalide olemasolus ega kardata ka süüdistusi dualismis. Ta leiab, et kuna kvaalid on meile vahetult antud, on just nende olemasolus kõige vähem põhjust kahelda, pigem võiks juba kahelda füüsikalises reaalsuses (Uus eelistab sellest siiski hoiduda). Seejuures pole kvaalid mitte ainus inimteadvuse ilming, mille adekvaatse käsitlusega füüsikalistlik kontseptsioon hakkama ei saa, on veel *tahtevabadus* ja *subjekti identiteet*. Nende kolme asjaolu ignoreerimist Uus tänapäeva teadusele ette heidabki, pidades seejuures peamiseks kahju kannatajaks teadust

* Artiklis "Minds, Brains, and Programs". — *Behavioral and Brain Sciences* 3, lk 417–424. Toim.

ennast, mis oma pimeduses ei märka kõige huvitavamaid uurimisvaldkondi. Aga seda pimedust ei pea Uus ravimatuks, teaduse nägijaks tegemist võib tema raamatu peamiseks taotluseks pidada.

Sellel taotlusel on kaks poolt: esiteks meid veenda, et meie vahetu igapäevane kogemus ei ole kooskõlas füüsikalistliku maailmapildiga, ja teiseks näidata, millised võimalused avanevad, kui loobuda eeldusest, et mentaalne reaalsus peab olema taandatav füüsikalisele. Kolmandat võimalikku eesmärki, füüsikalistlikku kontseptsiooni asendada suutva tervikliku maailmapildi loomist, vaadeldav teos ei ürita: Uus ütleb, et siis tuleks hakata hüpoteese püstitama, selles raamatus tahab ta aga piirduda vaieldamatute asjaolude esiletoomisega.

Ma ei hakka siinkohal arutlema nende võtete üle, mis peavad demonstreerima teatud asjaolude sobimatust füüsikalistliku maailmapildiga — ütleme, et ma tunnistan nende olemasolu. Siinjuures on probleemiks, et need asjaolud pole loodusteaduslikul mõttel mitte kogemata kahe silma vahele jäänud, need on sihilikult kõrvale heidetud, kuna nad ei ole kooskõlas nõuetega, mida kogemus on õpetanud pidama viljaka intellektuaalse tegevuse põhieeldusteks: produtseerida kommunitseeritavaid mõtteid (mis välistab otsese jutu kvaalidest) ja otsida põhjuslikke seoseid (mis välistab sügavama huvi tahtevabaduse vastu). Nii et kui mind kutsutakse üles loodusteaduslikus kontekstis ning otsesõnu kvaale ja tahtevabadust tunnustama (varjatud eeldusena sisalduvad need peaaegu igasuguses inimlikus kommunikatsioonis niikuinii), siis tajun ma ohtu oma intellektuaalse aparraadi selgroole. Säärasele riskile minekut võiks ajendada vaid lootus mingile hüvitusele, millest vääriskaim võiks olla senisest terviklikum maailmapilt. Kuna aga sellist tervikpilti esialgu kuskilt ei paista, tuleb piirduda pilguheiduga nendele ahvatlustele, mida Uus meile füüsikalismi hülgamise korral lähemas perspektiivis lubab, ja need oleksid kvalitatiivne mõtlemine, elustuvad arvutid ja läbimurre aju-uuringuis. (See loetelu ei tarvitse olla ammendav.)

Jutt kvalitatiivsest mõtlemisest teeb mind pisut nõutuks: kui me kord juba teadvuse sisu kaht aspekti eristame, struktuurset, mis on kommunitseeritav, ja kvalitatiivset, mis seda põhimõtteliselt ei ole, siis saab igasugune arutus mille üle tahes, ka kvaalide vaheliste seoste üle, juba definitsiooni kohaselt toimuda vaid struktuursetes terminites. Seetõttu on mul raske aru saada, mida Uus kvalitatiivse mõtlemise all silmas peab.

Elustuvate arvutite puhul saan ma aru küll, mida Uus öelda tahab. Pidades inimese olemuslikuks omaduseks vaba tahet, ei näe Uus mingit põhjust võrrelda inimest arvutiga, niikaua kui selle funktsioneerimine jääb jäigalt determineerituks. Kui seda determinismi aga pisut leevendada (mis Uusi arvates võib ka kogemata juhtuda, näiteks miniatuursetes

protessorites maksvusele pääsevate kvantmürade tõttu), siis kindel alus vahe tegemiseks kaob ja Uus on valmis uskuma, et läbi kvantmürade võib arvutile hing taha tulla. Uus sõnastab selle eetilise hoiatusena inimkonnale, mis kõlab aga pisut liiga ulmelisena, et seda tõsiselt võtta: teadvusnähtused, olgu nende olemus siis milline tahes, tunduvad piisavalt keerulised, et nende kogemata esilekerkimise tõenäosust nullilähedaseks pidada. (Mis on muidugi vaid minu vaistlik hoiak ja ei tõesta mitte midagi, eriti kui arvesse võtta, et ega meie endigi siia maailma tekkimine lõpuni selge pole, kui tõepoolest tõenäosusi hakata arvutama.)

Kõige perspektiivikam tundub mulle Uusi see idee, mille kohaselt neurofüsioloogias võiks saavutada fundamentaalseid tulemusi just aju funktsioneerimise mitte-algoritmilisi aspekte uurides, toimuigu see siis tuntud füüsika raames või viigu uute füüsikaliste avastusteni. Siin võib idee ajast kui mentaalset ja füüsikalist maailma vahendavast aparaadist viljakaks osutada. Kui aga need viljad käes on, siis kujuneb sellest arvatavasti just füüsikalistide pidupäev: kui aju-uurijad peaksid tõepoolest kindlaks tegema, et eksisteerib mingi spetsiifiline füüsika, mis inimesi arvutitest eristab, siis võivad ju ka need inimesed füüsikalistideks hakata, kes seda praegu ei ole põhjusel, et nad ei suuda tõsiselt võtta Dennetti ja Minsky* jutte inimese ja arvuti põhimõttelisest samaväärsusest.

Kokkuvõttes ütleksin, et vaimu-keha probleem on minu meelest olemas, ainult et kui keegi sel teemal sõna võtab, siis kipub kirjutatu mõju olema otse vastupidine kirjutaja taotlustele. Nii ilmneb järjekindla füüsikalismi ebaseaduslikkus kõige selgemini Dennetti raamatust. Searle'i lugedes näeme, et meie intuitsioonid tõepoolest ei sobi kokku loodusteadusliku maailmapildiga. Ja lõpuks on see just Uus, kes taasäratab meis lootuse, et aju uurimisel võib jõuda selliste loodusteaduslike tulemusteni, mis jutud millestki spetsiifiliselt mentaalsest mõneks ajaks kõrvale tõrjuvad.

(Kui sõnastatud kokkuvõtet ka enesekohaselt rakendada, ei tohiks üllatuda, kui sinne kirjutis, vastupidi kirjutaja taotlusele, süvendas mõnes lugejas veendumust, et tegelikult mingit vaimu-keha probleemi polegi olemas, või kui ka on, siis leidub sellele mingi silmanähtav lahendus. Mis kinnitaks veel kord, et selle probleemiga seoses on kelle tahes ümberveenmine võrdlemisi lootusetu üritus.)

Anto Unt

*Vt nt teost: M. L. Minsky. *Society of Mind*. New York, 1986. Toim.

EDITORIAL NOTE

Conditions for preserving the language and culture of small and large nations differ. Andres Mäe asks in his article whether the Estonians could apply the Israeli model of "ethnic democracy" for the preservation of the Estonian nation. This model necessitates a sc. rigid society, the members of which must meet certain strict requirements (ethnic origin, language, religion). The author reaches the conclusion that the Israeli model is not suitable for the Estonians, even in spite of some external similarities — both the Estonians and the Jews living in Israel are relatively small nations living side by side with large and hostile neighbours (for the Estonians — Russia, for the Israelis — the Arab countries). There are two main reasons for a negative answer, and one can be derived from the other. Firstly, the Jews have waged wars with the Arabs and been successful due to external help. The Republic of Estonia, however, has been highly appreciated internationally for having avoided any violent conflicts of ethnic nature. Differently from the Jews, the Estonians would not be able to rely on any outside support if a conflict broke out with the aliens living here. Secondly, because of the wars, the percentage of Arabs in Israel has decreased in 46 years from 50% to 15%, whereas an essential number of them left Israel within the first five years after the creation of the Israeli state. On the contrary, the aliens living in Estonia have no intention of leaving. According to an opinion poll published when this article was being written, only one alien out of ten wanted to leave Estonia for the country of their ethnic origin. It is mostly the aliens living in Tallinn who want to learn the Estonian language, the Russians of North-East Estonia still manage without a knowledge of Estonian. The Estonian way would be a sharp increase in the fertility rate of Estonians and integration of aliens into the Estonian society.

Ilkka Herlin, Candidate of Philosophy in Finnish history, describes the work done on Kustaa Viikuna's initiative in order to assist Estonians during and after World War II. Kustaa Viikuna, the then director of the Finnish State Information Service, had an easy access to the information concerning Estonia and could affect the fate of Estonians who had fled to Finland in 1943 to avoid German mobilization. Thus, the Estonian Bureau was founded which coordinated the help to Estonian refugees. About 10 per cent of the refugees moved on to Sweden. The majority, however, joined the Finnish Armed forces. They were assembled into a separate regiment which later fought on the Karelian isthmus. After the truce was called between Finland and the Soviet Union in September 1944, and even before that, Viikuna helped Estonians to move on to the West. The manager of the Estonian Bureau was Eerik Laid (in 1941–1943 acting director of the Estonian Folk Museum), who had also fled to Finland in 1943. In the same year *Malevlane*, a newspaper meant for the Estonians residing in Finland and its neighbouring countries, and particularly for the Estonian volunteers in the Finnish army, began to appear in Finland. On the following pages we publish anew a selection of Eerik Laid's editorials for this paper.

As the inner climate of the Soviet Union temporarily mildened after the breakdown of the Communist regime, foreign researchers could have access to materials in Moscow's archives that they earlier could only dream about. It has become known that in the 1950s the Central Committee of the CPSU supported its sister-party in Sweden by sums measured in five-digit numbers. Moscow did not try to influence the neighbouring countries through Communist Parties only but used all kinds of other methods as well. We can learn how this mechanism worked in the case of Sweden from Bo Petersson's book *Through Moscow's Eyes: Judgments about Sweden's Foreign Policy during Stalin's and Khrushchev's Times*. The author is a researcher at the Institute for East-European Studies at the University of Uppsala, and his aim has been to view Sweden's foreign policy from the Soviet angle, i.e. he has not concentrated on what was known but on what Moscow *believed* it knew. The book is reviewed by Margus Laidre, the Estonian ambassador in Sweden.

On the pages of belles-lettres we offer some hitherto unpublished poetry by Artur Alliksaar (1923–1966) and so as to let you have a closer look at his personality we add a passage from the manuscript of memoirs by Eino Lainvoo and short literary commentaries by the Latvians Maima Grīnberga and Guntars Godiņš.

The Jesuit priest Christoph Wrembek concentrates on the psychological and religious structure of Psalm 22. This psalm has a special significance in religious life. Namely, two Gospels quote Jesus having prayed on the Cross, "My God, my God, why hast thou forsaken me?" Most believers know only this first verse of the whole psalm. Because of their own feeling of being forsaken by God, it is essential for them to hear that Jesus himself has also had a similar experience. The author presents a different interpretation. The utterance "God has forsaken me" includes two things — an event and an interpretation. The event was Jesus hanging on the Cross, dying without God interrupting and saving him. But according to current theology, if Jesus was really the person he claimed to be, salvation should have taken place. As no salvation followed, a situation formed which showed all the necessary signs of forsakenness by God. Jesus acknowledged this apparent forsakenness by God and gave it a new interpretation. He said that this kind of event did not inevitably mean that God had forsaken him. I interpret this death in a different way because you are my God and I am your most beloved son who honours you, and in whom you honour yourself, because you, Father, cannot forsake anyone! Not the misery of inevitable death is the absolute measure which could eliminate the earlier experience of help, but the earlier experience and what he knows about his Father are the valid measure which makes his seeming forsakenness an expression of an even greater honour because everything that is embraced by hope is right. There is nothing greater than God, and he wants us to be there where he is. Suffering and any kind of forsakenness by God as humans know it has been interpreted into mercy, into trust that all-embracing God is just here. We should not plead any more, "God, don't be away from me," but on the contrary, God will pray, "Abide in me." (St. John, 15, 4–10.)

The aim of the following article is to analyse in greater detail the accusation against Thomas Kuhn that he "reduces" the scientist

to an applied scientist or even to an engineer. Meeme Allmann, an M.A. in philosophy, whose basic education is that of an engineer, proceeds from Kuhn's stance that the philosophy of science cannot be purely normative, but, when attempting to say something about the activities of real people, it must inevitably be also descriptive, i.e. factual. As an engineer, the author finds that his advantage is to be able to speak about engineering "from the inside", and thus he hopes that he can elaborate Kuhn's concept of science. The author tries to show that, just because of its epistemic roots, science has a unique character of development — the dialectics of normal science and scientific revolutions, which does not exist in engineering.

Peeter Määrsepp, Candidate in Physics and Mathematics, presents his opinion about multimedia's influence on people from the viewpoint of cultural criticism. The author understands the history of humankind and technology as turning existing nature into prostheses, and the changes that have taken place can be viewed as dialectics of prosthesis. People's endeavours to gain control over the world and to rule over nature tend to fail more than ever before, as the disasters caused by humans themselves testify. Therefore, the technology of virtual reality seems to be the only way out. The idea is simple: if reality cannot be controlled to a desirable degree, then we should control its reproductions. But ultimately, as the author states, our modern communication systems hinder namely what they should facilitate — immediate communication from person to person.

Marika Mikelsaar, professor at the Institute of Microbiology at Tartu University, winner of the 1994 Science Award of the Republic of Estonia in medicine, deals in her article with the biological system of morbidic micro-organisms and humans in their present-day social environment. Three worrying tendencies can be noticed in the world today: emergence of new germs, activation of those known before and increased resistance of microbes to antibiotics. The world of microbes is large and quickly changeable, acquiring new information from outside (circular molecules of DNA or plasmids) or switching on its dormant genes. Although it may sound strange, patients can often be saved by giving up antibiotics invented by civilized society and using alternative treatment with

their own microbes. The author's answer to the question whether humankind will ever get rid of infectious diseases is that this is impossible as long as humans last as a species, and so do other species, including micro-organisms, forming integrated nature. In nature humans are unavoidably connected with microbes.

The aim of Jaak Valge's study is to analyse the development of the Estonian State Oil-Shale Industry (Eesti Riiklik Põlevkivitööstus) as an economic enterprise in the second half of the 1930s, during the authoritarian regime of President Konstantin Päts. The author focuses his attention on finding the causes of the constant and vigorous expansion of the enterprise. In order to present a clearer view of the economic context, the author divides the development of oil-shale industry into three periods: the initial stage in the 1920s (the basic article for sale was oil shale, in oil industry mainly experiments were made), the period of the economic crisis (the output of oil shale dropped a little, oil industry grew out of the experimental stage, various crude-oil products were sold, mostly on the home market) and vigorous expansion after 1934 (both oil-shale and oil production grew rapidly; crude oil, petrol and other oil products were sold both on home and foreign markets).

In the section of book reviews Vello Paatsi analyses a book on the history of Estonian press from the 17th to the 20th centuries. Historian Toomas Karjahärm reviews a book of memoirs by Eduard Dellingshausen who in 1902–1918 chaired the Estonian Knighthood, a corporation of the nobility of North-Estonia. Anto Unt from the Estonian Institute of Astro- and Atmospheric Physics analyses a book on the mind-body problem by Undo Uus, researcher at the same institute.

The new serial starting in this issue is *Does God Play Dice?: The Mathematics of Chaos* by Ian Stewart PhD, lecturer of mathematics at Warwick University, an active investigator of nonlinear dynamics and bifurcation theory.

Science and engineering: Their difference according to Thomas Kuhn's philosophy of science

Meeme Allmann

The article takes a comparative look at the activity and education of a scientist and an engineer proceeding from Thomas Kuhn's philosophy of science.

The basic concepts of Kuhn's philosophy, paradigm and scientific community, are analysed. It is demonstrated that there is no unitary "community of engineers", which would be the knowing unit thoroughly studying the paradigm like the "scientific community" in science is. The author reaches the conclusion that because of the pur-

poses of engineering activity, the broad aspect of the paradigm (metaphysical world-view, widely shared values) which is always implicitly present in the narrow aspect of the paradigm (examples of the concrete application on any scientific theory), has got lost for the engineer. Therefore, engineering activity lacks the internal active puzzle-producing mechanism, and we cannot speak in a strict sense about paradigmatic periods of development in engineering activity. Engineering activity also lacks the internal tradition-breaking mechanism, and therefore it is not revolutionary in the scientific sense.

Finally, the author expresses his conviction that, due to its specific character, engineering activity cannot produce any growth of scientific knowledge.

AUSTATUD LUGEJA!

Juhul kui ühel või teisel põhjusel jääb Teil mõni kultuuriväljaanne kätte saamata, siis võite oma ostusoovist teatada järgmistel telefonidel:

TALLINNAS

- 44 57 67 — kirjastus "Perioodika"
- 44 32 56 — "Eesti Arsti" toimetus
- 60 12 86 — "Vikerkaare"/"Raduga" toimetus
- 44 07 80 — "Loomingu"/"Loomingu Raamatukogu" toimetus
- 44 88 68 — "Kultuurilehe" toimetus
- 44 05 87 — "Õpetajate Lehe"/"Hariduse" toimetus
- 44 29 00 — "Kultuur ja Elu" toimetus
- 44 47 87 — "Teater. Muusika. Kino" toimetus
- 60 19 53 — "Maakodu"/"Põllumajanduse" toimetus
- 44 91 26 — "Keele ja Kirjanduse" toimetus

TARTUS

- 43 13 73 — "Akadeemia" toimetus
- 42 11 86 — "Eesti Looduse" toimetus

Kirjastusest ja toimetustest saate soodsa hinnaga osta ka varemilmunud kultuuriväljaandeid.

Juhul kui Teil pole võimalik kirjastusse või toimetusse helistada, võite oma ostusoovi jätta elukohalähedasse müügipunkti.

Eesti Ajakirjanduslevi

Kirjastus "Perioodika"

KAS JUMAL MÄNGIB TÄRINGUID?

Kaosematemaatika

Ian Stewart

Tõlkinud Kristin Haljasorg

I

Ian Stewart. *Does God Play Dice?: The Mathematics of Chaos.*
Penguin Books, 1990.

© Ian Stewart 1989.

PROLOOG

KELLAVÄRK VÕI KAOS?

*Sina usud täringuid mängivat Jumalat,
mina aga täiuslikku seadust ja korda.*

Albert Einstein, kiri Max Bornile.

Ühe levinud teooria järgi kulgeb ajalugu tsükliliselt. Kui sündmused inimkonnas on mingis järjestuses teinud täisringi, algab uus ring, aga edasi liigutakse juba uuel tasapinnal — just nagu keerdrepest üles minnes. Kultuuriliste muutuste “pendel” ei korda lihtsalt alatasa ühtesid ja samu sündmusi. Olgu see teooria õige või mitte, metafoorina sobib ta meie tähelepanu köitmiseks. Selles teoses on esindatud üks spiraaltsükkel: kaos taandub korra ees, mis omakorda hakkab tekitama kaost, nüüd juba uutest vormides. Ent pendli selles liikumisasendis ei püüa me kaost hävitada, vaid taltsutada.

Inimkonna kauges minevikus suhtuti loodusesse kui tuju-kasse olevusse; et tal ei tundunud aga olevat mingit järjekindlat käitumismudelit, pandi see looduslikku maailma juhtivate võimsate jumaluste äraarvamatute tujude arvele. Valitses kaos, seadust polnud võimalik kujutledagi.

Paljude tuhandete aastate kestel hakkas inimkond tasapisi mõistma, et looduses on palju seaduspärasusi, mida saab registreerida, analüüsida, ennustada ja enda huvides ära kasutada. 18. sajandiks oli teadus juba nii kaugele loodusseaduste saladustesse tunginud, et näis, nagu polekski enam suurt midagi avastada. Kõigutamatud seadused nägid universumi igale osakesele täpselt ja igaveseks ette tema käitumise, teadlase ülesandeks oli suvalise huvipakkuva nähtuse kohta olemas oleva seaduse toime välja selgitada. Kaose asemel oli nüüd maailm kui kellavärk.

Kas jumal mängib täringuid?

Maailm liikus aga edasi ning nõnda ei püsinud ühesuguse-
na ka meie arusaam universumist. Isegi *kellad* ei tööta enam
kellavärgi põhimõttel — miks peaks siis maailm seda tegema?
Kvantmehaanika sünniga sai kellavärgi-maailmast kosmiline
õnnemäng. Arvatakse, et fundamentaalseid sündmusi — kas
või näiteks radioaktiivse aatomi lagunemine — ei määra mitte
seadus, vaid juhus. Ja kuigi kvantmehaanika on olnud silma-
paistvalt edukas, ei ole igapäheeni veel jõudnud tema oletatava-
te omaduste võlu. Proloogi motoks on Albert Einsteini kuulus
vastuväide kirjast Max Bornile. Einstein rääkis kvantmehaa-
nikast, ent tema mõtteviis väljendab terve ajastu suhtumist
klassikalisse mehaanikasse, milles kvantmääramatus ei toi-
mi. Täringumänguvõrdlus juhuse kohta hõlmab kõike. Kas
ettemääratus jätab ruumi ka juhusele?

Kas Einsteinil oli kvantmehaanika suhtes õigus, seda näe-
me edaspidi. Kuid praegu me igatahes teame, et klassikalise
mehaanika valdkond on salapärasem, kui Einsteingi suutis
kujutleda. Küsitavaks on muutunud eristus, mida tema just
rõhutas: ühel pool on juhuse juhuslikkus ja teisel pool sea-
dusest tulenev ettemääratus. Vahest saab Jumal hakkama
sellega, et ühtaegu viskab täringuid ning loob samal silmapil-
gul täieliku seaduse ja korra universumi.

Tsüklil on ringiga algusesse tagasi jõudnud — kõrgemal
tasandil. Nüüd hakkame avastama, et süsteemid ei käitu ala-
ti korrapärasel ja ennustataval viisil, ehkki neid valitsevad
kõigutamatud ja täpsed seadused. Lihtsad seadused ei tingi
alati lihtsat käitumist. Deterministlikud seadused võivad
põhjendada juhuslikuks osutuvat käitumist. Kord võib toita
oma isiklikku liiki kaost. Küsimus pole õieti selles, *kas*, vaid
kuidas Jumal mängib täringuid.

See äkiline tõdemus peidab endas paljutki, mille täieliku
mõju meie teaduslik mõtlemine hetkel veel ei taju. Kaost
silme ees hoides omandavad prognoosimise või näiteks kor-
ratava eksperimendi mõiste uusi tahke. Seni lihtsaks peetu
muutub keeruliseks ja tekib uusi põnevaid küsimusi: mõõt-
mise, ennustatavuse ning teooriate tõestamise ja kummuta-
mise kohta.

Kuid see-eest võib keerukaks peetu muutuda lihtsaks.
Struktuuritu ja juhuslikuna paistvad nähtused alluvad võib-
olla hoopis lihtsatele seadustele. Deterministlikul kaosel on
oma seadused ning ta sunnib meid kasutama uusi katsemeeto-

deid. Ebakorrapärasustest pole looduses puudust ja neist mõnelgi juhul võib kaosematemaatika lihtsalt ilmned a füüsikalisel kujul. Vedelike turbulentne voolamine, Maa magnetvälja ümberpaigutumine, südamelöökide ebakorrapärasused, vedela heeliumi konvektsioon, taevakehade langemine, lüngad asteroididevöös, putukapopulatsioonide kasv, kraani tilkumine, keemilise reaktsiooni kulg, rakkude metabolism, ilmamuutused, närviimpulsside edasikandumine, vooluringi võnkumised, poi külge ankurdatud laeva liikumine, piljardikuulide pörkamine, aatomite kokkupõrked gaasis, kvantmehaanika aluseks olev määramatus — need on ainult mõned probleemid kaosematemaatika ees.

See on terve uus maailm, uut tüüpi matemaatika, põhjalik läbimurre looduse ebakorrapärasuste mõistmises. Me viibime tema sünni juures.

Ta tulevik on aga veel lahti rullumatagi.

1

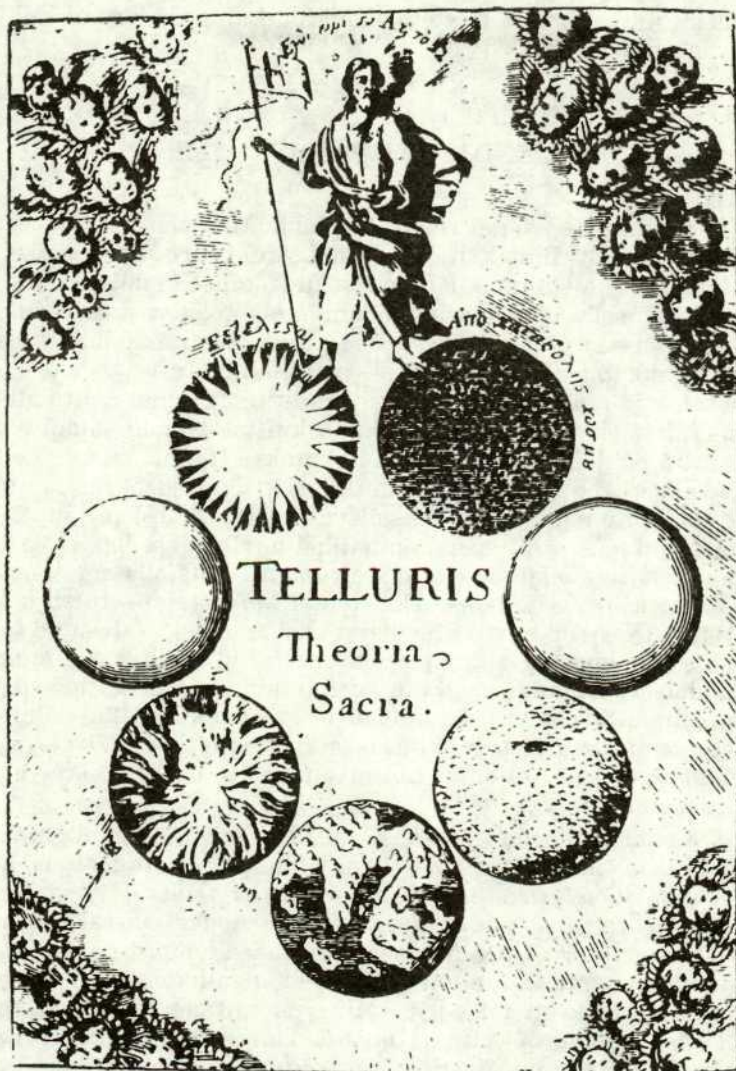
KORRAST KAOSEKS

*Näe, Kaos, su hirmuriik on tõusnud taas,
Su sõna ees on valgus surnult maas;
Eesriide, suur Anarh, sa lased alla,
Õo võimu päästes terves ilmas valla.**
Alexander Pope, *The Dunciad*.

Igavene võitlus korra ja korratuse, harmoonia ja kaose vahel väga paljude kultuuride loomismüütides kajastab küllap inimese ürgset arusaama universumist. Vanakreeka kosmoloogias tähendas kaos nii universumi algset tühjust kui allmaailma, surnute asupaika. Vana Testamendi teoloogias "maa oli tühi ja paljas ja pimedus oli sügavuse peal". Varababüloonia eeposes tõuseb universum kaosest, siis kui allumatu pimedusejumalate perekonna hävitab nende oma isa. Kaos on algupärane kujutu mass, millest looja vormis korrastatud universumi (joonis 1). Korda võrdsustatakse heaga ja korra puudumist kurjaga. Korda ja kaost peetakse vastandeiks, poolusiks, ning nende vahele paigutame meie oma maailmatõlgendused.

Mingi kaasasündinud tung sunnib inimest uurima, mis tingib looduses korrapära, otsima seadusi isemeelse kõiksuse keerukast käitumisest, tooma kaosest välja korda. Varaseimatelgi tsivilisatsioonidel on põhjalikud aastat aastaegadeks jaotavad kalendrid ja astronoomiareeglid varjutuste ennustamiseks. Taevatähed moodustavad inimese silmis tähtkujusid ja nende kohta pajatatakse legende. Mõeldakse välja jumaluste panteone, et seletada maailma veidrusi, mis muidu näiksid

* Ain Kaalepi tõlge.

Joonis 1. Maa ajalugu (ülalt paremalt kellaosuti liikumise suunas): kaootiline vedelik, ürgne Maa, Maa suure veeuputuse ajal, nüüdisaegne Maa, Maa tulevase hävingu ajal, Maa tuhandeaastase rahuriigi ajal ning Maa lõplik saatus täheks muutununa (raamatust: Thomas Burnet, *Telluris theoria sacra*, 1681).

Kas jumal mängib täringuid?

täiesti juhuslikud ja mõtteta. Tsüklid, kujundid, arvud. Matemaatika.

PÕHJENDAMATU PÕHJENDAMINE

Füüsik Eugene Wigner rääkis "matemaatika põhjendamatust efektiivsusest" füüsikalise maailma struktuuri kirjeldamisel. Matemaatika sünnib küsimustest füüsikalise maailma kohta ja elatub sellest, et suudab mõningatele neist vastata. Kuid harva on see protsess nii otsene. Tihti peab matemaatiline idee hakkama elama oma elu — justkui unustuses, teda arendatakse ja tema üle arutletakse ainult tema enda, puhtmateriaalilise objekti pärast, senikaua kui ta sisimad saladused saavad põhjalikult lahatud ja hakatakse tajuma ta tähtsust füüsikas. Vahest on matemaatika efektiivne seepärast, et ta esindab inimaju põhialuseks olevat keelt. Vahest me suudame tajuda just üksnes matemaatilisi mudeleid sellepärast, et matemaatika ongi meie taju instrument. Võib-olla matemaatika efektiivsus füüsilise eksistentsi korrastajana tuleb sellest, et ta on võrsunud füüsilisest eksistentsist. Vahest on tema edu hoopis kosmiline pettekujutelm? Tegelikult ehk muid mudeleid olemas ei olegi kui need, mida meie nõder mõistus maailmale peale surub. Jäägu need küsimused filosoofidele. Pragmaatilises tegelikkuses on matemaatika teadaolevalt efektiivseim ja usaldatavaim meetod meie ümber toimuvast arusaamiseks.

Aastal, mil seda kirjutan — 1987 — saab täis neli aastasada teose ilmumisest, millele ei leidu ajaloos võrdset: Isaac Newtoni *Loodusteaduste matemaatilised printsiibid* (vt joonis 2). Praegugi müüakse seda raamatut igal aastal umbes 700 eksemplari — peamiselt humanitaarüliõpilastele, kes kasutavad meistrite tundmaõppimiseks algallikaid. Sel teosel on hämmastavalt pikk iga. Mingi menuraamat ta enam ei ole, ent tänapäeva kultuuri alustalad on tema sõnumist terveni läbi imbnud: *Loodusel on seadused ja meie võime need avastada*.

Newtoni gravitatsiooniseadus on lihtne asi. Kaks aineosakest tõmbuvad alati teineteise poole jõuga, mis lihtsalt ja täpselt sõltub kummagi massist ja nendevahelisest kaugu-

Joonis 2. Isaac Newton (gravüür Godfrey Knelleri maali järgi).

Kas jumal mängib täringuid?

sest. (See on võrdeline nende masside korrutise ja nendevahelise kauguse ruudu jagatisega.) Seaduse saab kokku suruda lühikesse algebralisse valemisse. Paaris Newtoni liikumisseadusega (keha kiirendus on võrdeline kehale mõjuva jõuga) teeb see selgeks suure hulga astronoomilisi tähelepanekuid alates planeetide liikumisteedest Sodiaagil kuni Kuu võngeteni oma teljel, alates Jupiteri kaaslaste resonantshälvetest kuni kak-siktähtede valgusköverateni, alates aukudest Saturni rõngas-tes kuni galaktikate sünnini.

Lihtne. Elegantne. Tabamatu.

Kaosest saab kord.

Newtonil olid suured ambitsioonid. Ta ei tahtnud leppi-da vähema kui "maailma süsteemi", Kõikide Asjade Teooria leidmisega.

Oma aja tingimuste kohta täitis ta oma meeletuimadki unistused. Üle kahesaja aasta valitsesid Newtoni seadused kui ülim ja lõplik loodusekirjeldus. Ainult aatomite mikro-skoopilises keskkonnas ja tähtedevahelise ruumi tohututes avarustes annab tunda Newtonile vastava looduse ja Loodusele vastava looduse miniatuurne lahknvus. Nendes valdkon-dades on Newtoni teooria asemele võetud kvantmehaanika ja relatiivsus. Füüsikud on taas Kõikide Asjade Teooria pü-ha graali otsinguil ning räägivad üligravitatsioonist ja super-stringidest, kvarkidest ja kromodünaamikast, rikutud süm-meetriast ja suurest ühendteoriast. Maailmas, kus me elame, on kakskümmend kuus (või vahest siiski kõigest kümme) mõõdet, mis kõik peale nelja on end tihedalt kerra tõmmanud nagu hirmunud vööloom, nii et neist saab märku ainult vöbi-semise järgi. On see möödud narrus või tulevikupilt? Ei oska veel öelda. Kuid ehkki aina uus teooria tõrjub välja eelmise ja uus paradigma kummutab vana, jääb püsima üks kindel alustala: matemaatika. Loodusseadused on matemaatilised. Jumal on geomeeter.

KELLAVÄRGIMAAILM

Newtoniga kulmineerunud pööre teaduslikus mõtteviisis tõi kaasa kujutelma universumist kui gigantsest mehhanismist, mis funktsioneerib "nagu kellavärk" — ütleme ikka veel nii,

kuigi digitaalkellade ajastul kõlab see kohatult —, mis tähendab ülimat usaldatavust ja ülimat mehaanilist täiuslikkust. Selle kujutluse järgi on masin kõige kindlam asi üldse. Identsetes tingimustes teeb ta identset tööd. Insener, teades masina tehnilisi andmeid ja tema seisundit mingil ajahetkel, saab põhimõtteliselt tuletada iga ta liigutuse kogu ta töötamise aja jooksul. Jätame praegu kõrvale küll märgatud, kuid seni veel käsitusvälise küsimuse: mis on võimalik *tegelikult*, mitte ainult kõrge põhimõttena; ning püüdkem kõigepealt aru saada, miks avanes 17.–18. sajandi teadlaste ees juba esmapilgulgi nii ahas ja steriilne vaade meie imede ja üllatuste universumile.

Newton andis oma seaduste matemaatiliste võrrandite kuju, mis ei seosta mitte ainult suurusi, vaid ka seda, mil määral need suurused muutuvad. Kui keha langeb vabalt konstantse raskusjõu mõjul, ei jää konstantseks mitte keha asukoht — oleks täiesti ebatõenäoline, et ta ilma igasuguse toetuseta õhus ripuks. Jääv suurus pole ka kiirus — asukoha muutuse määr. Mida kauem keha langemine kestab, seda kiiremaks see muutub; seepärast ongi ohtlikum alla kukkuda kõrge kui madala maha katuselt. Konstantne on kiirendus — *asukoha muutuse määr muutuse määr*. Küllap mõistame nüüd, miks läks nii kaua aega, enne kui märgati dünaamika korrapära: see seadus on lihtne ainult nende jaoks, kes võtavad omaks uue lihtsusekontseptsiooni.

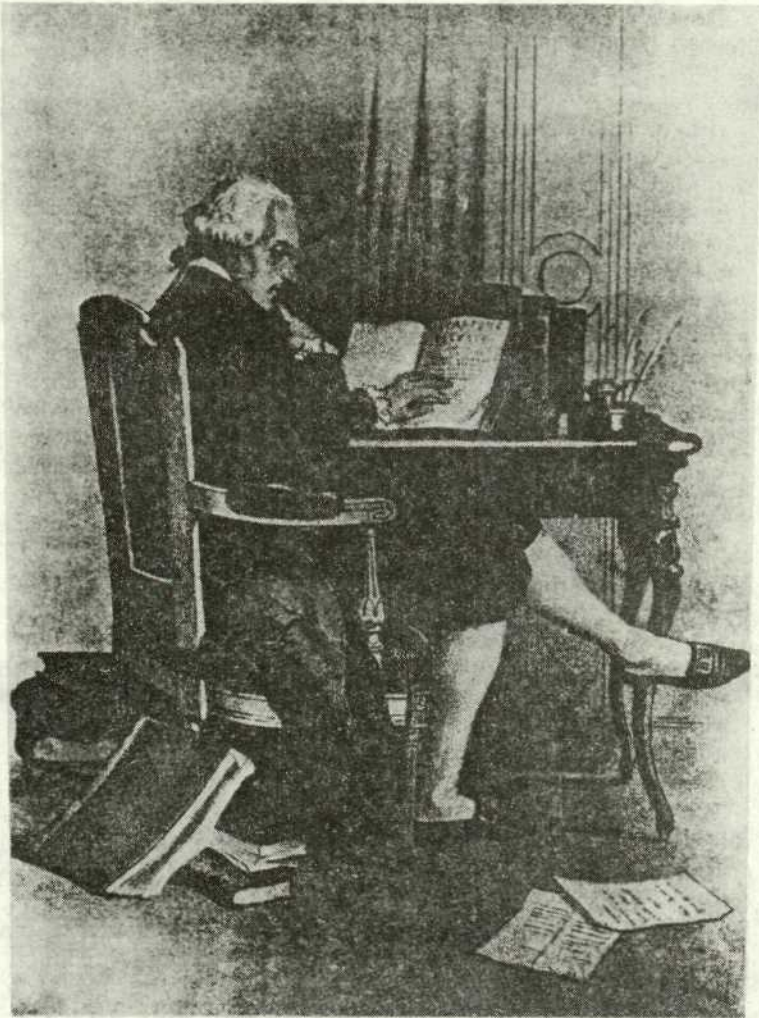
Võrrandeid, mis sisaldavad muutuse määrat, s.o muutuse kiirust, nimetatakse *diferentsiaalvõrranditeks*. Füüsikalise suuruse muutuse kiirus on määratud tema väärtuste erinevusega (diferentsiga) kahel kõrvutisel ajahetkel, nõnda siis läbibki sõna "diferentsiaal" tervet matemaatikat: diferentsiaalarvutus, diferentsiaalkordaja, diferentsiaalvõrrand ja lihtsalt diferentsiaal. Muutuse kiirust mitte sisaldavate algebraliste võrrandite lahendamine pole alati kerge — nagu enamik meist on omal nahal tunda saanud —, diferentsiaalvõrrandite lahendamine on veel suurusjärgu võrra keerulisem. 20. sajandi lõpust möödani tagasi vaadates üllatab iseäranis, et nii paljusid tähtsaid diferentsiaalvõrrandeid *saab* lahendada, piisaku vaid leidlikkust. Terveid matemaatikaharusid on tekkinud vajadusest mõista ühtainukest hetkel otsustava tähtsusega diferentsiaalvõrrandit.

Kuigi iga diferentsiaalvõrrandi lahendamisel on omad raskused, võib tähele panna mõnd üldist printsiipi. Käesoleva arutluse võtmeprintsiip on see, et mingi dünaamilise süsteemi liikumist kirjeldava võrrandi lahend on *ühene*, kui on teada süsteemi kõikide komponentide algasukoht ja -kiirus. Jalgrattal on viis-kuus olulist liikuvat osa; teades *praegu*, mida iga osa teeb, võime ette näha jalgratta liikumist alates hetkest, mil ta mööda teed liikuma lükatakse — kuni kraavi veeremiseni. Laiemalt võttes tähendab see, et kui me mingil kindlal ajahetkel teame Päikesesüsteemi iga üksiku aineosakese asukohta ja liikumiskiirust, siis on nende aineosakeste kogu edasine liikumine üheselt kindlaks määratav.

Selle väite juures on lihtsuse mõttes eeldatud, et liikumisele ei mõju mitte mingid välised jõud. Kui aga püüda neidki arvesse võtta, siis jõuame tõlgenduseni, et terve universumi kõigi aineosakeste asukohtade ja liikumiskiirustega mingil ajahetkel oleks ühtlasi kindlaks määratud ka universumi edasine evolutsioon. Universum käib üht, ette määratud dünaamilist rada. *Ta saab teha vaid ühte*. Teoses *Filosoofilisi esseid tõenäosusest* väljendab seda ilmekalt 18. sajandi juhtivaid matemaatikuid Pierre Simon de Laplace (joonis 3):

Kui leiduks niisugune intellekt, mis igal antud hetkel teab täpselt, millised jõud hoiavad Loodust liikvel, ning kõigi teda asustavate olevuste asendit üksteise suhtes, ja kui see intellekt oma tohutus suuruses suudaks neid andmeid analüüsida ning universumi suurimate kehade ja kergeimate aatomite liikumise kokku suruda ühteainsasse valemisse, siis selle intellekti jaoks poleks enam miski ebakindel, ta silme ees oleksid tervenisti nii tulevik kui minevik.

Niisiis on võimalik lihtsalt ühe matemaatilise ainsusteoreemi juurest kaunis aukartustäratava tõdemuse juurde üle minna. Hiljem püüan osaliseltki päevavalgele tuua intellektuaalset silmamoondust, mis niisuguse meeletu üleminekuga kaasas käib. Praegu aga jätame selle versiooni veel jõusse. Laplace'i ja teisi samalaadseid avaldusi lugedes tuleb aru saada tollal teaduses maad võtnud vaimustusest: just niisuguste võtetega saavutati kontroll järjest uute nähtuste üle: mehaanika, soojus, lained, heli, valgus, magnetism, elekter. Kahtlemata näis see suure läbimurdena lõpliku tõe juurde. Need

Joonis 3. Pierre Simon de Laplace lugemas oma *Taevast mehaanikat*. (Lito 19. sajandist.)

Kas jumal mängib täringuid?

võtted kõlbavad, see *meetod toimis*. Oli sündinud klassikalise determinismi paradigma: kui võrrandid kirjutavad süsteemi evolutsiooni üheselt ette, nii et pole mingeid juhuslikke väli-seid mõjutusi, siis on süsteemi käitumine üheselt määratud igal ajahetkel.

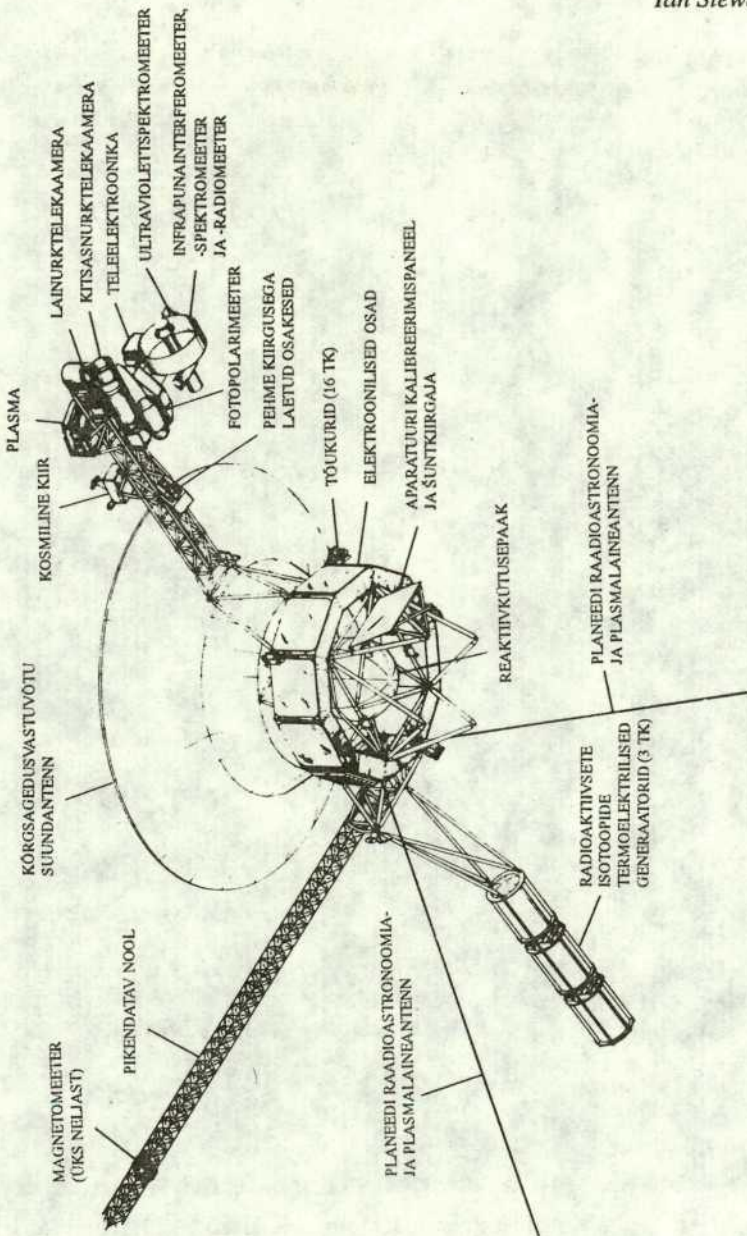
REIS HYPERIONILE

Läheme ajas kümme aastat tagasi: 5. septembrisse 1977. Gigantne rakett Titan III-E/Centaur on platvormil valmis ja ootab — Floridas Canaverali neemel Kennedy Kosmosekeskuses, Ohujõudude Idaosariikide Katsepolügooni 41. stardikompleksis. Raketi kõige ülemisel astmel paikneb kosmose-laev Voyager 1, kääbus hiiglase kõrval, samas ometi tolle ole-masolu mõte — tehnika tilluke triumf (joonis 4).

Stardini on jäänud viimased sekundid. Alumiiniumipulb-ri ja ammooniumperkloraadiga täidetud tahkekütusrakett-kiirendid süttivad mõirgega, mida on kuulda viieteistkü-mne kilomeetri taha. Viieteistkümnekorruselise maja kõrgune 700-tonnine rakett rebib end taeva poole, lahti Maa külge-tõmbejõu tugevast haardest. Alguses liigub ta talumatult aeg-laselt, olulise osa kogu kütusest põletab ta esimese saja meetri jooksul. Kümne tunniga on Voyager 1 aga Kuustki kaugemal, teel veel kaugemate planeetide Marsi, Jupiteri, Saturni poole (joonis 5).

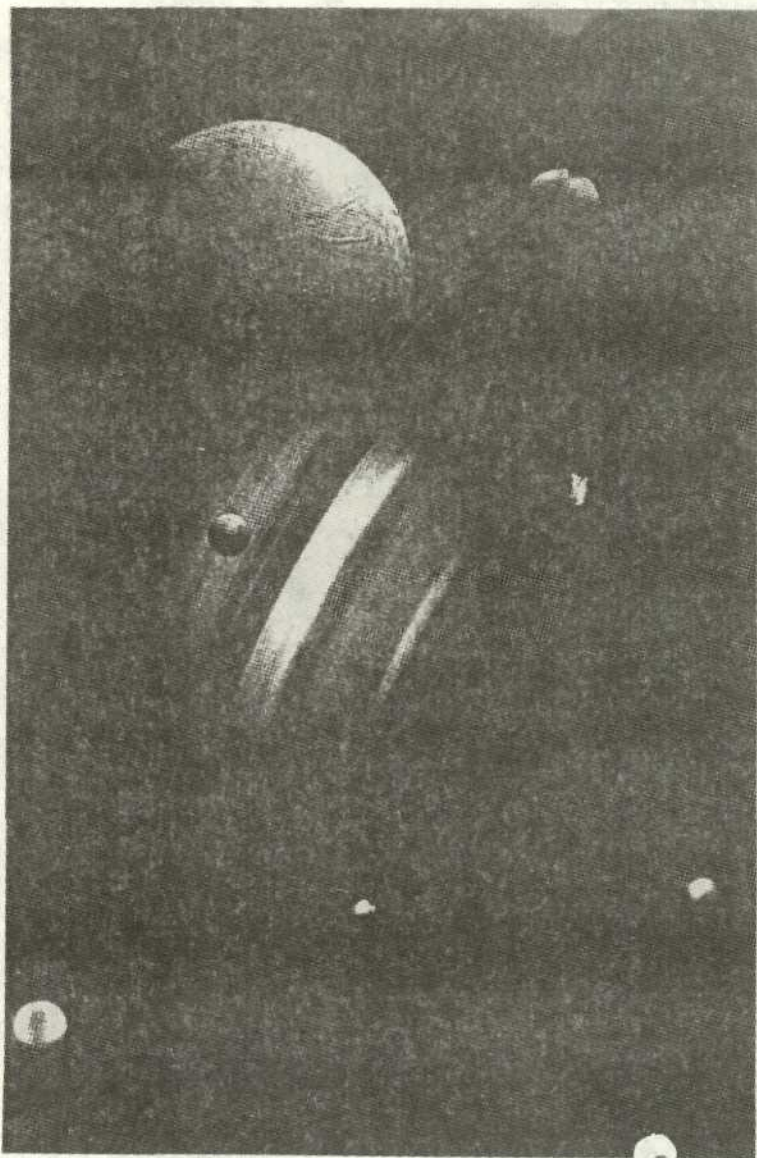
Sõsarlaev Voyager 2 oli startinud juba kuueteistkümnepäeva eest: Voyager 1 õhkutõus lükati tehnilistel põhjustel edasi. See-eest on Voyager 1-l läbida lühem trajektoria, nii et Jupiterile läheneb ta neli kuud varem kui sõsarlaev. Voyager 1 reis jõuab lõpule tema kohtumisel Saturniga, Voyager 2 on aga määratud täpselt kätte õpetatud korras jätkama teed Uraanile ja Neptuunile. Pluuto jääb ainsana lähiuuringuist kõrvale, sest ta asub parajasti oma orbiidi teisel küljel ning Suur Reis temani ei küüni.

Voyageride reis on tehnika ime. Ta on ka matemaatika ime — siin on matemaatika tehnika teenistuses. Matemaatikast sõltub uurimislaeva ja selle kanderaketi disain. Matemaatika abil arvutatakse välja, millist koormust ja rõhku laeva metallraamistik talub, samuti kütuse põlemismudel, laeva

Joonis 4. Kosmoselaev Voyager 1.

Kas jumal mängib täringuid?

Joonis 5. Saturn koos mõne oma kaaslasega. (Fotomontaaž Voyager 1-lt ja 2-lt.)

lühiaegse Maa atmosfääri läbimise jooksul tema soomust puutuva õhu dünaamika. Matemaatika valitseb elektronimpulsi, mis kulgevad arvutites, jälgides hoolikalt kosmoselaeva liikumise väikseimatki järku. Matemaatikale toetudes otsustatakse seegi, kuidas kodeerida raadioteated, mille kaudu lennu jälgijad Maal edastavad instruksioone raketile, mis oma aja täissaamisel saadab siia hingematvaid kirjeldusi meie Päikesesüsteemist.

Mis aga kõige tähtsam, matemaatika valitseb kogu suurusguse taevase tantsu üle, kus löövad kaasa planeedid, nende kuud, ja ka Voyageride liikumise üle nende taevalikel randevuudel. Üksainus lihtne seadus — Newtoni gravitatsiooni-seadus. Siia pole mingeid Einsteini parandusi vaja — selliste võrdlemisi väikeste kiiruste korral, mis on valdavad Päikesesüsteemis, piisab Newtonist.

Kui Päikesesüsteemi kuuluksid ainuüksi Päike ja Maa, ütleks Newtoni seadus, et kumbki liigub ellipsikujuliselt ümber ühise raskuskeskme, see tähendab punkti, mis jääb sügavale Päikese sisse, sest tema mass on Maa omast nii palju suurem. Järelikult liiguks siis Maa mööda ellipsit, mille ühes fookuses on püsivalt Päike. Kuid Maa ei ole Päikesesüsteemis üksi — miks muidu lähetati üles Voyagerid. Iga planeet rändab omaenda ellipsit mööda, õieti teeks seda, kui teisi poleks. Nood hälvitavad ta ideaalselt orbiidilt kõrvale, suurendades või vähendades ta kiirust. Kaunis ja keeruline on kosmiline tants: sarabanda Newtoni partituuri järgi, *Largo con gravitá*.

Kõik selle tantsu sammud on seadus täpselt ja täielikult ette kirjutatud. Arvutused pole lihtsad, kuid püsivuse ja kiire arvuti abil on nad sooritatavad Voyageri jaoks piisava täpsusega. Newtoni matemaatilisi seadusi kasutades on astronoomid prognoosinud liikumised Päikesesüsteemis 200 aastaks ette, nii et paari aasta jagu ennustamine on selle kõrval lapsemäng.

Mööda Jupiterist, peadpöörstavast keerdmõistatusest. Edasi Saturnini — planeedini, mida hoiavad haardes ta rõngad. Kuid Saturnil on teisigi huviväärsusi, iseäranis tema kaaslased. Maapealsete vaatluste järgi teati tal olevat vähemalt kümme satelliiti, Voyager loendas neid kokku viiستهist.

Üks kaaslane on ebaharilik — Hyperion. Ta on ebakorrapärase kujuga, paras taevane kartul. Tema orbiit on täpne ja korrapärane, kuid tema käitumine orbiidil mitte. Hyperion kukerpallitab. Mitte küll päris ülepeakaela, vaid mingil

Kas jumal mängib täringuid?

keerulisel ebakorrapärasel moel. Selle juures ei räägi mis-ki Newtoni seaduste vastu: Hyperioni kukerpallitamine on gravitatsiooni- ja dünaamikaseadustega kooskõlas.

On aeg teha üks hüpoteesiharjutus. Oletagem, et Voyager 1 olnuks võimeline mõõtma Hyperioni kukerpallitamist kümne kümnendkoha täpsusega. Ta tegelikult küll ei teinud seda, aga olgu... Nüüd oletagem, et teadlased maa peal arvutasid selle põhjal vastavalt Newtoni seadusele välja parima võimaliku prognoosi Hyperioni liikumise kohta. Oma ennustust tegelikkusega võrrelda saanuksid nad juba mõne kuu pärast, kui Voyager 2 Hyperionist möödus. Ja eeldatavasti leidnuksid nad...

...et nende prognoos on totaalselt vale.

Ennustus kukkus läbi?

Mitte just päriselt.

Newtoni seadus kukkus läbi?

Ei. Ennustus on eeldatavasti vale Newtoni seaduse *tõttu*.

Määramatus? Juhuslikud välised mõjutused — gaasipilved, magnetväljad, päikesetuul?

Ei.

Tegu on millegi palju tähelepanuväärsemaga. See on matemaatiliste võrrandite kaasasündinud omadus, mis ilmneb dünaamikas. Isegi lihtsatel võrranditel on võime kirjeldada sedavõrd keerukat, mõõtmise suhtes sedavõrd tundlikku liikumist, et see näib juhuslikuna. Täiesti sobivalt nimetatakse seda *kaoseks*.

KAOS

Nagu kõikidel uudisterminitel, on sellelgi tavakasutuses hoopis teised tähendused. Vaadake sõnastikust:

kaos, -e s. 1. tohutu segadus, korralagedus, tohuvabohu; (millegi) segapuder, virvarr. 2. müt. korrapäratu, vormitu ürgaine enne maailma tekkimist (vanakreeka mütoloogias).

Järgmiste sõnastike tegijad peaksid siia lisama ka hiljuti käibele läinud tähenduse. Siin allpool esitatu pani pärast mõnigest vaidlust ette prestiižikas rahvusvaheline kaoseteemaline konverents 1986. aastal Londoni Kuninglikus Seltsis. Kõik kohalviibijad teadsid, mida nad kaose all mõtlevad — see ju nende uurimisala, küllap pidid nad tõesti teadma —, siiski tahtsid vaid vähesed pakkuda täpset definitsiooni. “Kuumas” uurimisvaldkonnas polegi see nii imelik, sest raske on asja defineerida, kui tunned, et pole seda ikkagi päriselt mõistnud. Määratlus on igatahes niisugune:

3. (matem.) deterministlikus süsteemis esinev stohhastiline käitumine.

Siin on veel kaks uudistermit — stohhastiline ja deterministlik. Laplace'i determinismiga oleme juba tuttavad. “Stohhastiline” tähendab “juhuslikku”. Et mõista kaose nähtust, tuleb nende tähenduste üle veel arutleda, sest praegusel kujul on see definitsioon paradoks. Deterministlikku käitumist juhib täpne seadus, mida rikkuda ei saa. Stohhastiline käitumine on selle vastand: ilma seaduseta, ebakorrapärane, juhusest sõltuv. Tuleb välja, et kaos on “seadusteta käitumine, mida täielikult valitseb seadus”.

Nagu Hyperion.

KAOS ARVUTIS

Miks Hyperion *ometi* nii käitub? Me pole veel nii kaugel, et seda öelda, ent ma võin näidata üht ligipääsetavamamat kaost, millega te saate ise eksperimenteerida. Vaja on ainult taskuarvutit. Kui kasutate kodust personaalarvutit, võite ta kergesti programmeerida tegema sedasama tööd ja nii hulga vaeva kokku hoida.

Hyperioni liikumise võrrand on diferentsiaalvõrrand. Järelikult ütleb see teile järgmist. Oletagem, et te teate ühel kindlal ajahetkel Hyperioni asendit ja liikumiskiirust. On olemas kindel reegel, mille järgi saab nende arvude abil teada nii asukoha kui kiiruse järgmisel ajahetkel. Rakendage reeg-

Kas jumal mängib täringuid?

lit järjest niikaua, kuni jõuate välja ükskõik millise hetkeni, mida ise soovite.

Vahest vaidlete mulle vastu, et aeg on lõpmatuseni jagatav, nii et pole niisugust asja nagu hetk, rääkimata veel järgmisest. Võib-olla ongi nii, kuigi Zenon Eleast ja paljud tänapäeva füüsikud teiega ei nõustuks. Igatahes te väljendate tava-seisukohta. Kuid teatud mitut moodi täpsustatavas mõttes on esitatud kirjeldus moraalselt korrektne. Nimelt lahendab arvuti diferentsiaalvõrrandit just niiviisi ja "hetk" tähendab siin "ajasammu, mida arvutustes kasutatakse". See meetod toimib, sest väga väikeste (aja)sammude kasutamine annab aja pidevale kulgemisele üsna hea lähendi.

Hyperioni jaoks vaja minevates võrrandites on mitu muutajat: asukoht, kiirus, pööre. Te ju võite neid oma taskuarvutisse toksida, kuid elu on lühike. Selle asemel võtame hoopis lihtsama võrrandi. Ma rõhutan, et sellel pole Hyperioniga mitte mingit pistmist, kuid kaost kui nähtust illustreerib ta küll.

Minu taskuarvutil on nupp x^2 ja küllap on teie omal ka. Kui ei ole, ajab sama asja ära \times , mille järel tuleb =. Võtke mingi arv 0 ja 1 vahel, näiteks 0,54321, ning vajutage x^2 -nupule. Tehke seda uuesti ja siis veel ja veel ja veel, ja jälgige tulemust. Mis toimub?

Arv kahaneb. Pärast üheksandat nupuvajutust tuli minu arvutil ette null — ja et $0^2 = 0$, ei pane ma imeks, et pärast seda enam midagi huvitavat ei juhtugi.

See protseduur on tuntud *iteratsiooni* nime all: ühe ja sama asja kordamine ikka ja jälle. Proovige iteratsiooni oma arvuti mõne teise nupuga. Oma edasistes näidetes olen mina alustanud iga kord 0,54321-st, kuid teie võite teisi lähteväärtusi kasutada, ainult nulli vältige. Kui ma oma kalkulaatoril radiaanrežiimis vajutan cos-nuppu umbes nelikümmend korda, saan ma müstilise arvu: 0,739085133, mis lihtsalt keeldub ekranilt lahkumast. Mis te arvate, mille poolest see arv küll nii eriline on? Igatahes jõuab iteratsioon jällegi välja ühe kindla väärtuseni: ta *koondub* üheks püsivaks seisundiks.

Tundub, et tan-nupp võiks ju samamoodi teha. Kuid näilisus petab. Itereerisin teda arvutis 300 000 korda ja ta ei koondunud ega muutunud ka perioodiliseks. Ometi jääb ta mõnikord "kinni" kohtades, kus ta suureneb väga-väga aeglaselt — nii 0,0000001 võrra iteratsioonisammu kohta. Se-

da nimetatakse *seiskumise* efektiks, mis ühtlasi seletab, miks esmapilgul näivad arvud koonduvat.

On olemas küll lõpmata palju lähteväärtusi, mille puhul tan-jada aina kordab ja kordab ühte ja sama arvu, aga 0 on ainus, millele te kogemata võite sattuda. Tüüpiline käitumine on seiskuv.

Nupp e^x võtab lähtearvu kasvatada kuni tulemuseni 268 koma millegagi ning annab siis veateate, sest arv on juba liiga suur: tungib teine röömsasti lõpmatuse poole. $\sqrt{-}$ nupp koondub 1-ks.

$1/x$ -nupp teeb midagi veel huvitavamalt: arv hüppab vaheldumisi 0,54321-lt 1,840908673-le ja tagasi. Iteratsioon on *perioodiline* perioodiga 2 — see tähendab, et kui vajutada nuppu kaks korda, olete tagasi seal, kust alustasite. Küllap jõuate jälile, miks see nii on.

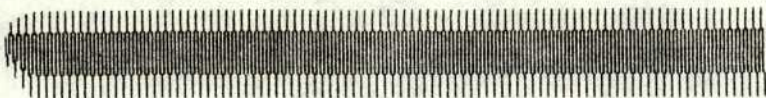
Proovige kõiki nuppe, mis teie taskuarvutil on, ja te avastate, et siin esitatud võimalike käitumisviiside loetelu peaks olema ammendav.

Nii võib see olla aga sellepärast, et kalkulaatori nuppudele on ette nähtud teha viisakaid asju. Sellest ülesaamiseks võite ju leiutada uued nupud. Kuidas oleks $x^2 - 1$ -nupuga? Selle simuleerimiseks klõpsutage x^2 -nuppu ja seejärel $-1 =$. Ja nüüd muudkui vajutage. Varsti avastate, et tsükkel käib pidevalt aina 0 ja -1 vahel (joonis 6). See tähendab, et

$$0^2 - 1 = -1,$$

$$(-1)^2 - 1 = 0.$$

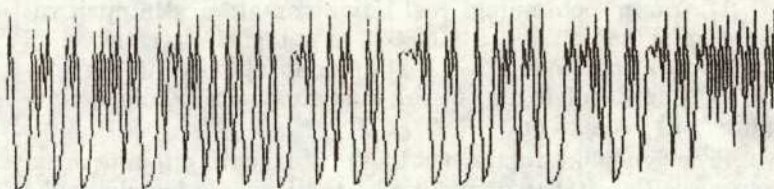
Ent tsüklid ei ole ka veel midagi uut.

Joonis 6. $x^2 - 1$ itereerimise tulemuseks on korrapärane võnkumine. x väärtus on kujutatud vertikaalselt, iteratsioonide arv horisontaalselt.

Kas jumal mängib täringuid?

Proovime siis viimast korda: $2x^2 - 1$ -nupp. Alustame väärtusega kuskil 0 ja 1 vahel, ilma et ta oleks kummagagi võrdne. See näib ju küll süütu — ei tea, miks siin midagi erilist peaks juhtuma. Hmm... Hüppab aga siia-sinna. Ootame, kuni ta maha rahuneb... Võtab omajagu aega, mis? Ei paista nagu mingit kindlat skeemi... Minu arust päris kaootiline (joonis 7).

Joonis 7. $2x^2 - 1$ iteratsioon viib kaosesse.

Ahhaa!

Lihtne võrrand: tuleb itereerida vaid $2x^2 - 1$. Tulemused ei tundu aga nii lihtsana — õigupoolest näivad nad juhuslikud.

Proovige nüüd uuesti $2x^2 - 1$ -nuppu, kuid alustage 0,54321 asemel 0,54322-ga. Asi näib endiselt juhuslikuna. Veelgi enam — pärast nii umbes viitkümend iteratsiooni näeb ta ka hoopis teistsugune välja.

Te näete nüüd mingisugust "Hyperioni pisimaailmas". Deterministlik võrrand — mudelita väljund. Väike muudatus lähteväärtuses — ja pole enam aimugi, kuhu ta suundub. Ning mis eriti tähelepanuväärne: sellal kui $2x^2 - 1$ on nii veider, on esmapilgul samasugusel nupul $x^2 - 1$ täiesti viisakad kombed.

Järgnevat ei soovita ma teil taskuarvutiga proovida — kui te just ei naudi pikki arvutusi —, aga koduse personaalarvuti jaoks pakun küll ühe programmi. Soovi korral võite teda veelgi siluda. Rohkem programme ma siia raamatusse panema ei hakka, aga arvutihulludel oleks muidugi õpetlik kirjutada oma programme kaose muude aspektidega eksperimenteerimiseks.

```

10 INPUT k
20 x=0,54321
30 FOR n=1 TO 50
40 x=k*x*x-1
50 NEXT n
60 FOR n=1 TO 100
70 x=k*x*x-1
80 PRINT x
90 NEXT n
100 STOP

```

See itereerib $kx^2 - 1$ -nuppu suvalise k väärtuse korral. Read 30–50 annavad iteratsioonidejadale aega tulemuseni jõuda, ilma et arvud peaksid ekraanile ilmuma. Kui võtate näiteks $k = 1,4$, on nupuks $1,4x^2 - 1$. Sellest tuleb üsna keeruline, *kuueteistkümne* eri väärtusega tsükkel! Kaos ilmneb umbes $k = 1,5$ juures. Mida suuremaks te pärast seda k teete, seda kaootilisemaks kõik muutub.

Igatahes võib asi nõndamoodi paista, kuid nii lihtne see ei ole.

Kui $k = 1,74$, näete hästiarenenud kaost. Kui $k = 1,75$, näib see nii — hakatuseks. Ainult et umbes viiskümmend iteratsiooni hiljem saab sellest tsükkel perioodiga *kolm*, kus väärtused on ligikaudu

$$0,744 \quad -0,030 \quad -0,998.$$

Kaosest ilmub välja mudel. Need kaks on lahutamatu seotud.

Loodan, et see on teie jaoks imepärane ja innustav.

Kui nii, siis ahvatleksin teid uurima, mis juhtub siis, kui k muutub piirkonnas 1-st kuni 1,40155-ni ja üle selle. Et näha täit mudelit — kui see olemas on —, tuleks ridades 30 või 60 võib-olla kasutada pikemat tsükli.

Sõnake arvutitest ja kaosest. Kipume arvama, et kompuutriarvutused on täpsuse tipp. Tegelikult ei ole. Mälu-piirangud tähendavad seda, et arve saab arvutis hoida väga piiratud, ütleme kaheksa kuni kümne kümnendkoha täpsusega. Pealegi erinevad teineteisest arvuti sisemine, “privaatne” kood, mida ta kasutab iseendas arvude kujutamiseks, ja “avalik” kood, mis ilmub ekraanile. Seega on olemas juba kaks

Kas jumal mängib täringuid?

veaallikat: ümardamisviga sisemistes arvutustes ja transleerimisviga, mis tekib privaatkoodi tõlkimisel avalikuks koodiks. Harilikult ei loe need vead eriti midagi, kuid kaose üks iseloomulikke jooni ongi tillukeste vigade paljunemine ja kasvamine.

Elu oleks liiga lihtne, kui kõik arvutid kasutaksid ühesuguseid koode. Aga seda nad muidugi ei tee. Tähendab, *identne programm, kasutatuna kahes eri väljalaske arvutis, võib anda erineva tulemuse*. Niisamuti on ka ühe ja sama tarkvara eri versioonidega ühes ja samas arvutis. Võib juhtuda, et esitan siin raamatus mõne arvutustulemuse, mille olen saanud oma arvutiga. Pidage meeles, et teie oma ei pruugi jõuda täpselt samasuguse tulemuseni! Aga kui te uurite ligilähedaselt samu arve, mida minagi kasutan, siis peaksite ka samalaadse käitumise avastama, milleni mina jõuan.

Mida me siis leidsime?

Ime. Korra ja kaose tiheda põimingu, mis ilmus välja nii lihtsast avaldisest nagu $kx^2 - 1$. Osa k väärtusi viib korrasstatud iteratsioonideni, teised aga — mille olulist erinevust ju märgatagi ei oska — toovad kaasa kaose. Missugused? Ah, nüüd te jõuate juba matemaatika uurimiselasse.

Alustasime ju sellest, et ei saanud aru Hyperionist — nüüd ei mõista me enam $2x^2 - 1$ -gi. Matemaatikas tähendab see vapustavat edasiminekut.

Edasiminekut muidugi, sest me hakkame aimama, *kus on probleem*. Enne kalkulaatoriga saherdamist oli veel andeksantav meie oletus, et Hyperioni juures on nimelt tegu millegi kaunis komplitseerituga. Nüüd teame, et nii see pole. Kompliksioone siin nagu polegi. Toimub midagi hoopis peenemat, hoopis põhjapanevamat ja ülimalt vaimustavat.

Kosmoloogide pärast muutun ma niiviisi päris nukraks: nad ütlevad ju, et neil on õnnestunud Universumi päritolu saladus peaaegu täiesti lahti harutada, selge pole veel ainult see esimene millisekund, mil käis Suur Pauk. Samuti nagu poliitikutegi pärast, kes kinnitavad, et üks kõva annus monetarismi kulukuks meile igal juhul ära ning et miljonid paigutamata raha on selle kõrval tühiasi. 1976. aastal väljendas samalaadseid tundeid matemaatilise ökoloogia viljeleja Robert May: "Mitte ainult teaduslikes uurimustes, vaid ka kõige argipäevasemas poliitika- ja majanduselus oleks meil kõigil kergem hakkama saada, kui üha rohkem inimesi mõistaks, et lihtsa süsteemi

dünaamilised omadused ei pruugi tingimata olla sugugi lihtsad.”

HINDUISM JA MEHAANILISE KESTVUSE KUNST

Peagi vaatleme lühidalt, kuidas Lääne tsivilisatsioon jõudis kujutluseni universumist kui korrapärasest kellavärgimehhanismist ja pettis end sellega, arvates, et deterministlikud võrrandid annavad tulemuseks alati korrapärase käitumise. Idamaises mõtteviisis on valdav teistsugune filosoofiline vaatenurk. Näiteks hindud annavad kaosele palju sügavama mõtte, nad ei räägi temast kui lihtsalt kujutust segadusest; nende arusaamas on koht kõige aluseks oleval korra ja korratuse ühtsusel. Klassikalises hindu mütoloogias läbib maailm kolm peamist faasi: loomine, kestvus ja häving — mis peegeldavad sündi, elu ja surma. Loomise jumal on Brahma, kestvuse (korra) jumal Višnu ja hävingu (korratuse) jumal on Šiva. Šival on aga mitu nägu. Ta liigub kõnnumaal, ta on üksik kütt, tant-sija, joogi, kes hoiab eemale inimeste elust, askeet põrmus. Teda ei saa ohjeldada. Erinevus Višnu korra ja Šiva korratuse vahel pole aga hea ja kurja vahe. See näitab vaid jumaliku ilmutuse kaht erisugust võimalust: soosing ja raev, harmoonia ja ebakõla.

Samamoodi hakkavad matemaatikud nüüd nägema korda ja kaost: aluseks oleva determinismi kaht ilmingut. Ent teisest eraldi ei eksisteeri kumbagi. Süsteemil kui niisugusel võib olla palju olekuid, küll korrastatud, küll kaootilisi. Ei ole mitte kaht vastandpoolust, vaid katkematu spekter. Nii nagu kaunis muusikas põimuvad harmoonia ja dissonants, nii on matemaatika kauniduses koos kord ja kaos.

(Järgneb)

Elu sisustaja

EESTI EKSPRESS

Eesti Ekspress pakub uusi ja julgeid vaateid meie tänasele maailmale. EE veergudelt võib leida portreid meie avalikest tegelastest ning ülevaateid nende vaimsest, moraalsest ja varanduslikust seisust. Kõne all on ka salajased (st allilma-) tegelased, kellega on kõige mõnusam kokku puutuda just leheveergude kaudu. Kuulda saab nii eesti elu uutest tegijatest kui ka vanadest olijatest. Lisaks avalikustatakse poliitilised ja majanduslikud salaliidud ja -lepped, peetakse diskussiooni ühiskonna elu ja surma küsimuste üle ja antakse lihtsat inimlikku tervisenõu igaühele.

Eriti huvi- ja kõneväärne on kahtlemata EE kultuuriosa Areen, kus hea akadeemiline haridus ja valgustuslik vaim on ühendatud kriitilise analüüsi ja leebe ironiaga. Kõrvuti traditsiooniliste kultuuriliikide autoriteetsete käsitlustega leiavad peegeldamist kõik inimtegevuse vaimsed valdkonnad salateadustest küberseksini. Trükivalgust näevad ka kõige sõltumatumad ideed ja esoteerilisemad mõttekäigud - muidugi juhul, kui nad on võluvalt kirja pandud. Autorkonda kuulub kogu eesti kultuuriloojate plejaad Kaalepist ja Kaplinskist Kivisildniku ja Sinijärveni. Kuna EEd loeb veerand miljonit lugejat, ei ole tark jätta tema kultuurisõnumit tähelepanuta. Kui Sa vaikides lugeda ei saa, haara sulg ja kirjuta vastu!

EE kaaned sisaldavad ka professionaalse karmusega kommenteeritud telekava ja kõikvõimalikke muid maksuta kaasaandeid.

EE garanteerib Sulle vaimuvilka nädalalõpu.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid numbreid (1990 — 10–12; 1991 — 2–12; 1992–1993; 1994 — 2–12) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplusest "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbri eest 16 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*. *Akadeemia* toimetusest saab osta 1992. aastakäiku 48 krooni, 1993. aastakäiku 60 krooni ja 1994. aastakäiku 77 krooni eest.

Adress: *Akadeemia*, Kõütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihõ

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1995:

USD 33, DEM 50, FIM 155, CAD 45, FRF 173, SEK 240, GBP 20, AUD 45.

Back issues for 1990 — 10–12; 1991 — 2–12; 1992; 1993; 1994 — 2–12 and single issues for 1995:

USD 3, DEM 5, FIM 13, CAD 4, FRF 15, SEK 20, GBP 2, AUD 4.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Union Bank of Finland, Helsinki, UNIT-FIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtparkasse München, München, SSKMDEM; for GBP: Midland Bank PLC, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1995

Single issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Single issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1991

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1990:

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu,
EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

The Israeli model of «ethnic democracy» and its feasibility in Estonia	<i>Andres Mäe</i>	1571
On Kustaa Viikuna's cooperation with Estonians	<i>Ilkka Herlin</i>	1584
The only opportunity: Eerik Laid's editorials for the <i>Malevlane</i> newspaper (1943—1944)		1597
Long shadows of the past: Swedish foreign policy through Moscow's eyes	<i>Margus Laidre</i>	1610
Poems	<i>Artur Alliksaar</i>	1625
Conversation with Alliksaar at the hospital of Narva concentration camp	<i>Eino Lainvoo</i>	1633
Artur Alliksaar from the viewpoint of Latvian authors	<i>Maima Grinberga, Guntars Godinš</i>	1639
My God, my God, why hast thou forsaken me?: The psalm that Christ might have uttered on the Cross	<i>Christoph Wrembek</i>	1645
Science and engineering: Their difference according to Thomas Kuhn's philosophy of science	<i>Meeme Allmann</i>	1669
Cybernetic space	<i>Peeter Mürsepp</i>	1685
Will mankind ever get rid of infectious diseases?	<i>Marika Mikelsaar</i>	1693
Economics conditions and achievements of state-owned oil-shale industry in the 1920s and 1930s. I	<i>Jaak Valge</i>	1712
<i>Review:</i> A stroll on the roads and crossroads of the earlier Estonian press landscape. <i>Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed: Eesti ajakirjanduse arengust (XVII sajandist XX sajandini)</i> . Koostanud Juhan Peegel, Krista Aru, Sergei Issakov, Ea Jansen, Epp Lauk. Tartu—Tallinn, 1994.	<i>Vello Paatsi</i>	1742
<i>Review:</i> An apologetic book of memoirs. Eduard von Dellingshausen. <i>Kodumaa teenistuses: Eestimaa Rüütelkonna peamehe mälestused</i> . Tallinn: Olion, 1994.	<i>Toomas Karjahärm</i>	1750
<i>Review:</i> Undo Uus, <i>Blindness of Modern Science</i> . Tartu, 1994.	<i>Anto Unt</i>	1753
Editorial note. Summaries		1758
Does God play dice?: The mathematics of chaos. I	<i>Ian Stewart</i>	1765

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 12 krooni